

Interreg



Współfinansowany przez
UNIĘ EUROPEJSKĄ

Litwa – Polska



Zadanie
współfinansowane
ze środków Samorządu
Województwa
Warmińsko-Mazurskiego



STUDIUM WYKONALNOŚCI ROZWOJU MIĘDZYNARODOWEGO KULTUROWEGO SZLAKU BAŁTÓW

Studium wykonalności zostało przygotowane w ramach realizacji projektu Programu Współpracy Transgranicznej Interreg VI-A Litwa – Polska 2021-2027 „Poprawa atrakcyjności litewsko-polskiego regionu pogranicza poprzez współpracę transgraniczną i zrównoważone wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Bałtów, utworzenie międzynarodowego szlaku kulturowego „Szlak Bałtów”, zwanego dalej „Szlakiem Bałtów LT-PL”, nr LTPL00327.

Studium wykonalności przygotowano przy wsparciu finansowym Unii Europejskiej. Za jego treść odpowiada wyłącznie stowarzyszenie Gołdapski Fundusz Lokalny, nie musi ono odzwierciedlać stanowiska Unii Europejskiej.

Całkowity budżet projektu – 159 372,00 EUR. Dofinansowanie ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego – 127 497,60 EUR.

MB Turizmo rinkodaros sprendimai¹
Wilno (Litwa), 2025 r.

¹ Lit. mažoji bendrija (MB) - Mała spółdzielnia Rozwiązania marketingowe dla turystyki – *przyp.tlum.*

O projekcie „Szlak Bałtów LT-PL” – „Poprawa atrakcyjności litewsko-polskiego regionu pogranicza poprzez współpracę transgraniczną i zrównoważone wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Bałtów, utworzenie międzynarodowego szlaku kulturowego „Szlak Bałtów”

„Szlak Bałtów” to projekt, który nadaje sens turystyce – łączy historię, przyrodę i kulturę współczesną w jedno niezapomniane doświadczenie. Jest to międzynarodowy szlak kulturowy, który już wcześniej łączył historyczne osady bałtyckie na Litwie i Łotwie, a obecnie również w Polsce. „Szlak Bałtów” promuje mobilność międzyregionalną, pozwalając poznać dziedzictwo kultury bałtyckiej, ukryte w naturze, zachowane przez ludzi i eksponowane w muzeach. Jest to holistyczne doświadczenie, obejmujące nie tylko wycieczki, ale także muzea, ośrodki rzemiosła, programy edukacyjne, kuszące smakiem lokalnej kuchni. Projekt połączył miejsca, będące obiektami dziedzictwa bałtyckiego na pograniczu Litwy i Polski w jeden kierunek podróży – poprzez wykorzystanie źródeł naukowych włączane są nowe obiekty i usługi związane z kulturą bałtycką oraz opracowuje się nowe trasy turystyczne. Tworząc harmonijne doświadczenie turystyczne, „Szlak Bałtów” ma na celu zwiększenie świadomości na temat tych obszarów, czyniąc je bardziej atrakcyjnymi i widocznymi dla turystów. Do tego wykorzystywane są nowoczesne narzędzia upowszechniania – ogłoszenia w mediach społecznościowych, produkcja wideo i transmisja w litewskich i polskich kanałach telewizyjnych, informacje zamieszczane na stronie internetowej www.baltukelias.lt w czterech językach, dzięki czemu są dostępne dla podróżnych z różnych krajów.

„Szlak Bałtów” to międzynarodowy projekt mający na celu promowanie zrównoważonego użytkowania, ochrony i rozwoju obiektów, usług i produktów dziedzictwa kulturowego Bałtów w regionach przygranicznych Litwy i Polski. Projekt powstał z potrzeby zachowania starożytnej kultury bałtyckiej, promowania zainteresowania nią oraz wzmacniania tożsamości kulturowej i dumy z przeszłości, a jednocześnie zapewnienia turystom możliwości głębszego zrozumienia historii regionu i dawnego stylu życia.

Realizatorzy projektu nr LTPL00327:

Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach (Litwa) www.visitsiauliai.lt

Centrum Informacji Turystycznej i Biznesowej w Wyłkowyszkach (Litwa)
www.vilkaviskisinfo.lt

Stowarzyszenie Gołdapski Fundusz Lokalny (Polska) www.funduszgoldap.pl



Zadanie
współfinansowane
ze środków Samorządu
Województwa
Warmińsko-Mazurskiego



SPIS TREŚCI

1. HISTORIA, ZNACZENIE I KONTEKST KULTUROWY SZLAKU BAŁTÓW.....	4
2. ZNACZENIE SZLAKU BAŁTÓW DLA HISTORII I WARTOŚCI EUROPEJSKICH.....	11
2.1. <i>DZIEDZICTWO KULTUROWE MAJĄCE ZNACZENIE DLA LITWY, A ZNAJDUJĄCE SIĘ POZA GRANICAMI KRAJU</i>	11
2.2. <i>LITEWSKIE ZASOBY KULTUROWE</i>	12
2.3. <i>ZNACZENIE KULTUROWEGO SZLAKU BAŁTÓW DLA HISTORII I WARTOŚCI EUROPEJSKICH</i>	13
2.4. <i>ZNACZENIE KOMUNIKOWANIA DZIEDZICTWA</i>	17
3. SZLAK BAŁTÓW: WSPÓŁPRACA TRANSGRANICZNA I INICJATYWY NA RZECZ ROZWOJU	21
4. KONCEPCJA SZLAKU BAŁTÓW I PODSTAWY JEGO ROZWOJU	25
5. OBIEKTY OBJĘTE SZLAKIEM BAŁTÓW NA LITWIE I ŁOTWIE	35
6. ZASOBY OBJĘTE SZLAKIEM BAŁTÓW, A ZNAJDUJĄCE SIĘ NA POGRANICZU LITEWSKO-POLSKIM	37
6.1. <i>LITWA: JAĆWINGOWIE – SUDOWOWIE</i>	37
6.2. <i>POLSKA: JAĆWINGOWIE</i>	48
6.3. <i>PREZENTACJA SZLAKÓW</i>	69
7. CERTYFIKACJA SZLAKÓW KULTUROWYCH	86
7.1. <i>MODEL CERTYFIKACJI EUROPEJSKICH SZLAKÓW KULTUROWYCH</i>	86
7.2. <i>ZAANGAŻOWANIE KRAJÓW EUROPEJSKICH W ROZWÓJ SZLAKÓW KULTUROWYCH</i>	87
7.3. <i>CERTYFIKACJA SZLAKÓW KULTUROWYCH NA LITWIE</i>	89
7.4. <i>POLSKIE SZLAKI KULTUROWE</i>	92
8. ROZWÓJ SZLAKU BAŁTÓW: PROPOZYCJE	94
8.1. <i>NETWORKING</i>	94
8.2. <i>MODEL ZARZĄDZANIA</i>	96
8.3. <i>RYNKI I SEGMENTY</i>	99
8.4. <i>SYSTEM ZARZĄDZANIA RUCHEM TURYSTYCZNYM I KORZYŚCIAMI</i>	102
8.5. <i>PLAN DZIAŁANIA</i>	103
8.6. <i>MIĘDZYKRAJOWY MARKETING I KOMUNIKACJA</i>	106
KONKLUZJE I PROPOZYCJE	113
PODSUMOWANIE	115
LITERATURA	117
ZAŁĄCZNIKI	121

1. HISTORIA, ZNACZENIE I KONTEKST KULTUROWY SZLAKU BAŁTÓW

Dr Rasuolė Andrulienė

Szlaki kulturowe są jednym z nowoczesnych narzędzi w systemie ochrony dziedzictwa i turystyki kulturowej, które, poprzez kontakty transgraniczne symboliczną narracją, umożliwia uaktualnienie zjawisk historycznych, społecznych i kulturowych. Fundamentem Szlaku Bałtów jest historyczne, językowe, mitologiczne i kulturowe dziedzictwo ludów bałtyckich, podkreślając ich znaczenie zarówno dla tożsamości narodowej, jak i europejskiego historycznego kontekstu kulturowego. Celem inicjatywy jest zapoczątkowanie żywego, nieustannie rozwijającego się procesu kulturowego, który łączy różne społeczności we wspólnym działaniu na rzecz bałtyckiej tożsamości, pielęgnowania pamięci i zgłębiania wiedzy.

Koncepcję Szlaku Bałtów zapoczątkowała litewsko-łotewska inicjatywa transgraniczna mająca na celu aktualizację dziedzictwa Bałtów poprzez turystykę kulturową. Pierwsze kroki poczyniono w 2017 r. w ramach projektów współpracy transgranicznej Interreg V-A Łotwa-Litwa 2014-2020 „Międzynarodowy Kulturowy Szlak Bałtów”, nr LLI-187, akronim „Szlak Bałtów” oraz „Zachęcanie do zgłębiania wiedzy o kulturze bałtyckiej i zwiększanie rozpoznawalności Międzynarodowego Kulturowego Szlaku Bałtów”, nr LLI-447, akronim „Poznaj świat Bałtów”. W ramach ww. przedsięwzięć przeprowadzono szczegółową analizę dziedzictwa kulturowego Bałtów, wytyczono potencjalne kierunki tras turystycznych, określono potencjał infrastrukturalny i narzędzia komunikacji. Działania projektowe nie tylko obejmowały identyfikację obiektów, ale także rozpoznanie żywych tradycji i rolę społeczności lokalnych.

Obecnie, w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Interreg VI-A Litwa-Polska 2021-2027, jest realizowany projekt pt. „Zwiększanie atrakcyjności pogranicza polsko-litewskiego poprzez współpracę transgraniczną i zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego Bałtów oraz utworzenie Międzynarodowego Kulturowego Szlaku Bałtów”, nr LTPL00327, akronim „Szlak Bałtów LT-PL”.

W oparciu o wcześniejsze studia wykonalności i badania Szlak Bałtów łączy obszary zamieszkałe niegdyś przez plemiona bałtyckie (Kurów, Żelów, Żemgałów, Jaćwingów, Łatgałów, Prusów, Żmudzinów i mieszkańców Aukštoty). W ten oto sposób powstał rozległy obszar geograficzny obejmujący obiekty turystyczne na Litwie, Łotwie i w Polsce (muzea, grodziska, miejsca mitologiczne, wydarzenia folklorystyczne, eventy organizowane przez społeczności lokalne, programy edukacyjne). Należy zauważyć, że w dzieło tworzenia Szlaku

Bałtów włączyli się m.in. eksperci z różnych dziedzin nauki, placówki oświatowe, centra informacji turystycznej, dostawcy usług w sektorze publicznym i prywatnym oraz inni partnerzy.

Kulturowy Szlak Bałtów sprzyja umacnianiu (na poziomie transgranicznym):

- **Tożsamości kulturowej:** przyczyniając się do rozwijania samoświadomości, docenienia i promowania dziedzictwa ludów bałtyckich. Szlak Bałtów przekształcił się w przestrzeń dialogu o historii i pamięci, w którym bałtyckie dobra kultury są uwspółcześniane za pomocą symboli, tradycji i krajobrazu.

- **Partycypacji społecznej:** aktywne angażowanie społeczności lokalnych, rzemieślników, dostawców usług edukacyjnych i innych. Wszystko to sprzyja rozwojowi współpracy międzysektorowej, integracji ludności z regionów, dialogu międzypokoleniowego i nieformalnych form edukacji. Festiwale żywej historii i obozy edukacyjne stają się czynnikiem służącym umacnianiu tożsamości lokalnej.

- **Potencjału gospodarczego:** przekłada się na wzrost liczby turystów kulturowych, oferowanie nowych usług i miejsc pracy, sprzyja rozwojowi małych przedsiębiorstw (ośrodki rzemiosła, zajęcia edukacyjne, wycieczki, degustacje, usługi noclegowe, gastronomiczne itp.) Szlak Bałtów przyczynia się do zwiększenia atrakcyjności regionów, rozwoju turystyki sezonowej i produktów lokalnych.

Twórcy Szlaku Bałtów stawiają ponadto na zrównoważoną turystykę opartą na lokalnej kulturze, ekologii i poszanowaniu społeczności lokalnych. Autorzy trasy stawiają na podróżowanie bez pośpiechu, poszukiwanie nowych doświadczeń, uczestnictwo w kulturze i skutki w perspektywie długoterminowej – co stanowi alternatywę dla turystyki masowej.

Zgodnie z definicją zawartą w programie szlaków kulturowych Rady Europy szlak kulturowy jest projektem, którego elementami powinny być wspólne wartości europejskie, charakter transgraniczny, podstawy naukowe i zintegrowaną strukturę zarządzania. Szlak Bałtów spełnia te kryteria:

- Charakter transgraniczny (Litwa, Łotwa, Polska, a w przyszłości (prawdopodobnie) dołączą również inne kraje sąsiadujące): w celu podniesienia do rangi ogólnoeuropejskiej możliwe jest nawiązanie współpracy z innymi regionami, w których obecne są ślady kultury bałtyckiej.

- Solidna baza naukowa (badania prowadzone przez etnologów, historyków, archeologów, językoznawców, jak też interdyscyplinarne, stosowane, humanistyczne, społeczne, ekonomiczne, z zakresu zarządzania itp.) oparta m.in. na badaniach i analizach przeprowadzonych przez ośrodki badawcze i poszczególnych naukowców.

- Aspekt edukacyjny – poprzez angażowanie szkół, muzeów, organizowanie obozów tematycznych, opracowywanie programów zwiedzania dla wszystkich grup wiekowych.
- Narracja kulturowa – unikalna tożsamość bałtycka i znaczenie w kontekście ogólnoeuropejskim. Kultura bałtycka stanowi spuściznę po ostatnich poganach w Europie, a jej wyróżnikami są żywotność światopoglądu duchowego, języka i symboli.
- Dostępność cyfrowa i fizyczna – opracowane interaktywne narzędzia, przewodniki i mapy internetowe.

Szlak Bałtów jest projektem o znaczeniu strategicznym, który ma na celu zaprezentowanie i promowanie wyjątkowej kultury Bałtów zarówno na poziomie krajowym, jak i europejskim. Jego naukowe uzasadnienie, inkluzywność, znaczenie społeczno-ekonomiczne i ranga międzynarodowa – powinny być wystarczającym uzasadnieniem dążenia do uzyskania statusu certyfikowanego litewskiego szlaku kulturowego o znaczeniu międzynarodowym oraz szlaku kulturowego Rady Europy. Trasa ma potencjał, aby stać się nie tylko reprezentatywnym szlakiem turystycznym, ale także osią sprzyjającą umacnianiu tożsamości kulturowej, dialogu historycznego i współpracy w regionie Morza Bałtyckiego.

Znaczenie Szlaku Bałtów dla Litwy, Łotwy i Polski w kontekście ogólnoeuropejskim:

1. Uaktualnianie wspólnego dziedzictwa i umacnianie tożsamości kulturowej. Szlak Bałtów opiera się na wspólnym dziedzictwie kulturowym i historycznym ludów bałtyckich (Kurów, Zemgalów, Łatgalów, Żmudzinów, mieszkańców Auksztoty, Żelów, Jaćwingów i Prusów). Plemiona te od dawien dawna zamieszkiwały tereny dzisiejszej Unii Europejskiej - Litwę, Łotwę i północną Polskę - a także inne kraje sąsiednie. Temat szlaku sprzyja:

- zachowaniu i aktualizowaniu unikalnego dziedzictwa Bałtów (jedno z najstarszych w Europie);
- umacnianiu samoświadomości historycznej i tożsamości regionalnej w krajach w oparciu o podłoże kulturowe;
- promocji kultury bałtyckiej na arenie międzynarodowej, osadzając ją w kontekście europejskiej historii cywilizacji.

2. Zwiększanie różnorodności kulturowej w Europie. Kultura bałtycka jest jedną z ostatnich w Europie cywilizacji pogańskich, która zachowała archaiczne elementy językowe, mitologiczne i światopoglądowe. Szlak Bałtów ukazuje Europie:

- mało znaną, acz istotną pamięć kulturową jako alternatywę dla narracji chrześcijańskiej tradycji Europy Zachodniej;

- model relacji między mitologią, przyrodą a człowiekiem, który jest istotny w kontekście współczesnego kulturowego dyskursu ekologicznego;
- możliwość włączenia regionów wschodnioeuropejskich w przestrzeń dialogu kulturowego.

3. Platforma współpracy transgranicznej. Szlak Bałtów łączy Litwę, Łotwę i Polskę w ramach trwałego partnerstwa w obszarze kultury, które

- opiera się na wspólnej narracji historycznej, nie zaś na tożsamościach konkurujących ze sobą;
- sprzyja rozwojowi współpracy instytucjonalnej (samorządy, ośrodki kultury, muzea, organizacje pozarządowe, ośrodki badawcze);
- tworzy podstawy dla wspólnych inicjatyw w zakresie oświaty, turystyki i polityki kulturalnej;
- wzmacnia solidarność regionalną w kontekście ogólnoeuropejskim, zwłaszcza we wschodniej części UE.

4. Potencjał gospodarczy i turystyczny na rzecz rozwoju regionalnego. Szlak Bałtów sprzyja rozwojowi trwałej, tematycznej i całorocznej turystyki (bez względu na sezon), która:

- pobudza aktywność gospodarczą w mniejszych regionach i wpływa na zróżnicowanie dochodów;
- łączy obiekty kultury w rozpoznawalny na całym świecie szlak kulturowy;
- tworzy miejsca pracy (edukatorzy, rzemieślnicy, przewodnicy, sektor hotelarsko-gastronomiczny);
- jest atrakcyjny dla międzynarodowych turystów kulturowych, zwłaszcza tych poszukujących autentycznych doświadczeń.

5. Zgodność z wymogami stawianymi dla szlaków kulturowych Rady Europy. Szlak Bałtów spełnia główne kryteria określone w programie szlaków kulturowych Rady Europy:

- ma ponadnarodowy temat oparty na europejskiej narracji;
- ma podstawy naukowe (archeologia, językoznawstwo, etnologia);
- sprzyja dialogowi kulturowemu angażując przy tym społeczności lokalne;
- buduje tożsamość europejską opartą na różnorodności i szacunku dla dziedzictwa.

6. Strategiczne znaczenie geopolityczne. Szlak Bałtów może powstrzymać marginalizację pamięci historycznej, zwłaszcza że wschodnioeuropejska tożsamość kulturowa nie doczekała się jeszcze uznania na szczeblu ogólnoeuropejskim. Jednocześnie:

- przyczynia się do szerzenia wiedzy o historii regionu;

- sprzyja rozwojowi dyplomacji kulturowej między krajami, które łączy wspólne dziedzictwo;
- stwarza warunki do włączenia regionów peryferyjnych do wspólnej kultury europejskiej.

Podsumowując, Szlak Bałtów jest czymś więcej niż szlakiem turystycznym - to wspólny projekt z zakresu pamięci historycznej, tożsamości kulturowej i dialogu europejskiego, gdzie podstawą współpracy sąsiednich krajów jest spuścizna po Bałtach. Przedsięwzięcie sprzyja umacnianiu współpracy regionalnej, przyczynia się do zachowania różnorodności kulturowej w Europie, tworzy trwałą wartość gospodarczą i społeczną oraz pozwala krajom aktywniej angażować się we wspólną europejską politykę kulturalną.

Studium wykonalności zostało opracowane przez ekspertów:

- **Dr Rasuolė Andrulienė** (Litwa) - współautorka narodowych programów turystycznych i strategii marketingu usług turystycznych, a także planów zarządzania Historycznym Centrum Wilna i Mierzeją Kurońską, uczestniczka międzynarodowych i krajowych projektów turystycznych, ekspert w dziedzinie zrównoważonej turystyki i marketingu. Główne obszary badań R. Andrulienė to: postawy turystów, zrównoważona turystyka, marketing obszarów turystycznych, zastosowanie innowacji technologicznych w marketingu.

- **Prof. dr Rimvydas Laužikas** (Litwa) - badacz komunikowania dziedzictwa kulturowego, historyk, archeolog, profesor na Wydziale Komunikacji Uniwersytetu Wileńskiego, członek Komisji Oceniającej Międzyrządowego Komitetu ds. Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Główne kierunki badań R. Laužikasa to: zastosowanie technologii cyfrowych w obszarze dziedzictwa kulturowego i nauk humanistycznych, informowanie i komunikowanie dziedzictwa, muzeologia, archeologia kościelna, dieta i kultura jedzenia w Wielkim Księstwie Litewskim.

- **Ona Gintė Uldinskaitė** (Litwa) - współautorka szeregu publikacji i artykułów opracowanych przez Centrum Informacji Turystycznej i Biznesowej w Wyłkowyszkach, aktywnie przyczyniająca się do prezentowania potencjału kulturowego i turystycznego ziemi wyłkowyskiej. Zgromadziła duży bagaż wiedzy historycznej, z zakresu dziedzictwa kulturowego i obiektów przyrodniczych.

- **Prof. dr Ilona Vaškevičiūtė** (Litwa) – historyk, archeolog. Pracowała w Instytucie Historii Litwy. W 1993 r. obroniła pracę doktorską pt. „Kultura duchowa i materialna

południowych Zemgalów w V-XII w.”. W l. 1996-2018 pracowała na Uniwersytecie Pedagogicznym w Wilnie. W 2006 r. przyznano jej tytuł docenta; w 2011 r. zaś - profesora. Obszary zainteresowania: plemiona bałtyckie i ich obrządek pogrzebowy, kultura materialna i duchowa plemion bałtyckich.

- **Dr Marcin Engel** (Polska) jest dyplomowanym kustoszem w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. W latach 1998–2005 prowadził badania archeologiczne w Konikowie koło Gołdapi, a w latach 2006–2007 kierował wykopaliskami na terenie kompleksu osadniczego w Szurpiłach. Od 1998 r. prowadzi prace badawcze nad jaćwieskimi ośrodkami grodowymi na Mazurach Wschodnich i na Suwalszczyźnie. Bada również cmentarzyska Jaćwingów, w tym od 2018 r. prowadzi wykopaliska w Krukówku koło Raczek. W latach 2014–2016 był jednym z uczestników polsko-norweskiego projektu „Archeologia Jaćwingów”. W 2013 r. obronił rozprawę doktorską, która stała się podstawą książki „Jaćwieskie ośrodki grodowe”, wydanej w 2020 r. Jest również jednym ze współautorów monografii poświęconej grodzisku w Jeglińcu. Zainteresowania badawcze: wczesnośredniowieczna Jaćwież i inne plemiona pruskie – systemy osadnicze i obronne, obrządek pogrzebowy; archeologia i źródła pisane dotyczące basenu Bałtyku od okresu wikingów do wczesnego średniowiecza.

- **Cezary Sobczak** (Polska) – archeolog, kustosz muzealny. Od 2008 r. pracownik Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Kierował kilkoma projektami mającymi na celu identyfikację wybranych regionów historycznej Jaćwieży z wykorzystaniem lotniczego skanowania (LIDAR). Jeden z inicjatorów projektu naukowego „Atlas Grodzisk Jaćwieży”; celem tego projektu jest stworzenie katalogu drewniano-ziemnych obwarowań obronnych w północno-wschodniej Polsce. Główne obszary badań: analiza krajobrazu archeologicznego, ze szczególnym uwzględnieniem pradziejowych i wczesnośredniowiecznych systemów obronnych plemion bałtyckich, a także nieinwazyjne metody badania stanowisk archeologicznych. Autor i współautor kilkudziesięciu artykułów i opracowań na ten temat. Najważniejszym osiągnięciem jest monografia grodziska w Jeglińcu, przygotowana wspólnie z Grażyną Iwanowską i dr. Marcinem Engelem.

- **Wioletta Anuszkiewicz** (Polska) – specjalistka, wykładowczyni, doradczyni i działaczka społeczna w dziedzinie rozwoju lokalnego, rozwoju turystyki, tras turystycznych i tworzenia questów (quest – sposób prezentacji obiektów turystycznych, aktywnie angażujący zwiedzających). Przez wiele lat kierowała Wydziałem Promocji i Rozwoju Powiatu Gołdapskiego. Zainicjowała liczne projekty łączące sektor samorządowy i pozarządowy.

Anuszkiewicz realizuje działania służące rozwojowi społecznemu, kulturalnemu i gospodarczemu regionu Mazur w oparciu o lokalne dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe.

2. ZNACZENIE SZLAKU BAŁTÓW DLA HISTORII I WARTOŚCI EUROPEJSKICH

Prof. dr Rimvydas Laužikas

2.1. DZIEDZICTWO KULTUROWE MAJĄCE ZNACZENIE DLA LITWY, A ZNAJDUJĄCE SIĘ POZA GRANICAMI KRAJU

Kulturowy Szlak Bałtów to podróż w czasie i przestrzeni, trasa łącząca wspólne dziedzictwo Bałtów, tworzone na przeciągu kilku tysięcy lat na rozległym obszarze w Europie, wiedzę naukową i historię o Bałtach ze współczesnym społeczeństwem i jego niejednorodną tożsamością. Poruszając kwestię związków między tematem a dziedzictwem kulturowym mającym znaczenie dla Litwy, a znajdującym się poza granicami kraju, jego aktualizacją, ponadnarodowymi zjawiskami kulturowymi, postaciami historycznymi, możemy stwierdzić, że interakcje zachodzą między co najmniej trzema rodzajami dziedzictwa: materialnym (przyrodniczym i kulturowym), niematerialnym i dokumentacyjnym.² Interakcje te zachodzą na różnych poziomach przestrzeni i czasu (tabela 1).

Tabela 1. Poziomy prezentowania kultury Bałtów na kulturowym Szlaku Bałtów

Poziom	Zasięg chronologiczny	Zasięg geograficzny (potencjalni uczestnicy szlaku kulturowego)	Przykłady			
			Materialne dziedzictwo kulturowe	Materialne dziedzictwo przyrodnicze	Dziedzictwo niematerialne	Dziedzictwo dokumentacyjne
Kultura Bałtów w czasach prehistorycznych i historycznych	II tysiąclecie p.n.e. - XIV w.	Obszary zamieszkałe przez ludność zaliczaną do kultur bałtyckich na terenie dzisiejszej Litwy, Łotwy, Polski, Białorusi i Rosji.	Grodziska i cmentarzyska przypisywane kulturom bałtyckim.	Pojedyncze obiekty przyrodnicze (np. drzewa, kamienie) lub grupy obiektów osadzone w bałtyckim kontekście mitologicznym.	Mity, legendy i historia ustna przypisywane kulturze bałtyckiej.	Zbiory artefaktów bałtyckich, ekofaktów i źródeł pisanych ważnych w kontekście pozyskiwania wiedzy o kulturze Bałtów, przechowywane i eksponowane w muzeach, archiwach i bibliotekach.
Konteksty kultury Bałtów w czasach prehistorycznych i historycznych	II tysiąclecie p.n.e. - XIV w.	Obszary poza obrębem kultur bałtyckich danego okresu, na których odnotowano dziedzictwo charakterystyczne dla kultur bałtyckich, a także obszary geograficzne odnotowane w źródłach pisanych w kontekście powiązań z kulturą bałtycką (mogą to być obszary na terenie dzisiejszej Ukrainy, Europy Wschodniej i Środkowej, regionu	Cmentarzyska przypisywane kulturze bałtyckim (np. nad rzeką Roś na Ukrainie).		Toponimy pochodzenia bałtyckiego. Wyrazy pochodzenia bałtyckiego obecne w innych językach.	Zbiory artefaktów bałtyckich, ekofaktów, źródeł pisanych ważnych w kontekście poznania kultury bałtyckiej, zachowane i eksponowane w muzeach, archiwach i bibliotekach.

² Dziedzictwo materialne, niematerialne i dokumentacyjne zostało zdefiniowane z zastosowaniem terminologii UNESCO: (i) materialne dziedzictwo naturalne i kulturowe - Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (<https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>); (ii) dziedzictwo niematerialne - Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (<https://ich.unesco.org/en/convention/>); (iii) dziedzictwo dokumentacyjne - Glossary, Documentary heritage (<https://whc.unesco.org/en/glossary/232>).

		śródmorskiego i Skandynawii).				
Warstwa kulturowa inspirowana związkami z kulturą bałtycką, w tym interpretacje artystyczne i główne ośrodki badań bałtystyki oraz naukowe ośrodki wydawnicze.	XV - XX w.	Cały obszar geograficzny Europy	Ośrodki badań nad kulturą bałtycką, miejsca upamiętnienia naukowców, którzy badali kulturę bałtycką, artystyczne jej interpretacje (np. freski P. Repšysa na Uniwersytecie Wileńskim).		Wiedza naukowa o Bałtach i ich kulturze.	Zbiory artefaktów bałtyckich, ekofaktów, źródeł pisanych ważnych w kontekście poznania kultury bałtyckiej, zachowane i eksponowane w muzeach, archiwach i bibliotekach.
Tożsamość współczesna obejmująca obecne zjawiska kulturowe mające związek z kulturą bałtycką.	XXI wiek	Region, w którym tożsamość bałtycka istnieje w takiej czy innej formie (Litwa, Łotwa, Polska, Białoruś)	Współczesne materialne interpretacje kultury bałtyckiej (np. żmudzka Alka ³ / obserwatorium w Świętej)	Współczesne obiekty przyrodnicze o charakterze pamiątkowym (np. dąbrowa Wikinta).	Współczesne interpretacje i reprezentacje bałtyckiego dziedzictwa niematerialnego w formie rekonstrukcji, festiwali żywej archeologii, zajęcia edukacyjne.	Tradycyjne i wirtualne wystawy stanowiące interpretację i prezentację kultury bałtyckiej (np. CIT w Szawlach).

Proponowany schemat prezentacji kultury bałtyckiej jest wygodny w kontekście tworzenia sieci tematycznych i tras obejmujących określone zjawiska kulturowe, zarówno dawne, jak i obecne, ważne dla kilku krajów i związane z kulturą bałtycką, podkreślając przy tym rolę postaci historycznych.

2.2. LITEWSKIE ZASOBY KULTUROWE

Do Litewskiego Rejestru Dóbr Kultury wpisano 4548 obiektów dziedzictwa archeologicznego i 753 obiekty dziedzictwa mitologicznego (uszeregowano je według znaczenia przypisanego na podstawie prezentowanych cennych właściwości). Zdecydowana ich większość jest, w taki czy inny sposób, związana z kulturą bałtycką.

Zbiory litewskich muzeów liczą około miliona artefaktów archeologicznych. Znaczna ich część jest związana z kulturą bałtycką. Największe zbiory reprezentujące kulturę bałtycką znajdują się w Litewskim Muzeum Narodowym, Narodowym Muzeum Sztuki im. M. K. Čiurlionisa, Litewskim Muzeum Wojskowym, Muzeum Aušros w Szawlach, Muzeum Alka w Telszach oraz Muzeum Historii Małej Litwy.

W bibliotece Instytutu Historii Litwy i Departamencie Dziedzictwa Kulturowego przechowywane są największe zbiory raportów z badań archeologicznych na bałtyckich stanowiskach archeologicznych.

Na Krajowej Liście Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego Litwy figuruje co najmniej 20 miejsc, których powiązania z kulturą bałtycką można prześledzić dość dokładnie.

³ Bałtyckie miejsca święte nazywane są „alkas” bądź „alka”. Mowa o odbudowanej w 1998 r. pogańskiej świątyni w miejscowości Święta (dzielnica Połagi) – *przyp. tłum.*

Najważniejszymi ośrodkami badań nad kulturą bałtycką są Uniwersytet Wileński, Uniwersytet Kłajpedzki, Instytut Historii Litwy, Litewski Instytut Literatury i Folkloru, Instytut Języka Litewskiego i Uniwersytet Witolda Wielkiego. Badania nad kulturą bałtycką są głównie prowadzone na Litwie, Łotwie, w Polsce i krajach skandynawskich.

Temat kultury bałtyckiej jest szeroko badany. Baza danych Google Scholars zawiera około 25 400 publikacji na temat kultury bałtyckiej. Litewska akademicka biblioteka elektroniczna eLABa przechowuje 1 714 publikacji analizujących różne aspekty kultury bałtyckiej. Dominują badania z zakresu językoznawstwa, mitologii, folkloru i archeologii. Najchętniej temat ten na warsztat biorą Bonifacas Stundžia, Nijolė Laurinkienė, Vytautas Rinkevičius, Rolandas Kregždys, Rimantas Balsys, Dainius Razauskas, Audronė Kaukienė, Bronė Stundžienė, Vykintas Vaitkevičius, Lina Būgienė, Daiva Vaitkevičienė, Eugenijus Jovaiša.

2.3. ZNACZENIE KULTUROWEGO SZLAKU BAŁTÓW DLA HISTORII I WARTOŚCI EUROPEJSKICH

Szlak Bałtów ma ważne znaczenie w kontekście promowania i komunikowania historii Litwy oraz jej powiązań z przeszłością Europy i jej wartościami. Kultura bałtycka stała się fundamentem tworzącego się w XIII w. państwa litewskiego (państwo zostało utworzone przez Litwinów, jedno z plemion bałtyckich). Bałtyckie tło kulturowe (kultura materialna, język) jest jednym z najważniejszych symboli tożsamości kulturowej w regionie (obejmującym dzisiejszą Łotwę, Litwę, część Białorusi, Polski i Rosji). Kontakty (zarówno pokojowe, jak i naznaczone konfliktami) z sąsiednimi plemionami słowiańskimi, germańskimi i ugrofińskimi (dzisiejsza Estonia, kraje skandynawskie, Niemcy, Polska, Czechy) osadzają prehistorycznych Bałtów i historyczną Litwę średniowieczną w ogólnoeuropejskim kontekście kulturowym i politycznym. Bałtowie (wraz z innymi „barbarzyńskimi” plemionami) reprezentują ważną warstwę średniowiecznej cywilizacji europejskiej (europejskiego barbarzyństwa), która, w połączeniu ze spuścizną po czasach starożytnych i dziedzictwem chrześcijańskim, położyła podwaliny pod współczesną cywilizację europejską. Późny chrzest Bałtów, różne losy plemion, pogańskie państwo litewskie (a także jego interakcje z chrześcijaństwem wschodnim (bizantyjskim) i zachodnim (katolickim)) stanowią niezwykle interesujący przykład charakterystycznego regionu Europy. Pogańska kultura bałtycka (brak jednego uniwersalnego boga) w sposób znaczący wpłynęła na polityczną i kulturową tożsamość WKL w średniowieczu i wczesnym

okresie nowożytnym, której wyróżnikami stały się otwartość i tolerancyjność wobec innych kultur.

Szlak Bałtów odzwierciedla wspólną europejską pamięć, historię i dziedzictwo, podkreślając ciągłość kulturową, różnorodność i wzajemne powiązania starożytnych plemion bałtyckich: Kurów, Prusów, Jaćwingów, Zelów, Łatgalów, Litwinów, Żmudzinów, Zemgalów i innych - które zamieszkiwały tereny obecnej Litwy, Łotwy, Polski, Białorusi i Rosji. Ta ponadnarodowa perspektywa jest elementem zbiorowej europejskiej narracji, która wykracza poza obecne granice państw.

Szlak Bałtów uosabia wspólną pamięć poprzez zachowanie i interpretowanie dziedzictwa materialnego, niematerialnego i dokumentacyjnego: stanowisk archeologicznych, folkloru, tradycyjnego rzemiosła, dziedzictwa kulinarnego, języków, świąt, które są elementem przedchrześcijańskiej, średniowiecznej i wczesnonowożytnej historii Europy. Za sprawą tych elementów szlak ma potencjał, aby sprzyjać umacnianiu pamięci lokalnej i regionalnej, współczesnej tożsamości opartej na dziedzictwie i wiedzy historycznej oraz interakcjom kulturowym, które są częścią szerszej europejskiej przeszłości. Stawianie na autentyczność, kontekst i zrównoważony rozwój sprzyja ochronie dziedzictwa w perspektywie długofalowej, pomagając ludziom zrozumieć ich miejsce w szerszym historycznym europejskim kontinuum czasoprzestrzennym.

Szlak kulturowy łączy różne regiony Europy poprzez wspólne elementy kulturowe, takie jak obróbka metali nieżelaznych, światopogląd i duchowość, folklor i praktyki rolnicze, które były niegdyś wspólne dla wszystkich plemion bałtyckich, a obecnie ożywają na festiwalach żywej historii i archeologii, wystawach muzealnych, podczas wycieczek i innych wydarzeń. Te miejsca, praktyki i artefakty kulturowe są prezentowane jako część dziedzictwa ogólnoeuropejskiego, umacniając poczucie przynależności do wspólnej przestrzeni kulturowej.

Szlak Bałtów sprzyja ponadto promowaniu mniej znanych, choć historycznie ważnych narracji europejskich. Sprzyja ponadto umacnianiu wzajemnego zrozumienia i wymianie kulturowej, angażując podmioty z różnych krajów - samorządy, placówki kulturalne, organizacje oświatowe i społeczności. W ten sposób wpływa na poprawę dialogu międzykulturowego i wyrażaniu solidarności, które są zgodne z wizją Rady Europy dotyczącą różnorodnego, acz wspólnego dziedzictwa europejskiego.

Szlak Bałtów odzwierciedla wartości Rady Europy poprzez promowanie dialogu międzykulturowego, wzajemnego zrozumienia, poszanowania praw człowieka oraz docenienia różnorodności kultur europejskich i ich wzajemnych powiązań. Sprzyja rozwojowi współpracy

między krajami i regionami. Temat opiera się na badaniach interdyscyplinarnych i ma na celu zachowanie i dostosowanie materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego do potrzeb współczesnego społeczeństwa, wzmacniając docelowo europejską tożsamość kulturową. Ten szlak kulturowy sprzyja rozwojowi demokracji uczestniczącej poprzez angażowanie społeczności lokalnych, instytucji sektora publicznego, organizacji pozarządowych i oświatowych w dzieło tworzenia i interpretowania treści kulturowych. Zapewnia dostępność i ułatwia zrozumienie dziedzictwa dla każdego odbiorcy, wspiera zrównoważony rozwój poprzez ochronę zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz okazuje szacunek dla autentyczności kulturowej, zapewniając dokładne i zgodne z kontekstem interpretowanie i komunikowanie dziedzictwa. Stawianie na edukację, wymianę kulturalną i współpracę międzynarodową jest zgodne z celem Rady, jakim jest budowanie Europy pokojowej i inkluzywnej poprzez kulturę i dziedzictwo.

Szlak Bałtów jest zgodny w zasadami i wartościami określonymi w konwencjach Rady Europy i innych organizacji międzynarodowych:

- **Powszechna Deklaracja Praw Człowieka:** Szlak Bałtów sprzyja realizacji prawa do uczestnictwa w życiu kulturalnym (art. 27), zapewnia bowiem dla każdego dostęp do dziedzictwa kulturowego i umożliwia aktywne uczestnictwo dla społeczności, jednostek, specjalistów ds. dziedzictwa i badaczy. Zachęca do zaangażowania się bez względu na narodowość czy pochodzenie i jest zgodny z zasadami integracji, godności i równości w ekspresji kulturowej.
- **Europejska Konwencja Kulturalna:** Szlak Bałtów sprzyja rozwojowi współpracy między państwami europejskimi, koncentrując się na wspólnym dziedzictwie kulturowym Bałtów i jego powiązaniach z innymi kulturami w różnych okresach. Sprzyja pogłębianiu zrozumienia między narodami poprzez wymianę wartości kulturowych, inicjatywy edukacyjne i wspólne badania naukowe, które bezpośrednio przekładają się na realizację celu, jakim jest umocnienie wspólnego europejskiego obszaru kulturowego.
- **Konwencja z Faro:** Szlak Bałtów jest zgodny z zapisem Konwencji z Faro głoszącym, że dziedzictwo jest czynnikiem pobudzającym rozwój człowieka, tożsamości i partycypacji demokratycznej. Sprzyja aktywnemu angażowaniu społeczności lokalnych, promowaniu zrównoważonego korzystania z elementów dziedzictwa, zaś dziedzictwo kulturowe postrzega nie tylko jako produkt przeszłości,

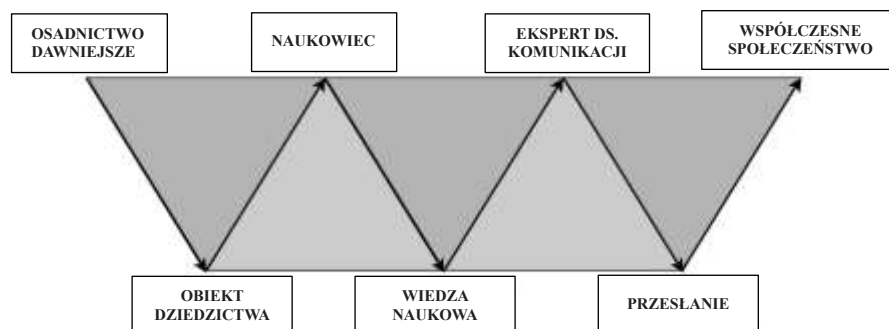
tylko jako żywy i dynamiczny element przyczyniający się do rozwoju nowoczesnego społeczeństwa.

- **Europejska Konwencja Krajobrazowa:** Szlak Bałtów obejmuje kulturowe i przyrodnicze krajobrazy historycznych obszarów osadnictwa bałtyckiego oraz wspiera ich ochronę i zrównoważone zarządzanie. Planowanie podkreśla poszanowanie środowiska fizycznego i społecznego, infrastruktury i ekoturystyki w dążeniu do zachowania różnorodności krajobrazów, podnoszenia świadomości ekologicznej i edukowania w tym zakresie.
- **Biała Księga dialogu międzykulturowego:** Szlak Bałtów sprzyja umacnianiu dialogu między grupami kulturowymi i etnicznymi, gdzie podstawą zrozumienia jest wspólne dziedzictwo. Łączy ludzi z różnych regionów i środowisk społecznych, promuje interakcje międzykulturowe oraz wspiera tolerancję i integrację poprzez wspólne działania, festiwale żywej historii i archeologii oraz opowiadanie wspólnych historii.
- **Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego:** wprowadzie Szlak Bałtów nie obejmuje wyłącznie obiektów dziedzictwa światowego, tym niemniej sprzyja on ochronie cennego dziedzictwa kulturowego poprzez badania naukowe, zachowanie autentyczności oraz rozwój infrastruktury służącej ochronie i zapewnieniu publicznego dostępu. Sprzyja ochronie spadku po przodkach postrzegając go jako narzędzie edukacyjne i aktywizowania turystyki w kontekście zrównoważonego. Dodatkowo sprzyja procesowi osadzania obiektów światowego dziedzictwa (np. Kiernowa) w ramach szeroko rozumianej kultury bałtyckiej.
- **Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego:** Szlak Bałtów sprzyja komunikowaniu i ochronie żywego dziedzictwa (np. tradycje ustne, rzemiosło, święta i wiedza tradycyjna) poprzez wystawy, zaangażowanie społeczności, festiwale i obozy twórcze. Umożliwia przekazywanie tradycji, sprzyja zapewnieniu ciągłości kulturowej, a w proces uczenia się międzypokoleniowego angażuje zarówno kustoszy, jak i młodzież. Zachęca również do tworzenia powiązań między dziedzictwem niematerialnym, materialnym i dokumentacyjnym, co służy lepszemu zrozumieniu i zachowaniu dziedzictwa niematerialnego.

2.4. ZNACZENIE KOMUNIKOWANIA DZIEDZICTWA

Aby zrozumieć szlaki kulturowe i ich funkcjonowanie we współczesnym społeczeństwie, możemy skorzystać z metody komunikacyjnej. Jest to warunek niezbędny postrzegania szlaków kulturowych jako „kanałów dialogu międzykulturowego dla lepszego poznania i zrozumienia historii Europy”.⁴ Metoda komunikacyjna opiera się na postrzeganiu dziedzictwa kulturowego jako „... ogółu znaków materialnych – artystycznych lub symbolicznych, które w schedzie po przodkach otrzymała każda kultura, a zatem i cała ludzkość. Dziedzictwo kulturowe, będące elementem potwierdzenia i wzbogacenia tożsamości kulturowej, a także spuścizną należącą do ludzkości jako całości, zapewnia dla każdego konkretnego miejsca rozpoznawalne cechy i jest repozytorium doświadczeń ludzkości...”.⁵ Zgodnie z tą metodą szlak kulturowy jest definiowany „... w bardziej konceptualnym i ogólnym sensie, jako szereg miejsc lub obszarów geograficznych o wspólnym temacie, łączących działania społeczności w większe ponadnarodowe sieci...”.⁶ W tym kontekście szlak kulturowy jest postrzegany jako tekst, a jego funkcjonowanie we współczesnym społeczeństwie jest interpretowane jako aktywność semiotyczna (zasadniczo jak czytanie, tłumaczenie i kodowanie).

Jeśli semiotyczną teorię kultury Jurija Łotmana zastosujemy do dziedzictwa, naukowej wiedzy historycznej i jej komunikowania, zauważymy, że interakcja obecnej kultury (jako struktury semiosferycznej) z dawnymi kulturami odbywa się na trzech poziomach struktur tekstowych (patrz. rys. 1).



Rys. 1: Komunikowanie dziedzictwa (przebieg procesu)

Po pierwsze, my, współcześni, wchodzimy w interakcje z dawnymi społeczeństwami poprzez fragmenty przeszłych kultur zachowane w semiosferze, tj. materialne, niematerialne i

⁴ Cultural Routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/all-cultural-routes>.

⁵ Glossary. European Heritage Network (HEREIN) system. <https://www.coe.int/en/web/herein-system/glossary>.

⁶ Overview. Cultural routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/overview>.

dokumentacyjne obiekty dziedzictwa (artefakty, ekofakty, tradycje, dokumenty lub ich zbiory). Kompleksy dziedzictwa można przyjąć za teksty pierwszego poziomu, przy czym tekst interpretować powinniśmy jako dowolny uporządkowany system znaków służących do komunikowania, który można jednoznacznie odróżnić od innych systemów. Poszczególne obiekty dziedzictwa (znaleziska, artefakty, ekofakty), które tworzą te kompleksy, mogą być interpretowane jako znaki, które w teksty (kompleksy) są łączone nie chaotycznie, tylko z zastosowaniem pewnych zasad, zwanych *kodami*. Tak więc obiekty dziedzictwa i ich kompleksy to nic innego jak znaki i systemy znaków (tekstów) tworzące kody, odnoszące się do wytworów myślowych dawnych społeczeństw, zdeterminowanych przez kulturę lub subkulturę, do której należały.

Toteż relacja między badaczem dziedzictwa (naukowcem) a przeszłością (jako fragmentami minionej rzeczywistości) może być rozumiana w semiotycznym sensie „odczytania”, gdzie badacz dziedzictwa staje się interpretatorem próbującym utrwalić i odczytać znaki i systemy znaków pozostawionych przez dawne społeczeństwa (obiekty dziedzictwa, teksty źródłowe) po to, by zrozumieć przedmiot swoich badań – dawne społeczeństwo. Jednocześnie badacz staje się podmiotem, który tworzy nowe znaki i systemy znaków: teksty naukowe drugiego poziomu (raporty z badań, odczyty na konferencjach, artykuły, monografie naukowe itp.) skierowane do profesjonalnych odbiorców (innych naukowców) i przekazujące wiedzę naukową.

Istnienie tych dwóch poziomów tekstów (obiekty dziedzictwa i wiedza naukowa) umożliwia (i katalizuje w semiosferze) pojawienie się trzeciego poziomu tekstów skierowanych do odbiorców nieprofesjonalnych (szlaki kulturowe, trasy turystyczne, ekspozycje muzealne, podręczniki, lekcje, wykłady, wystawy, gry komputerowe, programy telewizyjne, literatura piękna itp.). Twórca tekstu trzeciego poziomu, wchodząc w interakcję (będąc częścią) obecnego społeczeństwa, staje się interpretatorem, który czyta teksty naukowe i stosuje odpowiednie zbiory obiektów dziedzictwa (kolekcje) do stworzenia tekstu trzeciego poziomu (w przypadku naszego badania – wystawy muzealnej).

Podczas konstruowania komunikatów na temat dziedzictwa (tekstów trzeciego poziomu) adresowanych do współczesnego społeczeństwa, obiekty dziedzictwa i ich kompleksy, a także wiedza naukowa na ich temat, odgrywają rolę znaków, podczas gdy rolę kodu, za pomocą którego są one organizowane, odgrywa interpretacja autora, która jest ściśle związana z bardziej ogólną strukturą komunikacyjną – narracją. W kontekście nauk o komunikacji i informacji *narracja* jest postrzegana nie tyle jako teoretyczne narzędzie popularyzowania badań

historycznych lub wiedzy historycznej, tylko jako konceptualna meta-konstrukcja komunikacyjna, forma dyskursu wykorzystywana jako „struktura ramowa” do tworzenia tekstów trzeciego poziomu. Pod tym względem to właśnie narracja determinuje kody wybrane i użyte przez twórcę tekstów trzeciego poziomu oraz przesłanie, jakie niesie ekspozycja muzealna.

W przypadku metody komunikacyjnej ścieżka kulturowa jest tekstem, który łączy dawne społeczeństwa z docelowymi odbiorcami współczesnymi. Jedną z takich potencjalnych grup odbiorców docelowych są młodzi Europejczycy, dla których należy konstruować przesłanie, jakie niesie dany szlak kulturowy. Temat kulturowego Szlaku Bałtów może zachęcić młodych Europejczyków do inicjowania wymiany kulturalnej i edukacyjnej. Omówione powyżej poziomy reprezentowania kultury bałtyckiej umożliwiają tworzenie sieci poprzez łączenie regionów w Europie, integrowanie historii danego regionu i osobistych doświadczeń lokalnych mieszkańców z dziedzictwem bałtyckim, zachęcania do odwiedzania miejsc ekspozycji dziedzictwa materialnego, wystaw muzealnych oraz zainteresowania dziedzictwem niematerialnym i dokumentacyjnym.

Sieciowanie pomaga lepiej zrozumieć wspólne obywatelstwo europejskie poprzez zacieśnianie współpracy transgranicznej między Litwą, Łotwą, Polską (oraz Białorusią i Rosją po uznaniu przez nie wartości europejskich), pogłębianie zrozumienia korzeni kulturowych Europy, prehistorycznych i historycznych powiązań oraz kształtowanie wspólnych wartości europejskich. Sieciowanie w ramach Szlaku Bałtów uwypukla znaczenie nowych osobistych doświadczeń poprzez atrakcyjne interpretowanie dziedzictwa, np. festiwale żywej historii i archeologii, rzemiosło, tradycje kulinarne, mitologia, folklor, obozy artystyczne, umożliwiające młodym ludziom uczenie się poprzez bezpośredni udział. Ten szlak kulturowy sprzyja integracji społecznej i wymianie między młodymi osobami z różnych regionów i środowisk społecznych, angażując różne instytucje, w tym szkoły, organizacje pozarządowe, placówki kulturalne i samorządy, które współpracują ze sobą, aby zapewnić sprzyjające integracji i przystępne doświadczenie z poznawania dziedzictwa. Umożliwia współpracę ośrodków badawczych i oświatowych (różnych szczebli) w ramach prowadzenia wspólnych badań interdyscyplinarnych, projektów kulturalnych oraz produktów branży kulturalnej i kreatywnej, takich jak wystawy i programy kulturalne oparte na badaniach naukowych. Stawianie na autentyczność i kontekst zapewnia osobiste i rzeczywiste doświadczenia poprzez wizyty w historycznych miejscach i bezpośredni kontakt z lokalnymi tradycjami i społecznościami. Transgraniczna, międzyinstytucjonalna i interdyscyplinarna struktura szlaku zapewnia doskonałe warunki do

inicjowania programów mobilności młodzieży, obozów tematycznych i programów wymiany – nie określając przy tym konkretnych programów pilotażowych. Ponadto inicjatywa opiera się na zasadach współpracy, partnerstwa i zrównoważonego rozwoju, zachęcając młodzież i społeczności do aktywnego udziału oraz umożliwiając realizację projektów kulturalnych dla młodzieży zgodnie z celami UE w zakresie dialogu międzykulturowego, integracji społecznej i budowania tożsamości europejskiej.

3. SZLAK BAŁTÓW: WSPÓŁPRACA TRANSGRANICZNA I INICJATYWY NA RZECZ ROZWOJU

Dr Rasuolė Andriulienė

Pomysł utworzenia Szlaku Bałtów zrodził się w Szawlach, gdzie jego autorka Rūta Stankuvienė zrzeczyła partnerów w celu realizacji wspólnej wizji. Inicjatywa ta, oparta na wierze w aktualność i potencjał bałtyckiego dziedzictwa kulturowego, doczekała się wsparcia ze strony różnych instytucji i organizacji. Zaangażowanie partnerów pozwoliło na rozwinięcie pomysłu w spójną serię projektów, których głównym celem jest systematyczna ocena możliwości i stworzenie warunków do realizacji Szlaku Bałtów. W uznaniu znaczenia tej inicjatywy Szlak Bałtów został nominowany do tytułu „Najlepszy projekt turystyczny na Litwie 2021”, co nie tylko stanowi potwierdzenie aktualności szlaku kulturowego, ale także jego znaczenia na szczeblu krajowym.

Szlak Bałtów jest ambitną kilkuetapową inicjatywą międzynarodową, która stała się ważnym przykładem współpracy kulturalnej między Litwą, Łotwą a Polską. Szlak kulturowy łączy dziedzictwo starożytnych plemion bałtyckich: Kurów, Zemgałów, Żelów, Prusów i Jaćwingów - i obejmuje zarówno dziedzictwo materialne, jak i niematerialne. W ramach trzech dużych projektów – „Szlak Bałtów” (LLI-187), „Poznaj świat Bałtów” (LLI-447) i „Szlak Bałtów” LT-PL (LTPL00327) - szlak kulturowy jest konsekwentnie rozbudowywany, obejmując aspekty kulturalne, edukacyjne i turystyczne.

W ramach pierwszego, uruchomionego w 2017 r., projektu pt. *Międzynarodowy Kulturowy Szlak Bałtów* (dalej - Szlak Bałtów), utworzono ramy ogólne trasy, zbudowano infrastrukturę i opracowano wspólną narrację tematyczną. Partner Wiodący – Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach (Litwa), partnerzy projektu na Łotwie: Region planowania Semigalia, Region planowania Kurlandia, Urząd samorządu Talsi, Muzeum Regionalne w Talsi, Urząd miasta Jelgawa oraz Narodowa Agencja Rozwoju Regionalnego, Oddział w Szawlach (Litwa). Projekt był realizowany w latach 2017-2020 w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Interreg V-A Łotwa-Litwa. Źródła finansowania projektu: partnerzy projektu i Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego. Główne działania zostały realizowane w 4 regionach na Litwie (kłajpedzkim, telszańskim, szawelskim, poniewieskim) oraz w 2 regionach na Łotwie (Kurlandia, Semigalia). W ramach projektu zrealizowano działania na Litwie i Łotwie:

wdrożono środki marketingowe (przewodnik turystyczny, aplikacja mobilna, mapa, klipy, udział w międzynarodowych wystawach i targach); trzy produkty interaktywne (innovacyjny ośrodek Szlaku Bałtów w Szawlach, w Muzeum Historii i Sztuki im. G. Eliasa w Jełgawie oraz w Muzeum Samorządu Talsi); studium wykonalności, które obejmuje ocenę tożsamości materialnego i niematerialnego dziedzictwa dawnych Bałtów oraz możliwości jego dostosowania do współczesnych potrzeb; szkolenia i seminaria. W ramach projektu na Litwie i Łotwie opracowano trasy łączące unikalne obiekty dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, wyjątkowe zabytki, a także ciekawe miejsca mające związek z plemionami bałtyckimi (Zemgalami, Kurami, Zelami), a także zajęcia edukacyjne prowadzone przez rzemieślników. Szlak Bałtów jest trasą o długości 2 145 km, która, obejmując tereny dzisiejszej Litwy i Łotwy, prowadzi przez obszary zamieszkałe niegdyś przez Kurów (~790 km), Zemgalów (~620 km) i Zelów (~735 km). Ponad 110 miejsc turystycznych umożliwia lepsze poznanie historii, kultury i tradycji tych plemion. W ramach Szlaku Bałtów opracowano mapę, która obejmuje osiem tras tematycznych.

Kolejnym zrealizowanym projektem było przedsięwzięcie pt. *Zachęcanie do zgłębiania wiedzy o kulturze bałtyckiej i zwiększanie rozpoznawalności Międzynarodowego Kulturowego Szlaku Bałtów* (dalej – „Poznaj świat Bałtów”). Projekt „Poznaj świat Bałtów” rozszerzył działania szlaku kulturowego poprzez integrację nowoczesnych technologii, produktów edukacyjnych i pogłębienie wiedzy społeczeństwa na temat dziedzictwa bałtyckiego. Partner Wiodący projektu - Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach (Litwa), partnerzy projektu na Łotwie: Agencja Region planowania Semigalia, Region planowania Kurlandia, Urząd Samorządu Kuldyga, Urząd Samorządu Rundāle, partnerzy projektu na Litwie: Centrum Informacji Turystycznej Rejonu Kłajpedzkiego i Narodowa Agencja Rozwoju Regionalnego. Projekt realizowano w l. 2020-2022 w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Interreg V-A Łotwa-Litwa. Źródła finansowania projektu: partnerzy projektu i Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego. Głównym wspólnym celem jest przede wszystkim dalszy rozwój opracowanego Szlaku Bałtów, uzupełnienie go o działania mające na celu zwiększanie świadomości, zachęcające do poznania/uznania i zapraszające do tego, by „doświadczyć” Bałtów. Rezultaty projektu: filmy 3D, wycieczki w wirtualnej rzeczywistości, programy edukacyjne dla dzieci i młodzieży szkolnej w innowacyjnym szawelskim Centrum Wiedzy o Kulturze Bałtyckiej, poprawa infrastruktury wokół obiektów (w Sēlpils, grodzisko w Mežotne), rewitalizacja Centrum Informacji Turystycznej Rejonu Kłajpedzkiego: odnowiono wnętrze ośrodka, w tym m.in. w lokalu umieszczono starożytne symbole bałtyckie, interaktywną mapę regionu kłajpedzkiego z

zaznaczonymi obiektami turystycznymi, zachęcając przy tym turystów do odwiedzenia obiektów i miejscowości leżących na trasie Szlaku Bałtów. Ponadto zrealizowano następujące działania: wymiana doświadczeń i wizyty studyjne obejmujące słynny szlak wikingów w Szwecji, udział w wystawach turystycznych. Opracowano ponadto „zemgalski” przewodnik turystyczny oferujący ponad 100 najciekawszych i mających największą wartość miejsc w Semigalii nawiązujących do przeszłości i teraźniejszości Bałtów, które są elementem dziedzictwa kulturowego w czasach współczesnych.

Pierwszy przewodnik turystyczny pt. „Szlak Bałtów”, opracowany w językach litewskim, łotewskim i angielskim, wydano w 2019 r., w 2023 r. wydano kolejne trzy przewodniki: „Kurowie i Żmudzini”, „Zemgalowie” oraz „Zelowie”.

W ramach realizowanego obecnie projektu pt. „Zwiększanie atrakcyjności pogranicza polsko-litewskiego poprzez współpracę transgraniczną i zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego Bałtów oraz utworzenie Międzynarodowego Kulturowego Szlaku Bałtów” („Szlak Bałtów” LT-PL) zasięg geograficzny powiększono o polsko-litewskie obszary przygraniczne, integrując tamtejsze obiekty kultury bałtyckiej we wspólny szlak kulturowy i przyczyniając się tym samym do rozwoju zrównoważonej turystyki transgranicznej. Projekt jest realizowany w ramach programu Interreg VI-A Litwa-Polska. Celem projektu „Szlak Bałtów” LT-PL jest stworzenie bałtyckiego szlaku dziedzictwa kulturowego na obszarze przygranicznym, łączącego ważne obiekty kultury bałtyckiej na Litwie i w Polsce w jeden międzynarodowy szlak. Projekt będzie realizowany w l. 2024-2025. Po stronie litewskiej realizuje go Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach, partnerzy: Stowarzyszenie Gołdapski Fundusz Lokalny (Polska) oraz Centrum Informacji Turystycznej i Biznesowej w Wyłkowyszkach (Litwa). Projekt sprzyja integracji litewskich i polskich regionów przygranicznych w ramach sieci turystyki kulturowej i, w efekcie współpracy między partnerami litewskimi i polskimi, przyczynia się do rozwoju koncepcji Szlaku Bałtów. Projekt jest przykładem polsko-litewskiego współdziałania na bazie bałtyckiego dziedzictwa kulturowego, który uzupełnia i poszerza międzynarodowy kulturowy Szlak Bałtów poprzez kreatywne połączenie miejsc przyrodniczych i kulturowych, działań edukacyjnych i udziału społeczności.

Dzięki ww. projektom Szlak Bałtów stał się platformą żywego dialogu kulturowego między dwoma krajami, która sprzyja wspólnemu pielęgnowaniu pamięci historycznej, tożsamości regionalnej, partnerstwa i postępowego modelu ochrony dziedzictwa. Realizacja projektów przyczyniła się do zwiększenia liczby turystów i poszerzenia oferty usług

turystycznych, zaangażowania lokalnych przedsiębiorstw i umożliwiła zintegrowanie inicjatywy „Szlak Bałtów” z systemem Europejskich Szlaków Kulturowych.

4. KONCEPCJA SZLAKU BAŁTÓW I PODSTAWY JEGO ROZWOJU

Dr Rasuolė Andrulienė

Rozwój koncepcji „Szlaku Bałtów” opiera się na spójnej i interdyscyplinarnej analizie, której celem jest nie tylko identyfikacja miejsc o znaczeniu historycznym i kulturowym, ale także położenie fundamentów pod szlak kulturowy spełniający kryteria Szlaku Kulturowego Rady Europy. Niniejszy rozdział zawiera przegląd głównych badań, studiów wykonalności i ocen jakościowych przeprowadzonych na Litwie i Łotwie w l. 2017-2022 w celu uzasadnienia treści, struktury i znaczenia szlaku kulturowego. Analiza opiera się na metodologii selekcji obiektów dziedzictwa kulturowego, kryteriach oceny, danych regionalnych dotyczących dziedzictwa materialnego i niematerialnego, a także integracji działań edukacyjnych, turystycznych i społecznych. Przeprowadzone prace obejmują zarówno aspekty naukowe (językowe, mitologiczne, archeologiczne), jak i praktyczne (oferta usługowa, infrastruktura i komunikacja). Badania umożliwiły określenie obszarów priorytetowych, włączenie narracji o tożsamości lokalnej oraz zapewnienie integralności szlaku kulturowego i potencjału jego umiędzynarodowienia.

Badanie stosowane pt. *„Pamięć kulturowa i jej przemiany w Semigalii”* (Stankuvienė, Salatkienė, Latvėnienė, Repšienė i Ališauskienė, 2018) stanowi teoretyczną i praktyczną podstawę dla kulturowego Szlaku Bałtów, który łączy materialne i niematerialne dziedzictwo Bałtów poprzez turystykę i narzędzia promocji kultury. Badaczki w sposób kompleksowy przeanalizowały aspekty historyczne, archeologiczne, językowe, mitologiczne i krajobrazowe istotne w kontekście kulturowego Szlaku Bałtów oraz udzieliły praktycznych wskazówek dotyczących rozwoju turystyki kulturowej. Szlak Bałtów powiększono o obszar transgraniczny obejmujący Litwę, Łotwę i Polskę. Szczególną uwagę poświęcono regionowi Semigalii, który występuje w charakterze głównego obszaru Szlaku Bałtów, prezentując jego cechy naturalne, procesy historyczne (przed i po wprowadzeniu chrześcijaństwa), język, życie społeczne, architekturę, sztukę ludową, święta, folklor i mitologię. Dokument zawiera analizę transformacji pamięci kulturowej, podkreślając status Zemgałów w kontekście plemion bałtyckich i eksponując ich narrację jako odrębną linię interpretacyjną. Sporo uwagi poświęcono w dokumencie analizie zasad interpretacji i zrównoważonego rozwoju dziedzictwa kulturowego, podkreślając zachowanie autentyczności, zrównoważony rozwój turystyki, zaangażowanie społeczności i znaczenie edukacji. Podkreślono pilną potrzebę przeprowadzenia

interdyscyplinarnych badań w celu uzasadnienia treści i opracowania dostosowanego modelu komunikacji. Badanie obejmuje szczegółową analizę identyfikującą obiekty turystyczne: grodziska, muzea, świątynie, obiekty przyrodnicze, wydarzenia społeczne. Dla każdego obiektu przypisano status, znaczenie historyczne, treści kulturowe, a także zalecenia dotyczące eksponowania i interpretowania. W oparciu o badanie sformułowano cele strategiczne Szlaku Bałtów: kompleksowa analiza zasobów w celu uzasadnienia kształtowania treści; opracowanie tras turystycznych dostosowanych do potrzeb turystów; zapewnienie współpracy transgranicznej i integracji kulturowej; opracowanie modeli zarządzania, które pozwolą na zaangażowanie samorządów, społeczności i przedsiębiorstw; opracowanie narzędzi edukacyjnych i informacyjnych. Dokument podkreśla potrzebę opracowania kompleksowego modelu szlaku kulturowego opartego na autentyczności, dostępności cyfrowej, przystępności, edukowaniu, partnerstwie transgranicznym i zrównoważonej turystyce. Wyniki badania stanowią podstawę do dalszego rozwoju - rozwoju infrastruktury turystycznej, certyfikacji, rozwoju sieci partnerów i przystąpienia do programu Szlaków Kulturowych Rady Europy. Podsumowując, dokument obejmuje zarówno aspekty naukowe, jak i praktyczne oraz proponuje ukierunkowaną strategię dla inicjatywy Szlak Bałtów, która łączy narrację historyczną ze współczesnym potencjałem kulturowym i gospodarczym.

Opracowane w 2018 r. przez prof. dra Vykontasa Vaitkevičiusa „*Studium wykonalności kulturowego Szlaku Bałtów*” jest kompleksowym interdyscyplinarnym badaniem mającym na celu uzasadnienie koncepcji szlaku kulturowego, jego wartości kulturowej, historycznej, społecznej i gospodarczej oraz przedstawienie systematycznych propozycji dotyczących rozwoju szlaku na Litwie i Łotwie. Głównym celem jest identyfikacja i ocena zasobów przyrodniczych i kulturowych, opracowanie szlaków tematycznych oraz integracja projektu ze szlakami kulturowymi Rady Europy. W badaniu omówiono ramy prawne dla turystyki kulturowej i poznawczej, środowisko społeczne i posiadane zasoby kulturowe. Autor podkreślił, że, choć turystyka kulturowa i poznawcza mają się dobrze, nadal istnieje potrzeba bardziej skutecznych metod dotarcia do turystów z informacjami, a dostęp cyfrowy i interpretacja treści są nadal fragmentaryczne. Zasoby dziedzictwa na Szlaku Bałtów zostały podzielone na trzy typy: (1) dziedzictwo Estów (Bałtów): grodziska, święte góry, głazy, źródła, miejsca mitologiczne (864 miejsca archeologiczne i mitologiczne); (2) miejsca upamiętniające badaczy, m.in. rodzinne strony i groby S. Daukantasa, M. Gimbutienė i A. J. Greimasa, obszary prowadzenia badań (44 obiekty); lokalizacje form wyrazu współczesnej kultury bałtyckiej: festiwale, wydarzenia, projekty artystyczne (7 obiektów). Na liście figuruje ponadto 45 muzeów,

około 80 programów edukacyjnych i zajęć prowadzonych przez mistrzów dziedzictwa narodowego. Dla każdej grupy obiektów zastosowano określone kryteria oceny: położenie geograficzne, wartość mitologiczna, archeologiczna, historyczna, estetyczna, społeczna, infrastruktura turystyczna (patrz. załącznik 1). W celu oceny potencjału rozwojowego przeanalizowano sieć obiektów noclegowych i gastronomicznych, szlaki piesze, rowerowe i wodne oraz dostępność informacji turystycznej. Stwierdzono, że w głównych regionach infrastruktura jest wystarczająca, tym niemniej wymaga dostosowania do potrzeb szlaku kulturowego, w tym zaopatrzenia w tablice informacyjne, kody QR, atrakcyjne symbole wizualne.

Określono kluczowe trasy:

1. **Szlak Kurów** obejmujący miejscowości w Kłajpedzie, Kretyndze, Połędzie, w Szkudach i Szyłokarczmie;
2. **Szlak Zemgalów** obejmujący miejscowości w Szawlach, Radziwiliszkach, Janiszkach i Pokroju;
3. **Szlak ludności Auksztoty / Zelów** obejmujący lokalizacje w rejonach poniewieskim, uciańskim, rakiskim i jezioroskim.

Każdy region oferuje określone obiekty, m.in. grodziska, święte miejsca, źródła, muzea, święta organizowane przez społeczności lokalne. W celu wytypowania najciekawszych obiektów zastosowano metodę selekcji lokalizacji. Opracowano ponadto dodatkowe trasy tematyczne: „Szlak szczęścia, miłości i mądrości”, „W poszukiwaniu pamięci narodowej”, „Długa opowieść o historii Litwy”, „Droga świętego ognia”. Trasy są prezentowane z zastosowaniem narracji kulturowej, danych historycznych, ich opis został uzupełniony o obiekty przyrodnicze i symbole mitologiczne. Dla każdej z nich opracowano szczegółowe listy obiektów, zaprezentowano ich ocenę i analizę dostępności. Autor studium wykonalności podkreślił potrzebę jednolitej komunikacji wizualnej – znak, narracja, opowieść. Zdaniem autora istotnym warunkiem żywotności szlaku są działania edukacyjne. Podkreśla konieczność angażowania społeczności i usługodawców, a także istotną rolę treści edukacyjnych i znaczenie opowiadania. „*Studium wykonalności kulturowego Szlaku Bałtów*” stanowi kompleksowe uzasadnienie szlaku kulturowego oparte na nauce, ochronie dziedzictwa, turystyce i edukacji. Zalecenia autora studium: utworzenie klarownej struktury zarządzania; uzyskanie dla Szlaku Bałtów certyfikatu w ramach programu Szlaków Kulturowych Rady Europy; utrzymanie autentyczności, zapewnienie zrównoważonego rozwoju; angażowanie społeczności,

samorządów i instytucji kulturalnych; zaangażowanie Łotwy i potencjalnych partnerów z Polski i innych krajów. Badanie zapewnia solidne ramy dla kulturowego Szlaku Bałtów.

Dokument „*Ocena efektywności działalności podmiotów objętych kulturowym Szlakiem Bałtów*” (Stulpinaitė, 2021) ma na celu stworzenie systemu kryteriów oceny efektywności mając na celu zapewnienie zrównoważonego rozwoju kulturowego Szlaku Bałtów i pozytywnych doświadczeń dla turystów. Dokument ten został opracowany w ramach projektu „Poznaj świat Bałtów” (LLI-447), a jego celem jest określenie i uzasadnienie gotowości podmiotów do należytego funkcjonowania w ramach Szlaku Bałtów, ocena usług i produktów, zgodności z logiką kulturową i oczekiwaniami turystów. Kluczowe tematy i zasady: (1) Logika kulturowa: miernikiem poziomu prezentowanego przez obiekty i efektywności działań nie są wskaźniki komercyjne, tylko pryzmat przekazywania treści kulturowych; podkreślono znaczenie autentyczności, tożsamości, dostosowania i wiarygodności; szlak kulturowy powinien nie tylko prezentować dziedzictwo, ale także je wyjaśniać, aktualizować, nadawać mu znaczenie; (2) System kryteriów oceny poziomu ma zastosowanie nie tylko do usług, ale także do treści wycieczek, komunikacji, doświadczeń turystów; kryteria mają na celu uwypuklenie autentyczności, integracyjności i wpływu dziedzictwa bałtyckiego na społeczność; (3) Metody oceny (zob. załącznik 2): kwestionariusze samooceny dla podmiotów prowadzących działalność; ankiety dla turystów (dotyczące doświadczeń, percepcji, satysfakcji); zewnętrzna ocena ekspercka oparta na szeregu kryteriów (autentyczność, komunikacja, wartość dla użytkownika, zrównoważony rozwój). Grupy kryteriów oceny: autentyczność dziedzictwa bałtyckiego (związek z kulturą bałtycką, odpowiednie komunikowanie); integracyjność dziedzictwa bałtyckiego (w jaki sposób obiekt lub działalność wpisują się w ogólną tematykę szlaku kulturowego); socjalizacja (w jaki sposób zwiększana jest rozpoznawalność dziedzictwa: interpretowanie, edukowanie, komunikowanie); wartość dla turysty (czy oferta zapewnia wyjątkowe doświadczenie dla odbiorcy kultury); zrównoważony rozwój (partnerstwo, zaangażowanie społeczności, trwałość, wpływ na miejscowość). Autor dokumentu podkreśla, że system kryteriów oceny poziomu jest dla kulturowego Szlaku Bałtów niezbędny w celu zapewnienia ciekawych treści kulturowych, większego zadowolenia turystów, wspierania zrównoważonego rozwoju miejscowości i przygotowania się do międzynarodowej certyfikacji szlaku zgodnie z europejskimi standardami szlaków kulturowych. Zastosowanie systemu przełoży się na integralność szlaku kulturowego i zwiększy zaufanie na linii podmiotów prowadzących działalność a odwiedzającymi.

Dokument „*Pētījums par kuršu vēsturi raksturojošiem tūrisma resursiem Kurzemē*” (2018 r.) ma na celu utworzenie nowej trasy „Baltu ceļš”. Badanie zostało przeprowadzone w ramach łotewsko-litewskiego projektu LLI-187 „Szlak Bałtów”, a jego celem było zidentyfikowanie obiektów kulturowych i przyrodniczych związanych z historią i trybem życia Kurów w Kurlandii, które mogą stanowić potencjalną podstawę nowego międzynarodowego szlaku turystyki kulturowej „Szlak Bałtów”. Badania zostały zlecone przez Region Planowania Kurlandia i przeprowadzone przez SIA Civitta Latvija. Cele badania obejmują identyfikację i ocenę zasobów turystycznych odzwierciedlających kulturę kurońską w regionie Kurlandii, opracowanie nowego międzynarodowego szlaku turystycznego „Baltu ceļš” integrującego dziedzictwo materialne i niematerialne oraz ocenę oferty usługodawców. Kurowie byli jednym z najważniejszych plemion bałtyckich, znanym ze swojej potęgi militarnej, rozległej wiedzy o morzu i zakorzenionego światopoglądu pogańskiego. Zamieszkiwali tereny współczesnej zachodniej Łotwy i północno-zachodniej Litwy. Pomimo podbojów Krzyżaków w XIII w. ich dziedzictwo przetrwało w toponimach, relikwiach, mitologii i kulturze duchowej. W dokumencie zidentyfikowano około 400 miejsc na terenie Kurlandii, z nich 200 określono jako związane z kulturą kurońską, spośród nich wybrano 70-100 głównych obiektów, opisano 30 wybranych miejscowości i utworzono 4 szlaki tematyczne: „Sajūti kuršu spēku!” („Poczuj siłę mężów kurońskich!”), „Izbaudi kuršu bagātību!” („Ciesz się bogactwem Kurów!”), „Izjūti kuršu svētumu!” („Poczuj świętość Kurów!”) i „Pa vadoņu takām kuršu zemēs!” („Szlakiem kurońskich przywódców”). Każdy obiekt został poddany ocenie z uwzględnieniem: autentyczności (czy zachowane zostały powiązania z kulturą kurońską), interaktywności (możliwość zaangażowania się), dostępności informacji, możliwości sugestywnej narracji, uwzględnienia potrzeb odbiorców docelowych, różnorodności usług, dostępności geograficznej (np. w pobliżu Lipawy lub Kuldygi). Zidentyfikowano kluczowe elementy niematerialnego dziedzictwa Kurów: święte lipy (symbol kobiecej siły duchowej); święte dęby (miejsca składania ofiar i kultu); święte wzgórza (miejsca zgromadzeń duchowych i wspólnotowych); święte źródła (tradycje wody uzdrawiającej); kamienie kultowe z wgłębieniami (nawiązujące do kultu płodności); wasale wojskowi (potomkowie arystokracji kurońskiej); gospodarka kurońska (rolnictwo, hodowla zwierząt, rybołówstwo, handel). Zalecenia: opracowanie treści interaktywnych (usługi przewodników, tematyczne zajęcia edukacyjne, kody QR); zapewnienie równowagi między autentycznością a nowoczesnością; współpraca z Litwą w ramach ubiegania się o przyznanie dla Szlaku Bałtów statusu europejskiego szlaku kulturowego; opracowanie publikacji drukowanych i cyfrowych oraz zaktywizowanie działań marketingowych. Badanie

stanowi solidną podstawę dla rozwoju Szlaku Bałtów na terenie łotewskiej Kurlandii poprzez integrowanie narracji historycznej, dziedzictwa kulturowego, pamięci niematerialnej i możliwości turystycznych. Dokument opiera się na dogłębnej analizie obszarów, interpretacji dziedzictwa i strategiach rozwoju turystyki, które są dostosowane zarówno do potrzeb społeczności lokalnych, jak i turystów z innych krajów.

Autorka pracy magisterskiej pt. „Wyzwania i możliwości rozwoju szlaków kulturowych na przykładzie Szlaku Bałtów” (Stankuvienė, 2022) analizuje procesy rozwoju szlaków kulturowych na Litwie, szczególnie dużo uwagi poświęca przy tym pierwszemu międzynarodowemu szlakowi kulturowemu w kraju - Szlakowi Bałtów. Autorka pochyliła się nad analizą wyzwań i możliwości rozwoju szlaków kulturowych na przykładzie Szlaku Bałtów, a także prezentuje możliwe scenariusze rozwoju. Badanie opiera się na interdyscyplinarnej analizie teoretycznej i jakościowych badaniach empirycznych, tj. półstrukturyzowanych wywiadach z 10 autorami i partnerami Szlaku Bałtów oraz dyskusjach z 11-osobową grupą fokusową składającą się z twórców innych szlaków kulturowych na Litwie. Triangulacja metodologiczna pozwoliła prześledzić głębsze procesy, doświadczenia partnerów i braki systemowe mające wpływ na rozwój szlaków kulturowych: (1) rozwój i aktualność Szlaku Bałtów: Szlak Bałtów jest pierwszym międzynarodowym szlakiem kulturowym na Litwie, który obejmuje dziedzictwo kulturowe plemion bałtyckich i jest rozwijany we współpracy z Łotwą; inicjatywa zrodziła się w ramach projektu (LLI-447) w warunkach braku jasnej polityki krajowej w zakresie szlaków kulturowych; projekt ma potencjał precedensu - sprzyja formowaniu doświadczenia w zakresie zarządzania szlakami kulturowymi na Litwie; (2) główne wyzwania: braki w zakresie zarządzania i administrowania (brak ujednoczonej struktury zarządzania, brak koordynacji, brak podziału obowiązków między partnerami); niewystarczające i fragmentaryczne finansowanie (rozwój szlaków kulturowych często następuje wyłącznie po uzyskaniu finansowania dla projektów, brak długoterminowego modelu trwałego rozwoju); (3) zasoby ludzkie (rozwój szlaków kulturowych zależy od indywidualnych entuzjastów lub instytucji, często brakuje wsparcia systemowego); brak wizji i komunikacji (różni się postrzeganie misji i celów szlaku przez partnerów, brak klarownej narracji); (4) możliwości: potencjał zrównoważonej turystyki (szlaki kulturowe mogą sprzyjać zmniejszeniu zjawiska sezonowości, skierować turystów na obszary mniej uczęszczane); pielęgnowanie tożsamości bałtyckiej (jeden z niewielu szlaków kulturowych opartych na narracji etnokulturowej, która ma znaczenie zarówno na poziomie krajowym, jak i europejskim); zaangażowanie społeczności (szlak może stać się platformą edukacji, prezentacji lokalnych produktów, aktualizacji

dziedzictwa); międzynarodowa certyfikacja (spełnia kryteria Rady Europy, dlatego ma potencjał, aby stać się oficjalnym certyfikowanym szlakiem kulturowym). Wnioski autorki: rozwój szlaków kulturowych na Litwie jest tematem ważnym, aczkolwiek wciąż jeszcze fragmentarycznym i słabo koordynowanym. Przypadek Szlaku Bałtów podkreśla potrzebę opracowania krajowego systemu zarządzania i finansowania szlaków kulturowych, rozwoju partnerstw, edukacji i zrównoważonej turystyki, wzmocnienia zasobów ludzkich (ekspertów, przewodników, administracji), stworzenia jednolitego modelu komunikacji i wyeksponowania narracji szlaku.

Dokument „*The Concept of the International Cultural Tourism Route 'Balts' Road*” określa wizję, cele i zasady wdrażania wizji Międzynarodowego Szlaku Kulturowego „Szlak Bałtów” w oparciu o program Szlaków Kulturowych Rady Europy (2010), litewskimi wytycznymi dotyczącymi rozwoju szlaków kulturowych (2019) oraz międzynarodowymi przykładami dobrych praktyk. Szlak Bałtów jest transgranicznym szlakiem kulturowym obejmującym dawne ziemie plemion bałtyckich (Litwa i Łotwa), a także potencjalne obszary rozwoju, w tym Polskę. Koncentruje się na zachowaniu i aktualizacji tożsamości bałtyckiej, rozwoju turystyki kulturowej, współpracy międzyregionalnej i wdrażaniu zasad zrównoważonego rozwoju.

Główne idee koncepcji:

- Struktura uzasadniona naukowo: szlak opiera się na badaniach interdyscyplinarnych (historia, etnologia, językoznawstwo, ekonomia, zarządzanie) integrujących dziedzictwo materialne i niematerialne.
- Współpraca międzyinstytucjonalna i interdyscyplinarna: obejmująca samorządy, organizacje pozarządowe, sektory turystyki, kultury, edukacji i biznesu.
- Bałtyckie zasoby kulturowe: grodziska, święte miejsca, obiekty architektury, festiwale, wystawy, sztuka ludowa, folklor, język, mitologia.
- Angażowanie różnych grup turystów: rodzin, turystów indywidualnych, uczniów, grup i turystów zagranicznych zainteresowanych turystyką kulturową.

Koncepcja określa strategiczne kierunki działania: badania i analizy (mapowanie dziedzictwa bałtyckiego, opracowanie „paszportów” dla obiektów kulturowych, przygotowanie bazy metodologicznej, analiza infrastruktury i możliwości usług turystycznych; planowanie tras (opracowanie tras tematycznych, obszar geograficzny pokrywający się z terytoriami osadnictwa dawniejszego Prusów, Jaćwingów, Żmudzinów, Żelów, Kurów i innych plemion (Litwa, Łotwa, Polska i inne kraje); tworzenie sieci (współpraca między sektorami kultury i turystyki,

angażowanie społeczności lokalnych i wsparcie dla usługodawców, zaplecze polityczne i instytucjonalne); stworzenie systemu informacyjnego (komunikacja cyfrowa (strona internetowa, media społecznościowe, aplikacje mobilne), identyfikacja wizualna (logo, znakowanie), materiały edukacyjne i narzędzia marketingowe), zrównoważony rozwój (ochrona dziedzictwa kulturowego przed overtourismem (turystyką masową), rozwój ekoturystyki (turystyka piesza, rowerowa, szlaki przyrodnicze), zaangażowanie społeczności lokalnej i podział korzyści); zarządzanie ruchem turystycznym i analiza oddziaływania (monitorowanie liczby turystów, ocena korzyści ekonomicznych i społecznych, integracja szlaku transgranicznego z europejską siecią szlaków kulturowych).

Koncepcja kulturowego Szlaku Bałtów opiera się na założeniu, że jego funkcjonalność mogą zapewnić jedynie wspólne działania twórców/realizatorów/partnerów i uczestników:

- Operator szlaku kulturowego - Centrum Informacji Turystycznej w Szawłach – pracuje nad rozwojem i koordynowaniem kulturowego Szlaku Bałtów w oparciu o zasady współpracy i partnerstwa.
- Członkami operacyjnymi i partnerami są: samorzady; lokalne placówki kulturalne, turystyczne, edukacyjne, ośrodki zajmujące się ochroną obszarów chronionych, inne urzędy, przedsiębiorstwa i organizacje, struktury stowarzyszone działające na ich terytorium; posiadacze zasobów kulturalnych i turystycznych oraz usługodawcy na Szlaku Bałtów; osoby prawne lub fizyczne, które są zobowiązane (materialnie bądź niematerialnie) do współpracy na rzecz rozwoju szlaku kulturowego.

Szlak Bałtów jest szlakiem kulturowym, który łączy przeszłość i teraźniejszość, tożsamość lokalną i kontekst międzynarodowy, dziedzictwo materialne i niematerialne. Jest to wyjątkowa platforma umożliwiająca odkrywanie i doświadczanie wyjątkowej kultury bałtyckiej, łącząca elementy archeologiczne, historyczne, mitologiczne, etnograficzne z kulturą współczesną. Szlak Bałtów umożliwia różnym odbiorcom - mieszkańcom, badaczom, turystom i specjalistom w dziedzinie kultury - angażowanie się we wspólny proces zdobywania wiedzy, doświadczania i współdziałania.

Koncepcja ta stanowi fundamentalną podstawę rozwoju międzynarodowego szlaku kulturowego, dlatego należy ją na bieżąco aktualizować poprzez dodawanie kategorii, w oparciu o przepisy i z uwzględnieniem strategicznych kierunków, które to elementy posiadają szlaki kulturowe Rady Europy. Najpilniejszą potrzebą w tym zakresie jest uporządkowanie wymiaru międzynarodowego, wzmocnienie modelu zarządzania, zaangażowanie młodzieży i

naukowców, rozwój cyfryzacji i wykazanie zgodności z kryteriami określonymi przez Radę Europy.

Dokument dotyczący koncepcji Szlaku Bałtów jest dość obszerny, jednakże, dążąc do uzyskania certyfikatu Szlaku Kulturowego Rady Europy, należy uwzględnić kilka obszarów, które wymagają aktualizacji i poprawy, a mianowicie:

1. **Zgodność z kryteriami określonymi przez Radę Europy dla szlaków kulturowych.** Koncepcja wymienia obszary działań, jednakże brak jest wyraźnego powiązania z wymaganiami w zakresie certyfikacji (np. wymiar europejski, badania naukowe, turystyka kulturalna, zaangażowanie młodzieży, wymiana kulturalna); wydaje się być zasadne uzupełnienie materiału o klarowną tabelę lub rozdział dotyczący zgodności każdego działania z kryteriami Rady Europy.
2. **Wymiar międzynarodowy i partnerstwa.** Dokument wymienia kraje (Litwa, Łotwa, Polska, Białoruś, Rosja), tym niemniej konieczne jest bardziej szczegółowe dookreślenie aktywnych partnerów (organizacji, instytucji) i doprecyzowanie ich zobowiązań; zaangażowanie bowiem Rosji i Białorusi jest obecnie skomplikowane ze względów politycznych, należy więc uwypuklić rolę krajów pełniących funkcję osi (Litwa, Łotwa i Polska), a także, ewentualnie, rozważyć dołączenie innych państw.
3. **Zrównoważony rozwój i model zarządzania.** Operator został wprawdzie określony (Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach), brakuje jednakże mechanizmu długoterminowego zarządzania (zarząd, grupy robocze, składki członkowskie, model członkostwa); należałoby doprecyzować sposoby zapewnienia finansowania, ciągłości działań i koordynacji działań partnerów.
4. **Rola młodzieży, edukacji i badań.** Temat badań naukowych został wprawdzie wspomniany, tym niemniej brak jest systematycznego planu zaangażowania szkół, uniwersytetów, organizacji młodzieżowych; jest to jeden z priorytetów w procesie certyfikacji określonym przez Radę Europy, dlatego doprecyzowania wymaga również ta część.
5. **Cyfryzacja i innowacje.** Wątek komunikowania został wprawdzie poruszony, tym niemniej należy podkreślić brak klarownej strategii cyfryzacji (wirtualne trasy, interaktywne platformy, cyfrowe przewodniki, technologie VR/AR); ważne jest, aby europejskie szlaki kulturowe były innowacyjne i nowoczesne.

6. **Mierniki wyników.** Narzędzia analizy korzyści zostały określone w sposób niepełny; wskazane jest dodanie klarownego systemu wskaźników (np. liczba turystów, zaangażowanie partnerów, liczba programów edukacyjnych, wydarzenia międzynarodowe, lepsza rozpoznawalność).

Odnowiona koncepcja stworzy podstawy, by Szlak Bałtów stał się nie tylko osią rozwoju kulturalnego i turystycznego regionu, ale także uznanym na arenie międzynarodowej szlakiem kulturowym, przyczyniającym się do wyeksponowania bałtyckiego dziedzictwa kulturowego w Europie i zaktywizowania dialogu kulturowego między krajami.

5. OBIEKTY OBJĘTE SZLAKIEM BAŁTÓW NA LITWIE I ŁOTWIE

Dr Rasuolė Andrulienė

Zgodnie z informacjami dostępnymi na stronie www.baltukelias.lt, Szlak Bałtów obejmuje obecnie ponad 230 obiektów na Litwie i Łotwie. Szlak Bałtów jest trasą o długości 2 145 km, która, obejmując tereny dzisiejszej Litwy i Łotwy, prowadzi przez obszary zamieszkałe niegdyś przez Kurów (~790 km), Zemgalów (~620 km) i Żelów (~735 km).



Rysunek 2: Obszary występowania dawnych plemion kurońskich, zemgalskich i żelowskich na Litwie i Łotwie

Źródło: www.baltukelias.lt/puslapis/baltu-gentys-arealas-laidosena-kostiumas/

Szlaki na Litwie i Łotwie

Szlak Bałtów jest podzielony na trzy główne szlaki (odcinki) ukazujące historyczne obszary zamieszkiwane niegdyś przez plemiona bałtyckie. Każda trasa jest niepowtarzalną opowieścią o kulturze, mitologii, gospodarce i aktualności dziedzictwa. Obiekty łączące Szlak Bałtów:

- **Szlak Kurów** obejmujący 105 miejsc turystycznych (muzea, kompleksy archeologiczne, grodziska, miejsca mitologiczne, obiekty przyrodnicze, ośrodki rzemiosła tradycyjnego, gastronomia, zajęcia edukacyjne, festiwale folklorystyczne itp.) znajdujących się na obszarze występowania dawnego plemienia kurońskiego na Litwie i Łotwie (Żmudź, Litwa Zachodnia, Kurlandia). Oś kulturowa: spuścizna kulturowa Kurów – plemienia wysmienitych znawców morza, doskonałych rzemieślników i wojowników. Tematy: interakcje między Wikingami a Kurami, świątynie pogańskie, rybołówstwo i budowa statków, bursztyn w kulturze, mitologia kurońska. Opracowano publikację turystyczną pt. „KUROWIE. ŻMUDZINI. Przewodnik turystyczny”⁷.

⁷ www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/1.pdf

- **Szlak Zemgałów** obejmujący 69 miejsc turystycznych (zamki, muzea, kompleksy archeologiczne i grodziska, miejsca święte i mitologiczne, obiekty przyrodnicze, ośrodki kultury i rzemiosła, wioski etnograficzne itp.) znajdujących się na obszarze występowania dawnego plemienia Zelów na północy Litwy (Szawle, Janiszki, Poswol) i w części południowej Łotwy (Jełgawa, Tērvete, Bauska). Oś kulturowa: spuścizna kulturowa Zemgałów – plemienia doświadczonych rolników i obrońców wolności. Tematy: opór Zemgałów stawiany Krzyżakom, grodziska jako symbole oporu, tradycje rolnicze, rzemiosło ludowe. Opracowano publikację turystyczną pt. „ZEMGALOWIE. Przewodnik turystyczny”⁸.

- **Szlak Zelów** obejmujący 62 miejsca turystyczne (muzea, miejsca mitologiczne, obiekty przyrodnicze, ośrodki kultury i rzemiosła, centrum etnokosmologiczne, miejsca dziedzictwa kulinarnego itp.) znajdujące się na obszarze występowania dawnego plemienia Zelów w północno-wschodniej Litwie (Jeziorowy, Dusiaty, Birże) i wschodniej Łotwie (Jēkabpils, Aknīste, Nereta). Oś kulturowa: dziedzictwo Zelów (lasy, przyroda, obrzędy religijne, tradycja ustna). Tematy: dziedzictwo językowe Zelów, obrzędowość i mitologia, święte miejsca, świadomość ekologiczna. Opracowano publikację turystyczną pt. „ZELOWIE. Przewodnik turystyczny”⁹.

Tabela 2. Miejscowości na Szlaku Bałtów (z uwzględnieniem długości)

Szlak Bałtów	Długość, km	Lokalizacje
Szlak Kurów	~930	Rucava → Lipawa → Grobina → Jūrkalne → Alsunga → Kuldyga → Windawa → Talsi → Valdemārpils → Sabile → Saldus → Embūte → Masiady → Plótele → Kretynga → Kretynga → Kļājpeda → Poļāga → Rucava
Szlak Zemgałów	~640	Vitini → Biksti → Zebreņe → Dobeļe → Jeļgawa → Cena → Tērvete → Vilce → Mežotne → Bauska → Bārbeļe → Poswol → Szawle → Šatrija → Popielany → Wieksznie → Možeļki
Szlak Zelów	~730	Aizkraukle → Koknese → Vecbeļri → Sēlpils → Jēkabpils → Viesīte → Nereta → Rite → Aknīste → Zasa → Dunava → Jeziorosy → Dusiaty → Kulioniai → Skudiškiai → Učiana → Užpelkiai → Kupiszki → Birže

Znajdujące się na Litwie i Łotwie obiekty turystyczne leżące na Szlaku Bałtów, prezentowane z zastosowaniem narzędzi marketingowych, wprowadzają w świat plemion kurońskiego, zelowskiego i zemgalskiego, zapewniając różnorodne doświadczenia kulturowe, wartość edukacyjną i ofertę usług turystycznych.

⁸ www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/3.pdf

⁹ www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/2.pdf

6. ZASOBY OBJĘTE SZLAKIEM BAŁTÓW, A ZNAJDUJĄCE SIĘ NA POGRANICZU LITEWSKO- POLSKIM

6.1. LITWA: JAĆWINGOWIE – SUDOWOWIE

Prof. dr Ilona Vaškevičiūtė¹⁰

Wprowadzenie

Już w pierwszych stuleciach n.e. na wschodnim wybrzeżu Morza Bałtyckiego zaczęły formować się odrębne kultury bałtyckie, których identyfikację umożliwiają archeologom zabytkowe nekropolie. Na terenie dzisiejszej Litwy znanych jest siedem takich kultur. Są to: zachodniolitewska kultura cmentarzysk płaskich, z której plemię kurońskie wyłoniło się około VII wieku; północniolitewska kultura kurhanów, z której około V wieku wyłoniły się trzy plemiona: Żmudzini, Zemgalowie i Zelowie; oraz środkowolitewska kultura cmentarzysk płaskich, praojczyzna ludności auksztockiej w V-VI w. Obszary występowania plemion Nadrowów i Skalowów obejmowały w VI w. dolny odcinek Niemna, we wschodniej części Litwy występowała wschodniolitewska kultura kurhanów, z której w VI-VII w. wyłoniło się plemię litewskie, na Zaniemniu zaś już w pierwszych stuleciach n.e. można wyodrębnić obszar zaniemeńskich zabytków grobowych.

Zaniemeńskie zabytki grobowe

Obszar zaniemeńskich zabytków grobowych jest dość rozległy, znajdował się na terytorium aż trzech krajów - Litwy, Polski i Białorusi. Kultura ta, datowana na I-IV w., od początku nie była jednolita. Jak już wspomniano, kultury są identyfikowane na podstawie obrzędów pogrzebowych. Na obszarze tym występują zarówno cmentarzyska płaskie, jak i kurhany, przy czym na północy występują cmentarzyska płaskie z pochówkami szkieletowymi, na północnym wschodzie - kurhany z nasypami ziemnymi, wieńcami kamieni i pochówkami

¹⁰ Literatura:

Baubonis Z., Zabiela G. *Lietuvos piliakalniai: atlasas*. Vilnius, 2005, t. I – III.
Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų kultūros. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 59-66.
Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų gentys. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 67-90.
Juodagalvis V. Nauji geležies amžiaus paminklai Užnemunėje. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*. Vilnius, „Diemedis“, 1994, p. 152-153.
Grizas G., Juodagalvis V. Kapinynas ir gyvenvietė prie Zapsės upės. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*. Vilnius, 1996, p. 109-110.
Grizas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1996-1997 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*. Vilnius, 1998, p. 195-198.
Grizas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1998 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000, „Diemedis“ p. 256-257.
Kulikauskas P. Vilkautinio (Varėnos r.) pilkapių tyrinėjimai 1973 m. *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 m.* Vilnius, 1974 p. 45-52.
Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai*. Vilnius, „Mokslas“, 1982.
Lietuvos archeologijos atlasas. III dalis. „Mokslas“, Vilnius, 1977 m.
Lietuvos istorija. T. II Geležies amžius. „Baltos lankos“, 2007 m.
Vitkūnas M., Zabiela G. *Baltų piliakalniai: nežinomas paveldas*. Lietuvos archeologijos draugija. 2007 m.

szkieletowymi. W południowo-zachodniej części Zaniemnia badano kurhany z obstawą kamienną i nasypami ziemnymi, a także grobami szkieletowymi (Urdomin), a na wschodnich obrzeżach regionu – podobne kurhany otoczone nasypami kamienno-ziemnymi i wyposażone w bruk, i grobami szkieletowymi (Dirmiškės). W obszarze Zaniemnia odkryto groby szkieletowe i ciałopalne obłożone warstwą kamieni (Delnica, Radastai-Aleknonys, Zapsė). W Zapsė badano groby zarówno wyposażone w nasyp kamienny, jak i go pozbawione, grób ciałopalny pod warstwą kamieni i grób ciałopalny w urnie. Te konstrukcje kamienne, jak też współwystępowanie pochówków szkieletowych obok ciałopalnych oraz naprzemienny pochówek w kurhanach i grobach płaskich wskazują, że region znajdował się pod wpływem zarówno kultur wschodniobałtyckich, jak i zachodniobałtyckich. Z najnowszych badań wynika, że wpływ kulturowy Bałtów zachodnich był nieco większy. Świadczą o tym poszczególne dary grobowe, które są zbliżone do inwentarza grobowego plemion pruskich.

Tę zaniemeńską grupę kulturową archeolodzy są skłonni zaliczyć do jaćwiesko-sudowskiego związku plemiennego, który w późniejszej epoce żelaza (IV-XIII w.) uległ „przegrupowaniu”, w wyniku czego na tym obszarze ukształtowały się 4 plemiona: Jaćwingowie (w ścisłym tego słowa znaczeniu), Sudowowie, Dajnowie i Polekszanie. Tak odmienne określenia nadali temu związkowi plemiennemu ich najbliżsi sąsiedzi: dla Rosjan byli Jaćwingami, dla Polaków – Polekszanami, dla Prusów – Sudowami, dla Litwinów – Dajnowami (w dokumencie z 1259 r. tak nazwał ich król Mendog).

Źródła pisane wspominają o tej grupie plemion stosunkowo wczesne. Ziemie leżące nad Morzem Bałtyckim geograf Klaudiusz Ptolemeusz z Aleksandrii (ok. 100-178) opisał, przy czym nader szczegółowo, już w czasie, gdy rzymskie legiony najbardziej zbliżyły się do krainy zamieszkałej przez Bałtów. Najmniej wątpliwości badaczy budzi utożsamienie ptolemeuszowskich *Galindów* (łac. *galindae*) i *Sudowów* (łac. *sudini*) jako bałtyckich plemion Galindów i Sudynów, czyli Sudowów. Od X w. o Jaćwingach piszą kroniki ruskie. Czasami są oni określanii mianem „Sudowów lub Jaćwingów”, czasami – „Dajnowów lub Jotwa”.

Spośród wszystkich plemion jaćwieskich najszybszej asymilacji ulegli prawdopodobnie (około VII w.) Dajnowie, których proces wynarodowienia przyspieszyło plemię bardziej wojownicze i liczne – Litwini, bądź też w wyniku przeniesienia się za Niemen, w kierunku południowozachodnim. Z kolei dla jaćwiesko-sudowskiego związku plemiennego stuleciem decydującym był XIII w. Władcy Księstwa Halicko-Wołyńskiego i Księstwa Mazowieckiego oraz Krzyżacy zawarli wojowniczy sojusz przeciwko Jaćwingom. Uzgodniono, że dwie trzecie ziem jaćwieskich przypadnie Krzyżakom, a resztę podzielą między sobą sojusznicy. W l. 1277-

1283 kraina ta została całkowicie spustoszona. Część Jaćwingów przepawiła się przez Niemen na Litwę, inni ostali na ziemiach zajętych przez Zakon.

W ten oto sposób, po zaciętych walkach z Polakami, Rusinami i Krzyżakami, ziemie te znalazły się w rękach Rusi, Polski i Zakonu. Najdłużej z niepodległości cieszyli się Sudowowie, którzy ostatecznie znaleźli się w składzie państwa litewskiego.

Celem jest przybliżenie plemion zamieszkujących w swoim czasie litewskie Zaniemnie. Obecny obszar Zaniemnia nie do końca pokrywa się z kulturą prehistorycznego Zaniemnia. Jest to szczególnie widoczne w północno-zachodniej części regionu. Okryte na tym obszarze pochówki pochodzą z okresu późniejszego i są bliższe kulturze ludności auksztockiej (Mikytai, Pakalniszki, Romaniszki – rejon szakowski).

Obszar prehistorycznego Zaniemnia można by wyznaczyć następująco - południowa część Zaniemnia i prawy brzeg Niemna – obszar między Mereczanką na południu a Strawą na północy aż do okolic Wysokiego Dworu na północnym wschodzie (tj. dzisiejszy okręg mariampolski i olicki – na północy nie dosięga Władysławowa i Kozłowej Rudy, wschodnią zaś rubieżą byłaby Olita-Orany). Obszar ten rozciąga się również na terytorium dzisiejszej Polski, w okolicach Sejn, Puńska i Suwałk.

Zadaniem dość niełatwym jest dokładne wyodrębnienie zabytków grobowych przypisywanych temu dużemu związkowi plemiennemu, a to ze względu na znikomą ilość tych pozostałości. Ma to prawdopodobnie związek z wysoko rozwiniętą działalnością rolniczą na tych ziemiach. W literaturze figuruje ok. 25-35 pomników grobowych (kurhanów i cmentarzysk płaskich) datowanych na I/II do XI/XII w., bowiem utrwalono zaledwie część z nich. Jeden z nich znajduje się w **Bakšiai** (rejon olicki), gdzie podczas prac budowlanych odkryto ludzkie kości i ozdoby wykonane z mosiądzu datowane na przełom IV-V w. (emaliowane zapinki podkowiaste, bransoletki mankietowe). **Lauksėnai** (rejon olicki) – znaleziono dwa szkielety obłożone kamieniami – IV-V w. **W Wiciunach** (rejon olicki) odkryto kilka pochówków z nasypami ziemno-kamiennymi. Zostały zniszczone, bowiem kamieni zaczęto używać do celów budowlanych. Znaleziono kilka grotów włóczni i innych wyrobów, choć do naszych czasów te artefakty nie przetrwały. **Kazimierzowo** (rejon olicki) – natrafiono na 3 kurhany z wieńcami kamieni. Szczegółowymi danymi współcześni nie dysponują. **Borowszczyzna** (rejon wiłkomierski) - podczas wydobywania żwiru znaleziono ludzkie kości i artefakty z V-VII w. – siekiery tulejkowe, grotty włóczni, noże. **Delnica** (rejon łódzieski) – odkryto groby nieciałopalne obłożone kamieniami, do muzeum trafiły ozdoby z III-IV w.; **Urdomin** (rejon łódzieski) – odkryto kurhan z nasypem ziemno-kamiennym z grobem ciałopalnym i

inwentarzem grobowym datowanym na IV w. Znaleźiska nie zachowały się. Nieco lepiej zachowała się jedynie niewielka część zabytków grobowych, przebadano ich jeszcze mniej.

Jednym z najlepiej zbadanych i często wymienianych kompleksów grodzisk w tym regionie jest Słobódka (rejon olicki, dzieln. Oława), jednakże dane uzyskane w trakcie jego badania zaginęły. Wiemy jedynie, że w lesie w pobliżu wsi znajdowała się grupa kurhanów z nasypami kamiennieo-ziemnymi. W l. 1888-1889 na tym stanowisku prowadzono badania pod kierunkiem E. Volterisa. Naukowiec zbadał 26 kurhanów. W dole, pod 25 kopcami, natrafił na ludzkie szkielety, w jednym odkrył grób ciałopalny. Zachowała się jedynie część darów grobowych, nie posiadamy wiedzy na temat szczegółowej konstrukcji kurhanów.

Najbardziej znanymi (bądź też takimi, które mogą dostarczyć najwięcej wiedzy na temat plemienia sudowsko-jaćwieskiego, są zabytki grobowe odkryte w miejscowościach Liepynai, Nendrynie (rejon mariampolski), Oszkobole (rejon wyłkowyski), Radastai (rejon olicki), Siejluny, Kryksztany, Zapsė (rejon łódzieski), Wilkowce, Popiszki (rejon orański). Te ostatnie – Wilkowce i Popiszki – znajdowałyby się na granicy oddzielającej obszary występowania plemion sudowsko-jaćwieskiego i dajnowskiego. Oba znajdują się w odległości 4-5 km na zachód od Liszkowa. Rubież dzieląca niegdyś ziemie zamieszkałe przez plemiona sudowskie i dajnowskie nie jest jasno określona, dlatego często są one nakładane na istniejące granice dzisiejszych rejonów bądź też te ostatnie zabytki badacze ogólnie przypisują zaniemeńskiej kulturze zabytków archeologicznych. W chwili obecnej zadaniem praktycznie niemożliwym jest stwierdzenie, któremu z tych dwóch bardzo bliskich sobie plemion należałoby przypisać te zabytki.

Jakiej więc wiedzy o plemieniu sudowsko-jaćwieskim dostarczają nam ich zabytki grobowe? Spróbujmy przyjrzeć się tym artefaktom, które przetrwały do naszych czasów.

Przede wszystkim zobaczymy, jakiej wiedzy o sudowskich obrzędach pogrzebowych dostarcza nam literatura archeologiczna, a także w jaki sposób obrzędowość ta zmieniała się na przestrzeni wieków. Ciała umieszczano w kurhanach z nasypami kamiennieo-ziemnymi i otoczonymi wieńcami z kamieni. Kopce mają średnicę 8-15 m. Grupa obejmuje kilka nasypów, szczątki zmarłego składano w dole pod nasypem. We wczesnym okresie (I-II/IV w.) przeważało ciałopalenie, a spopielone kości zmarłego umieszczano w urnie. Dary grobowe nieliczne. Broni w ogóle nie znaleziono, rzadkością są tutaj również ozdoby (notabene obficie występujące w innych regionach etnicznych). Jest to prawdopodobnie częściowo spowodowane zwyczajem składania szczątków w urnach. Ozdoby prawdopodobnie palono wraz z ciałem zmarłego lub w czasie stypy rozdzielano między spadkobiercami. Wspominają o tym i późniejsze źródła pisane

traktujące o nietypowych bałtyckich zwyczajach pogrzebowych, takich jak turnieje organizowane podczas pogrzebu, których zwycięzcy dzielili się dobytkiem zmarłego.

W okresie podziału na poszczególne plemiona bądź też wielkiej wędrówki ludów w IV/IX w., jak już wspomniano powyżej, plemię dajnowskie z jaćwiesko-sudowskiego sojuszu plemiennego zanikło lub zostało zasymilowane przez Litwinów, a na obszarze zamieszkanym przez jego przedstawicieli zaczął przeważać wschodniolitewski typ kurhanów z nasypem ziemnym i grobami ciałopalnymi. W tym okresie Sudowowie dalej kontynuowali tradycję ciałopalenia, a szczątki zmarłych umieszczali w kurhanach uformowanych z kamieni i ziemi. Zdecydowaną większość konstrukcji nasypu stanowiły kamienie. Kompleksy grodzisk są mniejsze (w porównaniu z litewskimi), składają się z kilkunastu do kilkudziesięciu nasypów, jedynie w części południowej Zaniemnia są one bardziej okazałe. Jeden z największych znajduje się w miejscowości Wilkowce. Pod koniec XIX w. naliczono tu ok. 150 nasypów. Kurhany różnią się wielkością (średnica od 5 do 12-15 m, wysokość do 1,5 m). Nasypy formowano z kamieni i ziemi. Kamienie wypełniają środkową część kurhanu. Głazy, które są ułożone w nieładzie, tworzą kilka warstw. Taki kurhan odkryto i zbadano w miejscowości Zapsė (rejon orański). Górny rząd kamieni składał się z 15 większych otoczków o średnicy do 22 cm i mniejszych (o średnicy 8-10 cm). Podobna jest i druga warstwa, również kamienna. Na głębokości 35 cm wyłania się zarys nieregularnego owalnego dołu. Długość jamy o ukierunkowaniu północno-południowym wynosi 174 cm, górna warstwa z kamieni zlokalizowana nieco bliżej brzegu dołu. Pojedyncze spopielone kości odkryto już w glebie leśnej, największe ich skupisko znajduje się w środku dołu, między kamieniami. Kości są nadpalone w nieznacznym stopniu, poszczególne fragmenty czaszki mają wielkość 5 cm, a długość niektórych fragmentów długich kości wynosi do 10 cm. Wśród darów grobowych odkryto żelazną sprzączkę w kształcie litery D i dwa zniekształcone wyroby o niewiadomym przeznaczeniu, na dnie jamy znaleziono połowę kubka glinianego obciążoną kamieniem. Szyjka kubka ma kształt litery S, średnica wynosi 9,1 cm, ramiona kuliste, a ścianki mają grubość 0,5-0,8 cm. Do masy glinianej dodano domieszkę rozdrobnionych elementów mineralnych. Grób jest datowany na V-V w. Na stanowisku odkryto 13 grobów, wszystkie były obłożone kamieniami. Grób nr 2 - szkieletowy, pochowano tutaj dziecko w wieku 7-8 lat. W grobie znaleziono żelazną profilowaną zapinkę, sprzączkę w kształcie litery D, koralik z białego szkła i kilka odłamków ceramiki. Groby nr 3 i 11 – szkieletowe. Inwentarz grobowy: koraliki z kolorowego szkła, żelazna sprzączka, kubek z kulistymi ściankami, grot włóczni, profilowana zapinka kuszowata z mosiądzu, naszyjnik składający się z koralików wykonanych ze szkła i bursztynu. Grób nr 12

– ciałałpalny. Spalone kości umieszczono w urnie, zachowała się jedynie w części. Ma ona średnicę 23 cm, wysokość 25 cm, chropowatą powierzchnię, gładki brzeg i rząd zdobionych dołeczków. Groby są datowane na III-V w. Nieco odmienny jest grób nr 13, w którym pochowano 30-letniego mężczyznę. Zwłoki zmarłego umieszczono w trumnie kłodowej (wewnątrz wypalona), z nogami skrzyżowanymi w goleniach, na stopach złożono przedmiot przypominający drewniany czerpak. Nietypowy pochówek mężczyzny sugeruje, że mógł to być odszczepieniec, który nie pasował do społeczności III-V-wiecznej, czy nawet ofiara. Na stanowisku w Zapsė, w jednym zabytku, znajdujemy zarówno pochówki szkieletowe, jak i ciałałpalne. Kości palono zarówno w urnach, jak i bez.

Kolejnym kompleksem grodzisk, w obrębach którego odkryto groby datowane na IV-V w., są Popiszki (rejon orański). Kompleks zajmuje obszar aż kilku hektarów, choć zachowały się i zostały zbadane zaledwie dwa groby. Jeden z nich, lepiej zakonserwowany, jest stożkowaty, obłożony kamieniami, średnica 4-5 m, wysokości ok. 1 m. Jest to pochówek nieciałałpalny, długość szkieletu wynosi ok. 172 cm, wzdłuż szczątków umieszczono żelazny grot włóczni z profilowanym piórem, po prawej stronie odkryto żelazny nóż bojowy, przy pasie zaś – żelazną sprzączkę do pasa.

Na już wspomnianym stanowisku w Wilkowcach (rejon orański) zbadano 5 pochówków. Średnica kurhanów wynosi od 5,5 do 10-12 m. Te lepiej zachowane mają do 90 cm wysokości, pozostałe są bardziej spłaszczone. Kopce grobowe są obłożone kamieniami; po usunięciu pierwszej warstwy kamieni odkryto ślady obstaw kamiennych, które tworzyły wokół kopca co najmniej 2-3 kolejne rzędy. Kamienie mają wymiary 13x10x16 cm, 28x19x11 cm itd. Na terenie kopca odkryto około 800 otoczków. W każdym kopcu występują dwa groby ciałałpalne. Spalone szczątki rozrzucone na powierzchni około 30x30 cm, ich warstwa ma grubość 6-10 cm, niekiedy grób dodatkowo otaczał wieniec kamieni (grób nr 1, grób nr 2). Dary grobowe: groty włóczni, noże bojowe, sprzączki do pasa, żelazna kuszowata zapinka na długiej nóżce, żelazna kuszowata zapinka z niewielką nóżką w kształcie trójkąta (kopiec nr 2, pochówek 2; kopiec nr 3, pochówek 2). Nieco odmienny jest kurhan nr 5, który naukowcy określili mianem „długiego”. Ma około 40 m długości, 4 m szerokości i około 60 cm wysokości. Zbadano jedynie jego część o wymiarach 8x5 m. Kopiec składał się z 2-3 rzędów kamieni, pod którymi również znaleziono dwa pochówki ciałałpalne. W obu grobach znaleziono niewielkie ilości kości, przypuszczalnie były to groby dziecięce. Inwentarz grobowy: sprzączki do pasów i fragmenty stopionego wyrobu mosiężnego. W grobach tych złożono szczątki męskie i dziecięce. Na podstawie znalezionych darów groby są datowane na V-VII w.

Na Litwie zachowało się niewiele grobów z pokrywą kamienną datowanych na schyłkową epokę żelaza, zwaną alternatywnie epoką wikingów, kiedy to tworzyły się zręby państwa. W kurhanie umieszczano 1-2 groby. Jest to stos spalonych kości umieszczonych w różnych miejscach w obrębie samego nasypu lub pod nim. Tylko pojedyncze elementy zniekształconych grobów znalezione w kopcach lub pojedyncze przypadkowe znaleziska pozwalają datować je na epokę wikingów (Pomusie, rejon orański, VI-XII w.). Zdecydowana większość grobów z okresu wikingów jest pozbawiona inwentarza grobowego. Odkryto znikomą liczbę artefaktów z IX-XI w., w tym zaledwie kilka grotów włóczni (początek okresu) w kształcie litery E z pochwą zdobioną ornamentami sklepiionymi, kilka żelaznych sprzączek do pasa, mosiężne obręcze na szyję z końcówkami zachodzącymi na siebie, zapinki podkowiaste z wielokątnymi głowicami, trapezowe wisioriki blaszane, sierpy i siekiery obuchowe. W niektórych grobach pochodzących z końca okresu wikingów naukowcy odkryli fragmenty ceramiki toczonej. Pod koniec okresu groby ciałopalne zaczynają wypierać groby szkieletowe, które występują w kurhanach z grobami ciałopalnymi. Zmianie ulegają również dary grobowe. Tak więc połowa XI-XIII w. to czas transformacji obrządku pogrzebowego.

Grodziska

Dużo cenniejszym źródłem wiedzy o kulturze materialnej plemienia sudowsko-jaćwieskiego są nie dawne nekropole, tylko badania grodzisk.

W tej części Litwy odkryto ponad 100 większych lub mniejszych grodzisk. Jedynie niewielka ich część (około 20) została zbadana (w mniejszym lub większym stopniu), podczas gdy pozostałe zostały jedynie opisane i utrwalone. Grodziska zaczęły powstawać na ziemiach bałtyckich około 1200 r. p.n.e. Ich celem była ochrona osad przed wrogami. Na przestrzeni prehistorii rola grodzisk ewoluowała od ufortyfikowanych i zamieszkałych przez społeczność osad, poprzez warownie, w których schronienie znajdowało kilku mieszkańców z najbliższych osad jedynie w razie niebezpieczeństwa, po rezydencję władcy (suwerena) - solidnie obwarowany zamek. Grodziska dotychczas są ważną częścią życia współczesnych – stanowią nie tylko zachwycający element krajobrazu, ale też są świadkami naszej chlubnej historii.

Najbardziej znane grodziska zaniemieńskie: **Olita**, **Kaukai-Obelytė**, **Punie**, **Rumbowicze** (rejon olicki), **Mieszkucie**, **Szakaliszki**, **Warnupiany** (rejon mariampolski), **Sudargi** (rejon szakowski), **Liszkowo**, **Merecz** (rejon oraski), **Kopsodzie**, **Kunigiszki-Pojewoń**, **Pilokalnie** (rejon wyłkowyski), **Urdomin**, **Powieśniki** (rejon łódzieski). Nie wszystkie zostały zbadane. Szerzej zakrojone prace badawcze prowadzono na stanowiskach w

Puniach, Powieśnikach, Mieszkuciach, Kunigiszkach-Pojewoniui, Warnupianach, Urdominie, Sudargach, Obelytė, Kaukai i Pilokalniach. Większość z nich została zbadana przez archeologa Pranasa Kulikauskasa.

Jaćwieskie grodziska znajdują się zwykle na oddzielnych wzgórzach, majdan ze wszystkich stron obwarowany jest wałami o wysokości do 5 m, chociaż grodziska wyposażone w podobne fortyfikacje odkryto również w międzyrzeczach, na cyplach. Cechą charakterystyczną warowni jaćwieskich są rozległe wykopy, które prowadzono nie tylko w ramach urządzania fortyfikacji, ale także do formowania samych majdanów. Takie grodziska mają strome zbocza, nieraz nawet do 10 metrów wysokości. W wielu grodziskach jaćwieskich, mianowicie w ich warstwie kulturowej z X-XII w., widoczne są wyraźne ślady ataków, które zakończyły się zniszczeniem stojących tam zamków. Zazwyczaj były one odbudowywane i dodatkowo obwarowywane. Budynki na majdanie wznoszono głównie wzdłuż jego krawędzi, w pobliżu wałów obronnych. Do grodzisk jaćwieskich przylegają rozległe osady. Cechą charakterystyczną tego obszaru (według archeologa Manvydasa Vitkūnasa) jest to, że niekiedy obok siebie urządzano dwa ufortyfikowane grodziska. Przykładami takich kompleksów warowni jaćwieskich są Szurpiły (Polska) oraz **Kaukai i Obelytė** (rejon olicki). Składa się on z dwóch grodzisk znajdujących się obecnie w różnych wsiach, przedzamcza i przylegającej osady. Główne grodzisko w Kaukai znajduje się na wzniesieniu nad rzeczułką Perszeka. Majdan ma kształt owalny (o wymiarach 25x17 m), otoczony jest wałem o wysokości 1-5 m. Największą wysokość ma w części południowej, gdzie do grodziska przylegają pola. U podnóża dodatkowo wykopano rów o szerokości 12 m i głębokości 1,5 m. Na zachód od grodziska, na drugim brzegu Perszeki, na obrzeżach wzniesienia, znajduje się grodzisko Obelytė. Zachował się jedynie usypany wał o długości 25 m i wysokości 2 m z krawędzią majdanu, resztę stanowiska podmyły wody rzeczułki. Do grodziska przylega przedzamcze z majdanem o wymiarach 70x65 m, wzmocnionym od strony wzniesienia niskim wałem (wysokości do 1 m). Do obu grodzisk ze wszystkich stron przylega osada o powierzchni 7,5 ha.

Na terenie grodziska w Kaukai odkryto dwie podstawowe warstwy kulturowe. W warstwie dolnej, datowanej na V-IX w., znaleziono fragmenty ceramiki o chropowatej powierzchni i poszczególne artefakty (zapinki kuszowate, spiralne kabłączki). Dostępu do grodziska bronił niewielki wał z kamieni i kłód. Górna warstwa kulturowa jest datowana na X-XI w. Odkryto tu pozostałości dawnych budynków – fragmenty kamiennego bruku i palenisk. Tuż obok natrafiono na spalone ziarna (jęczmień, groch, fasola, a nawet mak), kości zwierząt (wszystkich zwierząt domowych, psa, dzika, łosia, jelenia, sarny, niedźwiedzia, bobra i ptaków,

których gatunków nie udało się ustalić). Archeolodzy natrafili na bogatą kolekcję ozdób, znaleźli ponad 1 000 fragmentów naczyń glinianych. W trakcie badań odkryto kości ludzkie (ogółem 130 szt.), które były rozproszone i znajdowały się w środkowej części grodziska. Naukowcom udało się ustalić, że szczątki należą do ok. 25-35 osób. Są to w większości szczątki dorosłych mężczyzn, 2-3 kobiet i 4-5 nastolatków (w wieku 11-15 lat). Należą do zmarłych obrońców zamku i mieszkańców okolicznych osad, którzy ukrywali się w zamku przed wrogiem. Zachował się tu również cały dobytek zmarłych, o czym świadczą liczne znaleziska z tego grodziska. Drewniany zameczek, który stał na grodzisku w Kaukai, został spalony, a wcześniej uległ intensywnemu ostrzałowi. Na badanym obszarze znaleziono aż 126 grotów strzał o różnych kształtach. Część z nich utknęła w nasypie. Chronologia artefaktów odkrytych w trakcie badań wskazuje, że zamek, niewielki, został zniszczony w XI w. Obiekt zaatakowali prawdopodobnie książęta Rusi Kijowskiej, którzy organizowali kampanie wojskowe wymierzone przeciwko Jaćwingom.

Grodzisko we wsi **Kunigiszki** (rejon wyłkowyski), znane również jako Pojewoń, jest jednym z największych grodzisk zbudowanych przez Bałtów na cyplu u zbiegu rzek Jevonis i Ēglupis. Majdan owalny, o wymiarach 150x76 m (zajmuje obszar ok. 1 ha), otoczony wałem o wysokości 4 m od strony zachodniej i do 2 m na innych odcinkach. Na zachód od grodziska znajduje się wzniesienie, gdzie zbudowano dodatkowe fortyfikacje: za głównym wałem wykopano rów, za nim usypano drugi wał o wysokości 1,5 m i wykopano drugi rów. Ufortyfikowano również niektóre zbocza: na zboczu południowym odkryto 2 rowy i 2 wały. Zbocza grodziska strome, wysokość wynosi 10 m. Do tego, i tak już rozległego grodziska, przylega osada o szerokości 100-300 m zajmująca powierzchnię ok. 12 ha. W trakcie dwóch sezonów na zachodnim i południowym skraju majdanu przebadano łącznie 900 m² (5,3% powierzchni placu). Na grodzisku odkryto warstwę kulturową o grubości do 80 cm, a ponadto: ślady budynków, rzymską monetę, żelazne groty do strzał, noże, szydła, elementy wędzidła, pęsetę, szpilkę, mosiężne zapinki, pierścionki spiralne, wisiorki, fragment bransoletki, kamienną osełkę, gliniane wrzeciono i fragmenty naczyń glinianych (głównie ceramikę o chropowatej i gładkiej powierzchni). Przekrój dużego wału po zachodniej stronie majdanu wykazał, że został on usypany trój etapowo, mniejsze zaś wały po bokach - dwufazowo. Pierwsze fortyfikacje to wykop o szerokości 1,4 m i głębokości 1,3 m na skraju majdanu, gdzie wbite brzożowe pale o średnicy 11-25 cm z zachowaniem 7-24-centymetrowych odstępów, które podtrzymują kłody ułożone poziomo. Pierwszy nasyp miał wysokość 3 m, drugi jest o metr wyższy. Trzeci nasyp

miał już 6 m wysokości, u podstawy jego szerokość sięga 20 m. Podporę wyłożono kamieniami. Na metrowym wale zewnętrznym zbudowano dodatkowo drewnianą zaporę.

Etapy budowy wałów nie zostały precyzyjnie określone, tym niemniej badający stanowisko archeolog P. Kulikauskas, na podstawie odkrytych znalezisk, przypuszcza, że chodzi o I-IV w. Inni naukowcy mają odmienne zdanie w tej kwestii. M. Vitkūnas, na przykład, uważa, swoje przypuszczenia opierając na znalezionych fragmentach ceramiki toczonej (która pojawia się na dopiero na początku II tysiąclecia), że grodzisko zostało prawdopodobnie zbudowane dopiero w XIII w.

Jednym z najbardziej znanych grodzisk z końca okresu jest stanowisko w miejscowości **Punie** (znane również jako wzgórze Margiera). Wraz z grodziskami w Birsztanach, Olicie, Mereczu i kilkoma innymi mniejszymi lub mniej znanymi grodziskami, na których stały drewniane zamki - stanowiło element tzw. systemu obronnego środkowego biegu Niemna. Jest zlokalizowane na prawym brzegu Niemna i rzeki Punelė, na cyplu u zbiegu rzek. Majdan o wymiarach 155x85 m ma kształt trójkąta, na jego obrzeżu wschodnim usypano wał (długość wynosi 75 m, wysokość 6 m, szerokość 30 m), za nim wykopano rów o długości 60 m, szerokości 30 m, głębokości 4 m, szerokość koryta - 10 m. Zbocza strome, wysokość wynosi 36-44 m. Naukowcom udało się ustalić, że wał formowano trójetapowo: znajdowała się na nim w swoim czasie dębowa konstrukcja obronna, która spłonęła podczas pożaru, następnie wysokość wału zwiększono do 3,5 m, na nim zaś zbudowano drewniany mur obronny, który również strawił ogień. W trzeciej fazie odbudowy wał został podwyższony o kolejną warstwę, tym razem z gliny (1,7 m) wzmocnioną dębowymi balami. Na majdanie znajdowały się drewniane budynki, naukowcy odkryli ich spopielone pozostałości. Na grodzisku stał zamek w Puniach, który Krzyżacy atakowali w 1382 r. Źródła pisane wspominają o zamku w 1387 i 1414 r. Grodzisko jest datowane na przełom XIV-XV w.

Kolejnym grodziskiem o imponujących rozmiarach jest **Urdomin**. Znajduje się na szczycie dużego wzgórza. Majdan o wymiarach 75x51 m owalny, otoczony ze wszystkich stron wałem o wysokości 2-3 m i szerokości 10-16 m. Wysokość zboczy wynosi 26 m. Ustalono, że wał był odbudowywany czterokrotnie, po pożarach i zaciekłych atakach na zamek. Świadczą o tym groty strzał znalezione w zewnętrznych warstwach wałów. Grodzisko jest datowane na V-XIII w.

Poznanie kultury Zaniemnia i mieszkającego tam niegdyś plemienia sudowsko-jaćwieskiego jest możliwe wyłącznie dzięki ciężkiej pracy i wnikliwości archeologów. Marija Alseikaitė-Gimbutietė, Jonas Puzinas, Adolfas Tautavičius – określili rubieżę obszaru

zamieszkiwanego przez te plemiona i opisali charakterystyczne cechy ich kultury. Pranas Kulikauskas i Regina-Volkaitė-Kulikauskienė badali zbudowane przez nich grodziska i nekropole. Prehistorię tego regionu wzięli na warsztat również inni naukowcy: V. Juodagalvis, G. Grižas, Gintautas Zabiela i Zenonas Baubonis opracowali i opublikowali trzutomowy atlas litewskich grodzisk, w którym utrwalono i opisano wszystkie litewskie grodziska, w tym te zaniemeńskie. Historia Zaniemnia wymaga jeszcze sporo wysiłku badaczy. Czekamy, aż młode pokolenie lokalnych patriotów przystąpi do prac nad kontynuacją rozpoczętych badań i odtworzy nowe strony wielowiekowej, chlubnej i złożonej zarazem historii tej ziemi, którą zamieszkiwali ludzie pracowici, zaradni i oddani.

6.2. POLSKA: JAĆWINGOWIE

Dr Marcin Engel, Cezary Sobczak¹¹

Wstęp

Jaćwież to historyczna kraina położona pomiędzy Wielkimi Jeziorami Mazurskimi na zachodzie i środkowym biegiem Niemna na wschodzie oraz między środkowym biegiem Szeszupy na północy a dorzeczem Biebrzy i Supraśli na południu. Obszar ten zajmują w części północnej i centralnej pojezierza: wschodnia część Pojezierza Mazurskiego i południowo-zachodnia strefa Pojezierza Litewskiego, natomiast na rubieżach południowych – Nizina Północnopodlaska. Charakterystycznymi cechami krajobrazu strefy pojezierzy jest silne pofałdowanie terenu z łańcuchami wzgórz morenowych, zagłębieniami bezodpływowymi, kemami i ozami oraz liczne jeziora rynnowe i morenowe. Niewielkie rzeki wypływające z tych terenów należą do dorzeczy Niemna, Narwi i Pregoty. Strefa południowa wyróżnia się stosunkowo mało zróżnicowaną rzeźbą terenu oraz występowaniem licznych bagien i mokradeł.

Jaćwingowie zaliczani są do ludów bałtyjskich, blisko spokrewnionych z Prusami oraz plemionami letto-litewskimi. Najnowsze ustalenia archeologiczne wskazują, że najwcześniej z osadnictwem jaćwieskim mamy do czynienia od schyłku IX w., a najpóźniej na początku XIV w. Biorąc pod uwagę źródła historyczne, dzieje tego ludu można zamknąć w datach 945 –1283 rok.

Przed Jaćwingami

¹¹ Literaturai:

Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana), ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović
In cooperation I. Juriewa, A. Majorowa and T. Wilkuł, MPH, t. XVI, seria II, Kraków–Warszawa 2017; pol. ed. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, trans. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.
Górski K. *Descriptiones Terrarum. (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XII wieku)*, „Zapiski Historyczne” 46/1, 1981.
Petrus De Dusburgk. *Chronica Terrae Prussiae*. Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 13. eds. J. Wenta, S. Wyszomirski. Kraków 2007.
Povest' vremennyh let, t. I–II, ed. D. S. Lichačev, Moskwa–Leningrad 1950.
Białuński G. *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999.
Bitner-Wróblewska A., Engel M., Sobczak C. *Jaćwingowie zapomniani wojownicy/Yatvings. The forgotten warriors* (ed. A. Bitner-Wróblewska, D. Cyngot, G. Iwanowska), Warszawa 2015.
Engel M. *Jaćwieskie ośrodki grodowe*, Seminarium Bałtyjskie IV, Warszawa 2020.
Engel M. „Kraina konnych wojowników”? Przegląd uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego na terenach jaćwieskich od schyłku IX do XIII w., „Acta Militaria Mediaevalia” XVI, 2020.
Engel M. *Sztuka wojenna Jaćwingów w świetle źródeł historycznych i archeologicznych. Zarys problematyki*. [In:] D. Michaluk, E. Kotkowicz (ed.), *Podlasie w działaniach wojennych w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Ciechanowiec 2023.
Engel M., Iwanicki P., Sobczak C. *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*, [In:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 2*, Warszawa–Białystok–Olsztyn 2018.
Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C. *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Ilhopni? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpilah*, [In:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (ed.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam, Seminarium Bałtyjskie II*, Warszawa 2009.
Engel M., Siemaszko J. *Jaćwieskie emontarzystwo ciałopalne w Krukówku, pow. suwalski. Okoliczności odkrycia i opis znalezisk*. „Studia Archaeologica Sudaucica” 2, 2019.
Engel M., Sobczak C., Jończyk L. *We włości księcia Sziurpy. Dziedzictwo jaćwieskie atrakcją Pojezierza Suwalskiego – Izba Pamięci Jaćwieskiej z infrastrukturą techniczną w Szurpilah*, Szurpily 2014.
Engel M., Sobczak C. *W poszukiwaniu Árvágvog. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikingów w Szurpilah*. [In:] B. Kontny (ed.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. „Światowit, Supplement Series B: Barbaricum” 11, 2015.
Engel M., Sobczak C. *Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*, [In:] Z. Kobyliński (ed.), *Grodziska Warmii i Mazur 2*. Nowe badania i interpretacje, *Archaeologica Hereditas 7*, Warszawa 2016.
Iwanowska G., Sobczak C., Engel M. *Grodzisko w Jeglińcu. Jaćwieskie centrum osadnicze w świetle badań archeologicznych i przyrodniczych*, Seminarium Bałtyjskie V, Warszawa 2022.
Jończyk L. *W królestwie Pikula. Z badań nad obrządkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży*, [In:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1*, Warszawa–Białystok 2015.
Kamiński A. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.
Nalepa J. *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964.
Sobczak C. *Lotnicze skanowanie laserowe wybranych obszarów Suwalszczyzny i jego weryfikacja terenowa*, [In:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, Warszawa–Białystok 2015.
Sobczak C. *Najnowsze odkrycia stanowisk o własnej formie terenowej z obszaru powiatów suwalskiego i augustowskiego*, *Studia Archaeologica Sudaucica*

Od około przełomu VII i VI w. p.n.e. aż po VII stulecie n.e. ziemie późniejszej historycznej Jaćwieży zamieszkiwały plemiona bałtyjskie. Bałtowie to lud indoeuropejski osiadły na południowo-wschodnich pobrzeżach Morza Bałtyckiego. Nazwa „Bałtowie” jest nazwą sztuczną, utworzoną w 1845 r. przez niemieckiego uczonego F. Nesselmana od łacińskiego terminu Mare Balticum dla określenia ludów zamieszkujących omawiany region i mówiących tzw. językami bałtyckimi (dziś posługują się nimi tylko Litwini i Łotysze). Na karty historii trafili za sprawą bursztynu, którego złoża, najbogatsze w Europie, znajdowały się na ziemiach bałtyjskich. O mieszkańcach bursztynodajnej krainy, zwanych Aestii, pisał rzymski historyk Tacyt w I w. n.e. Po „złoto północy” wyprawił się nad Bałtyk urzędnik dworski za czasów cesarza Nerona, co relacjonował inny pisarz starożytny, Pliniusz Starszy w swojej *Naturalis Historia*. Rzymianin ów przywiózł tyle bursztynu, że wystarczyło go do udekorowania całej areny cyrkowej, a najcięższa bryła ważyła ponad 4 kg. Wspaniale rozwijająca się kultura mieszkańców późniejszych ziem jaćwieskich załamała się na przełomie VII i VIII w. Nastąpił wówczas wyraźny kryzys osadnictwa w tym regionie, być może związany ze zmianami klimatycznymi, choć zapewne nie doszło do całkowitego wyludnienia. Archeologiczne ślady ludzkiej aktywności są ponownie uchwytnie w czasach Jaćwingów.

Jaćwingowie, najsilniejsi pośród Prusów

Pierwsza wzmianka o Jaćwingach dotyczy roku 944, kiedy to skandynawscy władcy Rusi wysłali posłów i kupców na dwór cesarski do Bizancjum w celu podpisania traktatu pokojowego. Jednym z posłów był Jatviag Gunariiev (Játvígr Gunnarson?). Prawdopodobnie był on, tak jak pozostali członkowie delegacji, Waregiem, zaufanym człowiekiem dworu Rurykowiczów. Według najnowszej hipotezy to od jego imienia wzięli nazwę podlegli mu wojownicy, przedstawiciele jego rodu, których odtąd źródła ruskie określały jako Jatvjagow (Jaćwingów). Kronikarz krzyżacki Piotr z Dusburga tak scharakteryzował jedno z plemion pruskich: Szlachetni Sudawowie, jak przewyższali innych szlachetnością obyczajów, tak też górowali nad innymi bogactwem i siłą. Mieli bowiem sześć tysięcy jeźdźców i prawie niezliczoną ilość innych wojowników. Informacja ta odnosi się do Jaćwingów, najbardziej na wschód wysuniętego odłamu Prusów. Stosowane przez Duńczyków, krzyżaków i źródła zachodnioeuropejskie nazwy Sudowia i Sudawowie (podobnie jak Galindia) mają wyraźne konotacje antyczne, nawiązujące do etnonimu wymienionego przez Klaudiusza Ptolemeusza w II w. n.e. Polskie źródła pisane najczęściej używają określenia Pollexiani, natomiast Litwinom ziemie jaćwieskie znane były jako Dajnowo. W historiografii i świadomości społecznej

najbardziej upowszechniła się jednak ruska nazwa Jaćwingowie. Pod koniec XII w. i w XIII w. Jaćwingowie nasilili swoją aktywność militarną skierowaną przeciwko chrześcijańskim sąsiadom. Liczne wyprawy wojenne i łupieżcze na terytoria Polski, Rusi i nowotworzonego państwa krzyżackiego spowodowały wzrost znaczenia, bogactwa oraz siły militarnej tego plemienia, zanotowany przez Piotra z Dusburga. Kronikarz ten nie krył swojego podziwu dla walecznego ludu, który najdłużej z plemion pruskich opierał się ekspansji zakonu krzyżackiego oraz Rusi, Polski i Litwy.

Sąsiedztwo monarchii chrześcijańskich sprzyjało z jednej strony wymianie kulturowej, przepływowi myśli technologicznej, zwłaszcza w zakresie wojskowości, oraz innym wzajemnym kontaktom, z drugiej zaś było jednym z powodów izolacji ustrojowej i cywilizacyjnej Jaćwieży i innych plemion pruskich. W dobie krucjat północnych, podboju krzyżackiego i wypraw ruskich proces ten się nasilił, ponieważ feudalni władcy chrześcijańscy nie byli zainteresowani powstaniem żadnej, niezależnej monarchii na tych terenach. Trwanie w pogaństwie oraz w ustroju opartym na rządach licznej, rywalizującej ze sobą warstwy możnych (łac. *nobiles*), sprawiało, że poszczególne terytoria pruskie stawały się naturalnym celem dla chrześcijańskich najeźdźców. Liczne zbrojne najazdy spowodowały w rezultacie upadek politycznych i gospodarczych struktur wczesnośredniowiecznych Prus, czego symboliczną cezurą jest 1283 r. – klęska Jaćwieży. Większą część tych ziem podporządkowano administracji zakonu krzyżackiego, inne obszary wciągnięte zostały w ramy organizacji terytorialnej Polski i Rusi, a także dynamicznie rozwijającej się monarchii litewskiej, która prawdopodobnie zagarnęła wschodnią część Jaćwieży. Na podstawie źródeł historycznych wiemy, że na skutek licznych wojen i podboju doszło do częściowej depopulacji terytoriów pruskich. Dotyczyło to przede wszystkim obszarów pogranicza litewskiego, w tym Jaćwieży. Jednak nie było to całkowite wyludnienie, jak to zakładano w dotychczasowej literaturze, a jedynie poważny kryzys demograficzny, związany z migracją i przechodzeniem elit pruskich na służbę zwycięskich władców feudalnych. O tym, że Jaćwież nie mogła być zupełnie wyludniona, świadczą nadania krzyżackie dla możnych jaćwieskich, z których najpóźniejsze sięgają pierwszej połowy XIV w.

Osadnictwo

W okresie od IX do poł. XI w. dochodzi na rozległych terenach położonych na południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku do wykształcenia się silnych centrów osadniczych opartych na budownictwie grodowym i różnej wielkości, często ufortyfikowanych osadach podgrodowych oraz ich zaplecza w postaci sieci niewielkich wsi, jedno- i kilkadziesiąt domowych

osiedli. Lokowane są one w trudno dostępnym, naturalnie obronnym obszarze. Na Jaćwieży centra osadnicze są odsunięte od średniej wielkości cieków wodnych i usytuowane na wyniesieniach otoczonych wodami jezior i ich zatorfionych odnóg oraz nad rozlewiskami niewielkich rzek i strumieni.

Na całym terytorium bałtyjskim w tym na Jaćwieży charakterystyczną formą osadnictwa są grody. W zdecydowanej większości są to obiekty znacznie wyniesione ponad otaczający je teren i eksponowane. Mają różne kształty i rozmiary, jednak dominują stanowiska średniej wielkości, owalne w planie, z jedną lub kilkoma liniami wałów i systemem fos, częściej wewnętrznych niż zewnętrznych. Tego typu warownie miały w większości wypadków funkcję refugialną, co może wiązać się ze stacjonowaniem na nich załogi obronnej i ich tylko okresowym zamieszkiwaniem. Podobnie jest z obiektami o małych rozmiarach. Z kolei grody o znacznych rozmiarach w większości przypadków były przeznaczone pod stałą zabudowę i użytkowane jako obronne osiedla ludzkie. Obiekty tej wielkości mają rozbudowany system umocnień, składający się z kilku linii wałów i systemu fos. Grody te były zazwyczaj lokowane w miejscach ważnych strategicznie.

Z grodami ściśle związane były osady podgrodowe, znajdujące się najczęściej w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Ich wielkość była różna, jednak na początku osadnictwa jaćwieskiego dominującą formą były rozległe osady kilku lub wielodworcze. Ze względu na lokalizację w obrębie systemu obronnego osiedla tego rodzaju były ufortyfikowane, choć skala i jakość tych umocnień były zróżnicowane. Charakter znalezisk wskazuje, że przynajmniej częściowo osady podgrodowe zamieszkałe były przez elitarne grupy ludzkie, do których prawdopodobnie należały pobliskie grody. Zazwyczaj w niewielkiej odległości od zespołów grodowych znajdowały się inne osady. Dominowały osiedla jedno- i kilkudworcze położone na wyniesieniach w pobliżu linii brzegowej jezior i cieków wodnych. Jak już wyżej wspomniano grody, osady podgrodowe oraz położone w ich sąsiedztwie osiedla tworzyły centra osadnicze. Dystans pomiędzy poszczególnymi centrami wynosił w zależności od regionu od 2–3 km do 6–8 km w linii prostej. Nie oznaczało to jednak, że przestrzeń ta nie była zasiedlona, przeciwnie w pobliżu zbiorników i cieków wodnych znajdowały się liczne osady satelickie. Były to przede wszystkim jedno - i kilkudworcze osiedla, ale zdarzały się również osady większe, odpowiadające nieraz rozmiarami osadom podgrodowym. Ze względu na słaby stopień rozpoznania wykopaliskowego osad trudno jest powiedzieć coś na temat rozplanowania zabudowy na ich powierzchni. Wydaje się jednak, że już we wczesnych fazach mamy do czynienia, zwłaszcza w przypadku dużych osad podgrodowych z regularnym rozplanowaniem,

szeregowym lub z placem centralnym z budynkami rozmieszczonymi na jego obwodzie. Osiedla mniejsze charakteryzują się już bezplanowym układem w postaci tzw. zabudowy gniazdowej złożonej z położonych blisko siebie budynków mieszkalnych i gospodarczych. W budownictwie dominują na analizowanym obszarze domostwa na planie kwadratu lub prostokąta, których rozmiary nie są mniejsze niż 3 m i nie przekraczają 10 m długości ścian. Były one albo lekko wkopywane w powierzchnię gruntu, albo posadowione na kamiennych fundamentach. Zarówno na terenie osad, jak i grodzisk chaty wznoszone były w konstrukcji zrębowej lub słupowo-plecionkowej. Bardzo często we wnętrzu domostw znajdowały się różnego rodzaju paleniska (najczęściej ogniska i piece), usytuowane albo w narożniku, albo w centralnej części budynku.

Na terenach jaćwieskich jedynym miejscem, co do którego można ostrożnie przypuszczać, że pełniło role ośrodka wymiany handlowej jest osada na Targowisku, w Szurpiłach. Odkryto tu bowiem nie tylko ślady produkcji rzemieślniczej (metalurgia, garncarstwo, tkactwo itp.), ale również kilka odważników brązowych.

Pozostaje jeszcze kwestia elementów osadniczych, których istnienie jest bardzo prawdopodobne, ale które są trudne do wykrycia metodami archeologicznymi lub z różnych przyczyn nie objęte programem badań nad osadnictwem. Mowa tu np. o ciągach komunikacyjnych, drogach, brodach, groblach i mostach. Obserwacje terenowe jaćwieskich kompleksów osadniczych wykazały, że na terenie większości z nich widoczne są sztuczne przekopy, dogodne przejścia pomiędzy stanowiskami itp. Niestety, pozostaje problem ich chronologii, ponieważ powiązane są one raczej z późniejszymi fazami wczesnego średniowiecza. Nie da się jednak wykluczyć, że przynajmniej część rozwiązań komunikacyjnych była powielana, na bazie wcześniejszych, sytuowanych w dogodnych warunkach geomorfologicznych. Dobrym przykładem są wykładane kamieniami lub drewnem drogi przylegające do odbudowywanych w tym samym miejscu wałów, m.in. grodziska na Górze Zamkowej w Szurpiłach. Wiele wskazuje też na to, że lokalne drogi pomiędzy nowożytnymi gospodarstwami mogą w jakimś stopniu wpisywać się we wczesnośredniowieczną sieć komunikacyjną. Podobnie może być z wałami, które jako widoczne w terenie obiekty topograficzne, mogą być wykorzystywane jako miedze do obecnych czasów.

W późnych fazach wczesnego średniowiecza na obszarze zajmowanym przez plemiona bałtyjskie widoczne są dwie tendencje rozwoju osadnictwa: progresywna i regresywna. Pierwsza z nich charakterystyczna jest dla większości tego terytorium, natomiast drugą odnieść można m.in. do Galindii (poza wschodnią strefą pogranicza galindzko-jaćwieskiego) i zachodniej Jaćwieży. Na całym obszarze bałtyjskim obserwuje się kontynuację zasiedlenia ekumen objętych

osadnictwem okresu wikingów. Większa część powstałych w okresie wikingów ośrodków przeżywa w późnych fazach dalszy rozwój, prowadzący do rozbudowy lokalnych systemów osadniczych, w tym przede wszystkim systemów obronnych (tendencja progresywna). Na terenie innych ośrodków dochodzi natomiast do kryzysu osadnictwa, prowadzącego do ich upadku. Trzeba jednak zauważyć, że rzadko jest to proces gwałtowny, a raczej stopniowe zamieranie i wycofywanie się osadnictwa (tendencja regresywna). Tam gdzie ośrodki intensywnie się rozwijały, zakładane były również nowe punkty osadnicze, co w konsekwencji prowadziło do powstawania kolejnych ośrodków i zagęszczenia sieci osadniczej. Z taką sytuacją mamy do czynienia m.in. na obszarze wschodniej i południowej Jaćwieży. Warto w tym miejscu podkreślić, że w wyborze nowych miejsc pod zasiedlenie kierowano się podobnymi jak w okresie wikingów kryteriami. Ośrodki lokowano bowiem w trudno dostępnym, naturalnie obronnym środowisku geograficznym.

Nadal w krajobrazie osadniczym ziem jaćwieskich dominują ośrodki grodowe. W większości przypadków grody wzniesione w okresie wikingów, zostają w późnych fazach wczesnego średniowiecza przebudowane lub na ich miejscu powstają nowe założenia obronne. Tak jak poprzednio pod budowę warowni wybierane są wyróżniające się w terenie wyniesienia, otoczone zbiornikami i ciekami wodnymi lub bagnami i rozlewiskami. Ze względu na obserwowaną w późnych fazach wczesnego średniowiecza znaczną rozbudowę urządzeń obronnych, dominują grody średniej i dużej wielkości. Częściej niż miało to miejsce w poprzednim okresie zabudowywano powierzchnię majdanów. Stosowano przede wszystkim naziemne budynki o konstrukcji słupowo-plecionkowej lub zrębowej, z paleniskiem w środku i / lub na zewnątrz. Obok budynków mieszkalnych, na majdanach znajdowała się czasem zabudowa gospodarcza, np. w postaci warsztatów rzemieślniczych. Budynki lokowano głównie w strefie przywałowej, ale nierzadko zabudowywano również środkową część majdanu. Taka organizacja wnętrza grodu może świadczyć o dłuższym przebywaniu na jego terenie załogi lub mieszkańców danego ośrodka. Wydaje się jednak, że nadal, przynajmniej w przypadku grodów średniej wielkości, przeważała refugialna i prestiżowa funkcja obiektów obronnych.

Wzmocnienie systemu obrony w późnych fazach wczesnego średniowiecza miało wpływ na wykształcenie się podgrodzi. Dotychczasowe rozległe osady usytuowane w niedalekiej odległości od grodów zostały włączone w obręb fortyfikacji. Ich umocnienia uzupełniały często linie obwałowań warowni, tworząc jeden zespół obronny. Na ewolucje tego rodzaju osad w kierunku podgrodzi miały także wpływ przeobrażenia ich struktury wewnętrznej. Przykład Szurpił pokazuje, że potrzeba ulokowania jak największej liczby budynków i gospodarstw na

terenie dużych osad doprowadziła do bardziej regularnego ich rozplanowania. Na podstawie badań w Szurpiłach można przypuszczać, że podgrodzia składały się z samodzielnych, odseparowanych od siebie systemem ulic gospodarstw, w skład których wchodziły budynki mieszkalne oraz budynki i urządzenia gospodarcze. Znaleźiska przedmiotów luksusowych, narzędzi, półwytworów, odpadów produkcyjnych oraz zaawansowanej technologicznie ceramiki może świadczyć o rzemieślniczym charakterze podgrodzi oraz o zamieszkiwaniu ich przez elitarne grupy ludności. Koncentracja zabudowy i włączanie w granice podgrodzi pobliskich jednodworczych osiedli zbiega się w czasie z porzuceniem na terenie niektórych ośrodków osad bardziej oddalonych od ich centrów. Nie oznacza to jednak, że osady jedno- lub kilkudworcze całkowicie zaniknęły, przeciwnie zakładane są nowe osiedla tego rodzaju, ale lokowane znacznie bliżej grodów i podgrodzi. Nadal rozwijało się osadnictwo satelickie w stosunku do głównych ośrodków, wypełniając przestrzeń pomiędzy nimi. Wydaje się, że w stosunku do okresu wikińskiego, przynajmniej na niektórych obszarach zmniejszeniu uległ dystans pomiędzy poszczególnymi ośrodkami grodowymi.

Wznoszono najczęściej naziemne budynki na planie kwadratu lub prostokąta, o zrębowej lub słupowo-plecionkowej konstrukcji ścian. Wewnątrz domostw znajdowały się zazwyczaj paleniska lub piece, a podłogi wylepiano gliną lub wykładano drewnem.

Na terenie Jaćwieży funkcjonowały również dodatkowe elementy systemu osadniczego. Były to przede wszystkim urządzenia wspomagające obronność ośrodków grodowych, takie jak wały podłużne, wieże i gródki strażnicze. W niektórych przypadkach, tam gdzie pozwalał na to dogodny układ sieci wodnej (jeziora, rozlewiska, etc.) „poprawiano” naturalne warunki obronne, stosując przekopy, tamy, groble, itp. Tego typu działania znacznie zwiększały bezpieczeństwo mieszkańców ośrodków grodowych, ale jednocześnie wpływały na zmniejszenie się strefy siedliskowej i gospodarczej (w tym drugim przypadku tylko okresowo). Pojawiała się jednocześnie potrzeba usprawnienia komunikacji pomiędzy poszczególnymi elementami osadniczymi. Na terenie podmokłym utwardzano drogi (np. wykładką kamienną lub drewnianą), korzystano z brodów, wznoszono kamienne groble i drewniane mosty.

Gospodarka

Dominującą gałęzią gospodarki jaćwieskiej było rolnictwo, choć trzeba podkreślić, że nie w takiej skali jak w przypadku sąsiednich państw chrześcijańskich. W okresie wczesnego średniowiecza na częściowo odlesionych piaszczystych stokach pojezierza suwalskiego oraz Wschodnich Mazur uprawiano żyto, jęczmień, pszenicę, owies oraz włośnicę oraz konopie i len. Niewielkie poletka zakładane mogły być w sąsiedztwie zabagnionych łąk i zbiorników

wodnych. Stosowano zapewne technikę wypaleniskowo-odłogową upraw. Częściowo odsłonięte tereny oraz prześwietlone lasy wykorzystywano jako źródło paszy dla zwierząt hodowlanych, które prawdopodobnie służyły jako podstawowe źródło pożywienia dla lokalnej społeczności. Hodowano przede wszystkim bydło, konie, owce i kozy oraz świnie. Innym sposobem pozyskiwania pożywienia było wykorzystywanie bogatych zasobów okolicznych lasów i jezior. Na stanowiskach osadniczych stwierdzono obecność kości zwierząt dzikich, przede wszystkim jeleni, łosi oraz dzików. W obiektach tych znaleziono również szczątki dzikiego ptactwa oraz ryb. O zaawansowanym rybołówstwie mogą świadczyć liczne znaleziska żelaznych haczyków na ryby m.in. z terenu zespołów osadniczych w Szurpiłach i Jeglińcu. W pobliskich puszczech utrzymywano prawdopodobnie liczne barcie, z których pozyskiwano miód i wosk.

Las wykorzystywany był również jako źródło pozyskiwania drewna. Po znacznym odlesieniu danego ośrodka osadniczego, po ten cenny surowiec wyprawiano się zapewne na nieco dalsze odległości. Drewno miało szerokie zastosowanie, ale przede wszystkim służyło jako materiał budowlany oraz jako surowiec opałowy. Budowa potężnych fortyfikacji, w których jednym z podstawowych elementów konstrukcyjnych było właśnie drewno, wymagało wycięcia dużej liczby drzew, przede wszystkim dębu, oraz jego obróbki, co wiązało się z dużym wysiłkiem organizacyjnym.

Rozwinięta, zwłaszcza w schyłkowych fazach wczesnego średniowiecza produkcja garncarska wymagała wysokiej jakości gliny. W surowiec ten obfitują liczne wzgórza morenowe oraz niektóre zbocza kemowe. Łatwo dostępne są zarówno gliny zwałowe, bogate w związki żelaza, jak i gliny ilowe, przesycone szczątkami organicznymi.

Na lokalnym surowcu opierać się mogła także metalurgia żelaza. Liczne na Jaćwieży łąki i torfowiska obfitują bowiem w rudę darniową, z której zapewne pozyskiwano ten cenny surowiec. Częściowo mógł on też pochodzić z „odzysku”, po przetopieniu zużytych lub zdobycznych narzędzi i broni. Podobnie rzecz się miała z metalami kolorowymi, jednak tu podstawę produkcji metalurgicznej stanowił surowiec pochodzący z importu. Ślady produkcji metalurgicznej odkryto m.in. na osadach w Szurpiłach i w Judzikach koło Mieruniszek.

Podsumowując można powiedzieć, że mieszkańcy wczesnośredniowiecznej Jaćwieży eksploatowali teren w poszukiwaniu surowców naturalnych, stanowiących podstawę ich gospodarki. Mięso, ziarno zbóż, paszę dla zwierząt hodowlanych, futra i skóry, drewno, glinę i żelazo pozyskiwano na miejscu lub eksplorując okolice w promieniu od kilku do kilkunastu kilometrów. Jest także możliwe, że część surowców lub gotowych produktów dostarczały

mieszkańcom ośrodków grodowych satelickie osady, które w zamian mogły liczyć na schronienie w chwilach zagrożenia. Szczególnie cenne towary pozyskiwano drogą najazdów zbrojnych lub handlu. Miejscem zorganizowanej wymiany handlowej mogło być podgrodzie na Targowisku, gdzie znaleziono kilka odważników metalowych oraz ozdoby pochodzące z importu. Wydaje się, że funkcję płacideł mogły pełnić intencjonalnie pocięte ozdoby brązowe, szczególnie licznie znajdowane w Szurpiłach, Jeglińcu, Dybowie oraz na cmentarzyskach jaćwieskich. Jediną srebrną monetę znaleziono na terenie wspomnianej wyżej osady produkcyjnej w Judzikach koło Mieruniszek. Jest to denar krzyżowy emitowany w latach 1070–1100 na terenie Saksonii Wschodniej.

Obrządek pogrzebowy i wierzenia

Wraz ze zmarłymi dostojnikami palono oręż, konie, służących, służebnice, szaty, psy myśliwskie, ptaki drapieżne i inne przedmioty niezbędne w rycerskim rzemiośle. Tak o zwyczajach pogrzebowych Prusów, w tym również Jaćwingów pisał Piotr z Dusburga. Jest to jedna z nielicznych wzmianek kronikarskich dotyczących traktowania zmarłych u plemion pruskich. Nie dowiemy się z nich niczego o lokalizacji cmentarzysk oraz formach i konstrukcjach grobów. Do niedawna także archeologia miała niewiele do powiedzenia w tych kwestiach. W przypadku Jaćwingów dominował pogląd o obrzędzie pogrzebowym w IX–XIII w. nie pozostawiającym śladów uchwytnych metodami archeologicznymi.

Badania ostatnich lat przyniosły wiele nowych informacji. W okresie wikińskim (IX–XI w.) na terenach jaćwieskich zmarłych palono na stosach, następnie składano do płytko wkopanych grobów jamowych wraz z darami grobowymi. Cmentarzyska lokowano w pobliżu siedzib ludzkich. Na stoku grodziska w Szurpiłach odkryto grób młodego wojownika, prawdopodobnie wodza. Spalone szczątki złożono w kilku małych jamach, przykrytych brukiem kamiennym. Pochówek otoczony był wieńcem kamiennym. W podróż w zaświaty zmarłemu dano kilka przedmiotów, które podkreślały jego pozycję społeczną za życia. Całemu założeniu grobowemu towarzyszyły tajemnicze obiekty z kośćmi zwierzęcymi, węglami drzewnymi, a nawet pojedynczymi elementami uzbrojenia. Fakt, że grób ten był współczesny warowni obronnej może wskazywać, że razem z żywymi obrońcami duch wojownika miał strzec grodu przed atakami wrogów.

Dzięki badaniom w Krukówku i na Mosiężysku w Szurpiłach wiemy w jaki sposób Jaćwingowie chowali swoich zmarłych w czasach największego rozwoju tego ludu czyli w XII–XIII w. Tak jak w okresie wikińskim zmarłych palono na specjalnie przygotowanym stosie

złożonym ze starannie dobranych gatunków drewna, tak aby uzyskać wysoką temperaturę. Spalone szczątki zmarłych deponowano wraz z wyposażeniem bezpośrednio w różnej wielkości i głębokości jamach grobowych. Z całą pewnością groby były oznakowane na powierzchni, prawdopodobnie za pomocą dużych, obrobionych kamieni, tzw. steli. Dary składane do grobu miały manifestować status społeczny i majątkowy zmarłego, który zachowywał on również po śmierci. Wyróżniano w ten sposób przede wszystkim nobiles czyli szlachtę jaćwieską, z którymi chowano nie tylko broń, szaty i ozdoby, ale także konie, niewolników, a nawet psy myśliwskie i sokoły. Wraz ze zmarłymi o niskiej pozycji społecznej palono natomiast to co było im potrzebne w ich służbie. Większość z wkładanych do grobów przedmiotów metalowych była celowo niszczone, tak aby odrodzić się wraz z właścicielem w zaświatach i tam być przez niego użytkowana. Szczególnymi względami cieszyli się wojownicy, którzy nawet w zaświatach tworzyli zbrojne drużyny. W traktacie dzierzgońskim znajduje się informacja, że pogańscy wróżbici/kapłani, na pogrzebach pełniący rolę mediów, roztaczali przed rodziną i żałobnikami wizję zmarłego dostojnika jako wojownika jadącego na koniu w lśniącej, zdobnej zbroi, w orszaku innych zbrojnych. Prawdopodobnie przejawem tego typu wierzeń były zbiorowe pochówki z uzbrojeniem, typu Aschenplatz. Były to rozległe (nawet kilkanaście metrów średnicy) płytkie jamy wypełnione spalenizną ze stosu, w które wkopane były pochówki wielu osób. Badania na cmentarzysku w Krukówku wykazały, że oprócz mężczyzn-wojowników chowano w tych wspólnych grobach również kobiety, prawdopodobnie ich żony. W pochówkach tego typu archeolodzy odnajdują luksusowe przedmioty, świadczące nie tylko o wysokiej pozycji zmarłych, ale także o ich szerokich kontaktach kulturowych, głównie z zachodnią i wschodnią Europą. Mężczyznom wkładano do grobów broń: miecze, włócznie, oszczepy, elementy wyposażenia jeździeckiego: ostrogi, strzemiona, wędzidła, a także elementy stroju i ozdoby. Kobiety otrzymywały w podróż w zaświaty przede wszystkim efektowne ozdoby w postaci wielozwojowych naszyjników, bransolet i zapinek wykonanych głównie z brązu, oraz drobne narzędzia, takie jak szydła i nożyki żelazne oraz gliniane i kamienne przędzy tkackie. We wszystkich grobach, zarówno bogatych, jak i biednych znajdują się ułamki niewielkich naczyń glinianych, w których być może darowywano zmarłym symboliczne pożywienie.

Ciekawym aspektem jaćwieskiego obrządku pogrzebowego jest obecność wśród darów grobowych metalowych krzyżyków chrześcijańskich. Te znaleziska korespondują z informacją autora *Descriptiones Terrarum* (źródła z XIII w. odkrytego w Irlandii), że Litwini i Jaćwingowie z łatwością przyjmują chrzest, ponieważ są wykarmieni od kolebki przez mamki chrześcijańskie. Wydaje się jednak, że dewocjonalia znajdujące na cmentarzyskach i miejscach świętych są

raczej wyrazem synkretyzmu religijnego, w którym Jaćwingowie dołączyli Chrystusa do swojego panteonu bóstw.

Miejsca święte, w tym cmentarze znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie siedzib ludzkich. Bliskość lasów, gór, wód i pól obdarzanych czcią i kultem sakralizowała strzegące je grody i strażnice oraz ich właścicieli, którzy mogli łączyć funkcje wodzowskie z kapłaństwem.

Język jaćwieski

Jaćwingowie najprawdopodobniej stanowili odrębną grupę w zespole ludów bałtyckich, równorzędną Prusom i plemionom letto-litewskim. Ujęci od strony języka - byli ludem przejściowym między zespołem plemion pruskich i zespołem plemion letto-litewskich, co wyrażało się tym, iż język jaćwieski zspalał w sobie niektóre cechy właściwe językom pruskiemu i litewskiemu. Operowanie toponomastyką współczesną musi być bardzo ostrożne, wobec faktu kolonizacji litewskiej, polskiej, ruskiej i niemieckiej, które w XV-XVII wiekach szły niewątpliwie na tereny pojaćwieskie. Wiadomo również, iż operowanie materiałem dotyczącym Sudowów sambijskich (potomków Jaćwingów przesiedlonych przez krzyżaków na Sambie) jest niebezpieczne, a przypisywanie wyników tych badań Jaćwingom średniowiecznym jest niedopuszczalne. Najpewniejszą podstawę dla charakteryzowania języka Jaćwingów stanowią niewątpliwie imiona i nazwy miejscowości jaćwieskich przekazane przez źródła pisane w XIII i początkach XIV w.

Niestety ze względu na powszechny wśród Jaćwingów ciałołalny obrządek pogrzebowy nie ma możliwości szerszych badań antropologicznych nad populacją wczesnośredniowiecznych Jaćwingów. Przepalone kości nie pozwalają również na pobranie próbek DNA, a co za tym idzie na określenie linii genetycznych tego ludu.

Kultura materialna

Autorzy kronik średniowiecznych uważali Jaćwingów za barbarzyńców, wyłączając ich tym samym ze świata cywilizacji i kultury europejskiej. Takie ich postrzeżenie pokutuje do czasów współczesnych. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie ośrodków w Szurpiłach, Jeglińcu, Grodzisku i Konikowie oraz na cmentarzyskach jaćwieskich pozwoliły zweryfikować ten niesprawiedliwą opinię. Obecnie dysponujemy olbrzymią liczbą zabytków kultury materialnej wykonanych z gliny, kamienia, kości, rogu, szkła oraz żelaza i metali

kolorowych. Większość znajdujących narzędzi, ozdób czy broni nosi cechy interregionalne, spotykane wśród chrześcijańskich i pogańskich sąsiadów Jaćwieży, a niektóre przedmioty pochodzą z terenów znacznie bardziej oddalonych. Techniką wykonania i rytmem rozwoju jaćwieskie artefakty nie ustępują swoim odpowiednikom z krajów ościennych i tych dalszych.

Na terenie każdego ośrodka jaćwieskiego wytwarzano naczynia gliniane, których fragmenty masowo odkrywano na osadach. Naczynia te służyły do przygotowywania i przechowywania żywności. Oprócz nich, zazwyczaj w obrębie domostw ale także w pochówkach znajdowane są przęśliki tj. ciężarki przymocowane do wrzecion, które poświadczają produkcję tkanin, różnego rodzaju noże, brzytwy, szydła wraz z osełkami do ich ostrzenia. Do rozniecania ognia Jaćwingowie używali żelaznych krzesiw uderzanych o kamienne krzesaki. Odkrycia kluczy oraz kłódek wskazują, że najzamożniejsi przechowywali w zamkniętych skrzyniach swoje kosztowności, wytwarzane być może przez miejscowe warsztaty lub pochodzące z handlu. O wymianie towarów świadczą między innymi znaleziska odważników do wag szalkowych. Tylko nieliczne znaleziska są dowodem na uprawę roli, hodowlę, myślistwo i rybołówstwo. Są to przede wszystkim półkoski, czyli narzędzia o funkcji pośredniej między kosą a sierpem, służące do ścinania traw, pędów, cienkich gałęzi – paszy dla zwierząt hodowlanych. Część znajdujących przez archeologów grocików strzał mogła służyć myśliwym, a harpuny, haczyki i ciężarki do sieci podobnie jak obecnie używane były do połowu ryb.

Obok przedmiotów codziennego użytku kolejną grupą bardzo licznie reprezentowaną na stanowiskach jaćwieskich a zwłaszcza na cmentarzyskach z XI-XIII w. są ozdoby. Większość z nich wykonana była z brązu, tylko nieliczne z ozdób jak na przykład wielozwojowe naszyjniki zwane Totenkronen są charakterystyczne wyłącznie dla Prusów i Jaćwingów. Fragmenty różnego rodzaju naszyjników, bransolet, spinających odzież zapinek, a także pierścienie, zausznice (ozdoby wieszane na uchu), a przede wszystkim wielokształtne zawieszki, to najczęstsze (po fragmentach naczyń) znaleziska archeologiczne na Jaćwieży.

Sztuka wojenna

Na kartach historii Jaćwingowie zapisali się przede wszystkim jako bezlitośni konni wojownicy. W swych rajdach zapuszczali się nierzadko kilkaset kilometrów od swoich włości, zagarniając łupy w postaci niewolników, kosztowności, a nawet całych stad bydła i koni. Ataki, które nasiliły się pod koniec XII i w XIII wieku skierowane były głównie na ziemie ruskie i polskie. Ze źródeł historycznych wiadomo, że Jaćwingowie pustoszyli m.in. Kujawy, Ziemię

Lubelską, Ziemię Sandomierską oraz tereny Rusi Halickiej. W trakcie krzyżackiego podboju Prus, plemię to wspierało swoich pobratymców, najeżdżając odległe nieraz zakątki terytorium Zakonu. Strategia wypraw jaćwieskich polegała na nagłych i niespodziewanych atakach konnych oddziałów wojowników skierowanych na głębokie zaplecze przeciwnika. Jaćwingowie unikali długotrwałych oblężeń i w przypadku silnego oporu, rezygnowali i zmieniali cel najazdu, niechętnie także przyjmowali walne bitwy na otwartym polu. Po szybkiej, krwawej walce, zebraniu łupów i wzięciu jeńców następował równie szybki odwrót. Taktyka ta powodowała dezorganizację w szeregach obrońców i w znacznym stopniu opóźniała pościg i natychmiastową reakcję.

Konsekwencją tych zbrojnych rajdów były działania odwetowe skierowane przeciwko Jaćwieży. Kroniki zanotowały kilka dużych wypraw wojennych władców ruskich i polskich, w tym także wspólnych akcji rusko-polskich, a później licznych rajdów krzyżackich. Dzięki odkryciom archeologicznym wiadomo, że na teren zespołu osadniczego w Szurpiłach dotarły prawdopodobnie wojska książąt Rusi Włodzimierza Wielkiego, a potem jego syna Jarosława Mądrego. Ekspedycje zbrojne organizowane były głównie w mroźne, bezśnieżne zimy kiedy lód ścinał jeziora, bagna i tereny podmokłe skutecznie chroniące Jaćwież w innych porach roku. Doskonale wyszkolone, ciężkozbrojne oddziały najeźdźców szukały sposobności do jak najszybszej konfrontacji w otwartym polu, zaraz po wkroczeniu na wrogie terytorium. Jednak Jaćwingowie stosując taktykę wojny podjazdowej, nękali przeciwnika ciągłymi zasadzkami przy skutecznym wykorzystaniu naturalnych warunków obronnych oraz budowanych przez siebie urządzeń defensywnych.

W źródłach historycznych zawarty jest niewiele informacji na temat broni używanej przez Jaćwingów. Znacznie więcej danych dostarcza na tym polu archeologia. Elementy uzbrojenia i oporządzenia wojowników reprezentowane są przez zabytki datowane od X do XIII stulecia. Znajdowane są one na grodziskach, osadach i cmentarzyskach, a także jako materiały luźne (bez kontekstu). Nie wszystkie te zabytki można łączyć z Jaćwingami, ponieważ w przypadku broni odkrywanej na stanowiskach osadniczych lub znalezisk luźnych możemy mieć do czynienia z uzbrojeniem najeźdźców. Największą zatem wartość mają artefakty tego rodzaju pochodzące z zespołów grobowych cmentarzysk jaćwieskich. Najwięcej informacji mamy na temat broni zaczepnej. Składały się na nią przede wszystkim miecze, włócznie i topory, przy czym zdecydowanie dominują znaleziska broni drzewcowej, w której wg źródeł historycznych Jaćwingowie się specjalizowali. Z cmentarzysk i z terenu zespołów osadniczych pochodzą liczne elementy oporządzenia jeździeckiego i rzędów końskich, takie jak ostrogi, strzemiona, wędzidła

i części ogłowania. Inne znaleziska są dowodem, że Jaćwingowie nosili żelazne kolczugi, pancerze lamelkowe oraz stalowe hełmy.

Przez ponad 300 lat swojego funkcjonowania Jaćwingowie stanowili liczącą się w Europie środkowej i wschodniej siłę zbrojną. Wojna była podstawą ich gospodarczej i politycznej egzystencji. Najeżdżali terytoria sąsiadów, siejąc pożogę i zniszczenie. Najmowali się jako wzbudzający strach wojownicy nawet do rywalizujących ze sobą wojsk chrześcijańskich. Ich szerokie kontakty i dalekie wyprawy wojenne sprawiły, że byli dobrze uzbrojeni i wyekwipowani, łącząc w rynsztunku elementy zachodnio i wschodnioeuropejskie, skandynawskie i koczownicze. Licząc się z odwetem najeżdżanych sąsiadów, w oparciu o trudnodostępny teren, stworzyli rozbudowany system obronny.

System obronny

Najwcześniejsze jaćwieskie założenia grodowe powstały w IX–X wieku. Miały na ogół formę niewielkich, zwykle jednoczłonowych grodów z jedną, dwoma lub trzema liniami fortyfikacji, na ogół z kolistym bądź owalnym, niekiedy wyniesionym centralnie majdanem. Plateau warowni opasywały umocnienia o prostej, drewnianej lub drewniano-ziemnej konstrukcji mające postać płotu/palisady i/lub wału o nasypie ziemnym szalowanym drewnem i wzmocnionym kamieniami. Gród pełnił przede wszystkim rolę samodzielnej twierdzy. Brakuje informacji o jakichkolwiek budowlach obronnych usytuowanych w tym czasie u jego podnóża i na przedpolu. Nic nie wiadomo także na temat umocnień osłaniających jednodworcze osady zakładane w tym okresie wokół warowni. Ośrodki grodowe w tym czasie mają niewielką powierzchnię. Ze względu na słabo rozpoznane przedpole jej wielkość można jedynie ostrożnie szacować na maksymalnie 0,01 km².

W kolejnej fazie, datowanej na X–XI wiek, nastąpiło wyraźne wzmocnienie obronności ośrodków grodowych. Majdan centralnej warowni nadal mogło otaczać kilka linii umocnień, jednak już znacznie potężniejszych. W tym okresie budowano dodatkowe wały w dolnych partiach, ale też u podnóża fortyfikowanych wzniesień. Ówczesne obwałowania miały przede wszystkim konstrukcję przekładkową, choć mogły jeszcze funkcjonować umocnienia starszych typów. Bramy posiadały zapewne formę zintegrowanej z wałami budowli słupowej. Gród pełnił funkcję obronną, a na majdanie mogły znajdować się niewielkie, lekkie budynki zapewniające prawdopodobnie schronienie dla załogi. Jak dotychczas nie znaleziono dowodów na obecność fortyfikacji wokół osad i na przedpolu grodu. Szacunkowa powierzchnia ośrodka w opisywanej fazie mogła wynosić około 0,1–0,2 km².

W najmłodszym okresie, datowanym na XI–XIII wiek, powstały duże, wielkopowierzchniowe i wieloczołowe założenia grodowe. Umocnienia centralnej warowni miały zgeometryzowany narys, niekiedy kilkudzielny. Majdany otoczone były pojedynczą linią umocnień. Partie szczytowe obwałowań w kluczowych dla obronności miejscach opatrywane były gankami, zwykle w sąsiedztwie przejść bramnych. Przejścia bramne mogły mieć formę asymetrycznych założeń włączonych w system obwałowań majdanu, wzmocnionych dodatkowo wieżami, a w obrębie wałów dolnych przybierały kształt prostego barbakanu. Wały miały konstrukcję skrzyniową, obsypaną ziemią i licowaną kamieniami, pokrywającymi niekiedy także duże partie stoków wzniesień. Z biegiem lat umocnienia były poszerzane i podwyższane, czasem z dodatkowym zastosowaniem przekładki. Analogiczne obwałowania budowano w dolnych partiach lub u podnóży warowni. Na majdanie obok wież, a niekiedy i wewnętrznych wałów, mogły znajdować się pojedyncze budowle o charakterze schronieniowym, być może także kultowym. Nie można wykluczyć, że odkrywane w obrębie warowni pochówki oraz depozyty ozdób brązowych miały za zadanie pozyskiwać przychylność bogów i pomoc zmarłych wojowników przy obronie twierdzy. Powierzchnia majdanu mogły być częściowo brukowana, podobnie jak niektóre partie przylegających od wewnętrznej strony wałów dróg. U podnóży twierdzy funkcjonowało ufortyfikowane podgrodzie z regularnym układem zabudowy. Jego obwód obronny mógł być zintegrowany z warownią, ewentualnie mogło też być chronione własnymi umocnieniami. Dodatkową osłoną dla sieci osad satelickich stanowiły, zarówno naturalne jak i sztuczne bariery ochronne, np. bagna i mokradła czy przekopy pomiędzy jeziorami. Granice ośrodka zabezpieczone były przez długie linie wałów zewnętrznych o konstrukcji skrzyniowej i ulokowane w newralgicznych punktach przedpoła gródki i wieże strażnicze. Wraz z centralną warownią tworzyły jeden zintegrowany system obronny centrum grodowego. Dodatkowym zabezpieczeniem obszarów przyległych były powszechnie stosowane zapory z drewna i roślinności – osieki/przesieki oraz przeszkody wodne. Chroniony ten sposób obszar mógł mieć powierzchnię przekraczającą nawet 1 km².

Obiekty obronne

Bajtkowo, gm. Elk

Grodzisko w Bajtkowie położone jest ok. 17 km na południowy zachód od Ełku. Obiekt jest usytuowany na wzniesieniu kemowym przylegającym do południowej zatoki jez. Bajtkowskiego. Pierwotnie od strony zachodniej i południowej wzgórze to oblane było wodami niewielkiego jeziora, zmeliorowanego w czasach nowożytnych. Obecny wygląd grodziska jest

częściowo wynikiem przekształceń wzgórza w ostatnich fazach wczesnego średniowiecza a częściowo w okresie nowożytnym. Warownia, składa się z dwóch, oddzielonych od siebie majdanów, górnego i dolnego. Są to dwie platformy o półkolistym kształcie i mniej więcej tej samej wielkości, położone na różnej wysokości. Między majdanem górnym a dolnym jest ok. 5 m różnicy, a dzieli je stroma skarpa. Obydwie części otoczone były wałami, prawdopodobnie o konstrukcji skrzyniowej, szczególnie rozbudowanymi od strony północnej. Duże rozmiary i kształt wału w tym miejscu mogą wskazywać, że stanowił on podstawę pod drewnianą wieżę lub ganek. Tego typu zabieg fortyfikacyjny wynikał z chęci osłonięcia bramy wjazdowej, która prawdopodobnie znajdowała się w północno-zachodniej części grodu. Wejście na teren warowni, już we wnętrzu rozwidlało się, prowadząc do dolnego i górnego majdanu. Grodzisko w czasach nowożytnych zostało w dużym stopniu przekształcone (wyidealizowane), wchodząc w skład założenia parkowo-pałacowego. W północną część wału wkopana jest rozległa piwnica.

Obiekt wymieniany w literaturze od lat 20. XIX wieku pod nazwami Baitkowen, Baitenberg, Bajtkowo.

Datowanie: X-XIII w.

Grodzisko, gm. Banie Mazurskie

Grodzisko w Grodzisku położone jest niecałe 6 km, w linii prostej na południe od Bań Mazurskich. Obiekt leży na wysokim wzgórzu morenowym o lokalnej nazwie Grodzisko, dominującym nad okolicą. Od strony zachodniej, południowej i wschodniej wyniesienie to bronione było przez zmeliorowane w czasach nowożytnych rozlewiska bezimiennego dopływu Gołdapy. Płaski, mniej więcej owalny majdan ma wymiary ok. 150 x 90 m i ograniczony jest od strony północnej wałem zaporowym. Na pozostałych odcinkach wewnątrz grodziska otoczone jest dziś już prawie niewidocznym wałem dookolnym. Bardzo charakterystycznym elementem grodziska w Grodzisku jest znajdujący się mniej więcej w części centralnej staw. Zbiornik ten jest tworem naturalnym, ale został on prawdopodobnie sztucznie pogłębiony. Wejście na teren grodu znajdowało się prawdopodobnie we wschodniej jego części, w miejscu, gdzie w późniejszej fazie ulokowano rozbudowaną bramę połączoną z wałem dookolnym. Do wzgórza, na którym znajduje się grodzisko przylega od strony północnej rozległe pasmo, spłaszczonych w partiach szczytowych wzniesień morenowych, gdzie mogły znajdować się osady podgrodowe. Od strony zachodniej zachowały się ślady umocnień ciągnących się od wałów grodziska kilkaset metrów w kierunku północnym. Wczesnośredniowieczny gród wzniesiony został na reliktach osadnictwa z wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich.

Obiekt wymieniany w literaturze od początku XVIII w. jako Grodzisko, Schlossberg, Grodzisko.

Datowanie: X-XIII wiek

Jegliniec, gm. Szypliszki

Grodzisko usytuowane zostało w najwyższym punkcie wzgórza morenowego o lokalnej nazwie Pilekalnis (224,4 m n.p.m.). Od strony południowej stoki wzniesienia opadają łagodnie ku podmokłej dolinie, od zachodu u jego stóp przebiega głęboki parów, w kierunku północnym i południowym przechodzący w szerokie i głębokie doliny. Do podnóża grodziska, od północnej strony, dochodzi podłużna „grobla” o stromo opadających zboczach i długości ok. 100 m. Jest to element raczej naturalny, ale antropogenicznie przekształcony. Majdan tego grodziska ma kształt owalny o rozmiarach ok. 40 x 20 m, ograniczony potężnymi wałami wzniesionymi w ostatniej fazie jego użytkowania. Składa się z dwóch części, przedzielonych czymś w rodzaju wału/grobli, niższej na północy i wyższej na południu. Nie wiadomo dokładnie gdzie znajdowało się przejście bramne. Prawdopodobnie usytuowane ono było w części południowej, od strony przylegającej do wałów „półki”, na której mogła stać drewniana wieża. Ślady dodatkowych umocnień zachowały się u podnóża obiektu. Wał grodziska w kilku miejscach uszkodzony jest wkopami z okresu drugiej wojny światowej. Wczesnośredniowieczny gród wzniesiony został na reliktach osadnictwa z wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich.

Obiekt wymieniany w literaturze od końca XVIII wieku pod nazwą Jegliniec.

Datowanie: X-XIII w.

Konikowo, gm. Gołdap

Grodzisko w Konikowie położone jest w odległości ok. 2,5 km na południe od Gołdapi, na wysokim, kemowym wzgórzu o lokalnej nazwie Zamkowa Góra (242 m n.p.m.), będącym niższym wierzchołkiem Góry Gołdapskiej (272 m n.p.m.). Obiekt składa się z majdanu zajmującego szczytową część wzgórza, otoczonego pojedynczym pierścieniem wału. Nie stwierdzono na wzgórzu dodatkowych umocnień, poza „półką” po stronie północnej, która była prawdopodobnie rozbudowanym przedpiersiem wału grodziska oraz elementem ciągu komunikacyjnego okalającego warownię. Wał obronny okalał majdan na długości ok. 160 m. Szczególnie wysoki i masywny jest wał w części północnej, a nieco tylko niższy jego odcinek znajduje się w części południowej i wschodniej. Natomiast po zachodniej stronie grodziska szaniec wału zanika prawie całkowicie. W części wschodniej wału znajduje się głębokie

obniżenie, stanowiące relikty bramy strzegącej wejścia do grodziska. Majdan grodziska ma kształt owalny o długości 47 m na osi północ–południe oraz szerokości 27 m na osi wschód–zachód. Powierzchnia majdanu wynosi ok. 1400 m² i nie jest całkowicie płaska. W centralnej i wschodniej stronie znajduje się niewielkie wyniesienie, natomiast w południowej części majdan jest znacznie zapadnięty. Pomimo widocznych na jego powierzchni zniszczeń z okresu II wojny światowej, wydaje się, że majdan ma kształt pierwotny.

Obiekt wymieniany w literaturze od połowy XVIII wieku pod nazwami Goldap (Gołdap), Klein Wronken (Wronki), oraz mylnie Rostek.

Datowanie: X-XI wiek

Rajgród, gm. loco

Grodzisko w Rajgrodzie zajmuje większą część rozległego morenowego wyniesienia na zachodnim krańcu półwyspu wchodzącego we wschodnią zatokę jez. Rajgrodzkiego. Wzgórze z grodziskiem było silnie przekształcone w czasach nowożytnych (dwór z XVI–XVII w.), dlatego też trudno zrekonstruować wygląd wczesnośredniowiecznego grodu. Tym niemniej można powiedzieć, że majdan miał prawdopodobnie kształt wieloboczny o wymiarach ok. 100 x 70 m. Badania wykopaliskowe wykazały, że grodzisko posiadało obwałowania, zniwelowane przez budowę wspomnianego dworu. Na terenie stanowiska oprócz materiałów wczesnośredniowiecznych odkryto także zabytki z wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich oraz późnośredniowieczne i nowożytne. Wejście do grodu znajdowało się prawdopodobnie po jego wschodniej stronie. Od strony południowej do stoku grodziska przylega dość duże plateau osady, na którym obok materiałów wcześniejszych oraz nowożytnych odkryto nawarstwienia i ceramikę wczesnośredniowieczną. Teren ten mógł być częściowo ufortyfikowany. Obserwacje terenowe wskazują, że półwysep, na którym znajduje się warownia, mógł być intensywnie wykorzystany pod osadnictwo, po północno-wschodniej stronie stanowiska mogło znajdować się podgrodzie. Jest to bowiem rozległy płaski teren ograniczony dość ostro nachylonymi stokami opadającymi do jeziora, doskonale nadający się do tego celu.

Grodzisko identyfikowane jest ze znanym ze źródeł pisanych grodem Raj.

Grodzisko znane w literaturze od XIX w. pod nazwami Zamczysko, Góra Zamkowa, Rajgród.

Datowanie: X-XIII w.

Rogale, gm. Stare Juchy

Grodzisko o lokalnej nazwie Zamczysko lub Góra Zamkowa położone jest na północno-zachodnim brzegu rynnowego jeziora Rogale, na krawędzi wzniesienia. Od strony północnej do obiektu przylega głęboki wąwóz przesmyku pomiędzy jeziorami Rogale i Rogaliki. Majdan grodziska ma kształt owalny o wymiarach: ok. 30 m na osi północ-południe oraz ok. 23 m na osi wschód-zachód i otoczony jest pojedynczym, masywnym wałem. Od strony północno-zachodniej do obwałowań przylega rozległe plateau osady podgrodowej. Wczesnośredniowieczny gród wzniesiony został na reliktach osadnictwa z wczesnej epoki żelaza.

Zabytek znany w literaturze od XVII wieku pod nazwami Rogallen (Grodzisko, Schlossberg), Rogale.

Datowanie: X-XIII w.

Skomack Wielki, gm. Stare Juchy

Grodzisko w Skomacku Wielkim położone jest na cyplu (Ostrowiu) pomiędzy jeziorem Orzysz i jeziorem Wylewy (dawniej Czarne). Grodzisko zlokalizowane jest na przekształconym antropogenicznie wzgórzu o lokalnej nazwie Grodzisko. Obiekt składa się z dwóch linii obwałowań dookołnych. Górna otacza owalny w kształcie majdan o wymiarach: ok. 58 m na osi WE oraz ok. 25 m na osi NS. Podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych przez ekspedycję wykopaliskową Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie i Stowarzyszenie Starożytników odkryto relikty dwóch linii wałów drewniano-ziemnych oraz przejścia bramnego we wschodniej części grodziska. Na stanowisku odślonięto także ślady użytkowania wzgórza we wczesnej epoce żelaza oraz w okresie wędrówek ludów. We wczesnym średniowieczu cypel, na którym znajduje się grodzisko prawdopodobnie był wyspą.

Grodzisko znane w literaturze od XVI w. pod nazwami Kymmenau, Schlossberg Kaymenau, Arys, Skomatzko, Schlossberg, Werder, Werder am Arys-See, Góra Zamkowa, Grodzisko, Ostrów, Pańska Wola, Skomack Wielki.

Datowanie: IX-XI w.

Szurpiły, gm. Jeleniewo

Góra Zamkowa po raz pierwszy została zasiedlona na przełomie VII i VI wieku p.n.e., w epoce brązu. Wzniesiono tu osadę obronną z drewnianym płotem lub palisadą. Od II do IV w. n.e. Górę Zamkową zagospodarowuje nowa, elitarna społeczność. Pod koniec IX lub na

początku X w. w okolice te docierają wojowniczy Jaćwingowie, którzy budują na *Górze Zamkowej* warownię otoczoną dwoma lub trzema liniami obwałowań. Na jej stokach zarejestrowano pozostałości ich pochówków ciałopalnych. Zniszczenia wojenne w pierwszej połowie XI w. skłoniły Jaćwingów do przebudowy grodu. Zyskał on nowe linie potężnych drewniano-kamienno-ziemnych wałów obronnych z masywnymi wieżami i drewnianymi bramami. Od XI do XIII w. gród na *Górze Zamkowej* był jeszcze kilka razy przebudowywany.

Grodzisko znane w literaturze od XIX w. pod nazwami Jęglówek, Góra Zamkowa, Szurpiły.

Datowanie: IX-XIII w.

Szwałk, gm. Kowale Oleckie

Grodzisko położone jest na półwyspie jeziora Ciche, na północno-wschodnim krańcu rozległego wyniesienia o lokalnej nazwie Smolnik lub Góra Zamkowa. Wzgórze grodziska oddzielone jest od reszty wyniesienia głębokim, sztucznym, prawdopodobnie nowożytnym rowem łączącym brzegi jeziora Ciche i dziś już częściowo wyschniętego jeziora Ślepek. Stoki wzgórza grodziskowego oblane są od strony północnej i południowej wodami jeziora Ciche. Natomiast do wschodniej części obiektu przylega fosa, która oddziela go od wysokiego grzbietu nieregularnego cypla wchodzącego głęboko w misę jeziora. Grodzisko składa się z majdanu o mniej więcej trapezowatym kształcie o wymiarach w przybliżeniu 42 x 36 x 55 x 19 m oraz pojedynczej linii wału, dziś już praktycznie niewidocznego. Wczesnośredniowieczny gród wzniesiony został na reliktach osadnictwa z wczesnej epoki żelaza.

Grodzisko znane w literaturze od dwudziestolecia międzywojennego pod nazwami Klein Schwalg (Smolnik, Schlossberg), Szwałk.

Datowanie: X-XI w.

Talusy, gm. Elk

Grodzisko w Talusach położone jest na wysokim, rozległym wzgórzu kemowym, na zachodnim brzegu wyschniętego, bezimiennego jeziora. Wejście na grodzisko utrudniają wysokie, strome stoki wzgórza. Majdan warowni ma kształt owalny o wymiarach ok. 145 m na osi NE-SW oraz ok. 50 m na osi NW-SE z wyraźnym przewyższeniem w części północno-wschodniej. Nie zarejestrowano wyraźnych śladów obwałowań. Teren grodziska jest prawie całkowicie zniszczony przez budowę okopów oraz cmentarza-mauzoleum z okresu I wojny światowej. Na wzgórzu odkryto ślady osadnictwa z wczesnej epoki żelaza.

Grodzisko znane w literaturze od XIX w. pod nazwami Pillno kalne, Renkussen, Schanze
Pil o Colina, Wachtberg, Wallberg, Thalussen, Rękusy, Talusy.

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

6.3. PREZENTACJA SZLAKÓW

Ona Gintė Uldinskaitė, Wioletta Anuszkiewicz

W oparciu o interdyscyplinarne badania naukowców (historyków, archeologów, etnologów itp.) oraz zgromadzone materiały specjaliści ds. turystyki opracowali sześć tras turystycznych biegnących przez Litwę i w Polskę. Trasy prezentujące temat Bałtów obejmują grodziska i kurhany, starożytne osady, muzea, dwory, ścieżki przyrodnicze, wieże widokowe i miejsca sakralne, gdzie przeplatają się przeszłość i teraźniejszość, przyroda, kultura i dziedzictwo kulturowe. Każdy przystanek to, osadzona w kontekście kultury bałtyckiej, opowieść o krajobrazie, rzemiośle, wierzeniach, życiu codziennym, a także pielęgnowaniu i atrakcyjnym prezentowaniu tych tradycji współczesnym turystom. Trasy obejmują pracownie rzemieślnicze, zajęcia edukacyjne i obiekty stworzone przez społeczność i dostosowane do potrzeb podróży.

Większość tras – „Szlak Bałtów: od Zemgalów do Jaćwingów”, „Grodziska osnute mgłą czasu”, „Szlak Bałtów. Na pograniczu jaćwiesko-auksztockim”, „Szlak Bałtów. Litewski Szlak Jaćwingów na Litwie”, „Kamienie, niebo, bogowie” oraz „W otoczeniu wzgórz i jezior – ziemie Jaćwingów” – znajduje się w części południowej Litwy i na północy Polski. Marszruty oferują podróżnym różne doświadczenia poznawcze i możliwości odkrywania świata Bałtów z różnych perspektyw. Powolne podróżowanie sprzyja wzbudzaniu szacunku do zabytków i obserwacji krajobrazu, co sprawia, że świat Bałtów staje się doświadczeniem żywym i opartym na nauce.

Poniżej znajdują się trasy i ich opisy, obejmując obiekty turystyczne i polecane odcinki.

SZLAK BAŁTÓW: OD ZEMGALÓW DO JAĆWINGÓW

Bałtyjskie Centrum Poznania Kultury „Szlak Bałtów” – Plac Zegara Słonecznego – Muzeum Historyczne Szawli – Grodzisko Bubiai – Muzeum Patyków w Kelme – Muzeum Regionalne w Kelmė – Grodzisko Kubilai – Grodzisko Pagryžuvis – Centrum Turystyczne Parku Regionalnego Tytuvėnai – Muzeum Historii Regionalnej w Raseiniai – Kompleks Grodzisk w Veliuona – Centrum Turystyczne Parku Regionalnego Poniemunaj – Kompleks Grodzisk Sudargas – Etnograficzne Gospodarstwo Suwalszczyzny – Suwalskie Centrum Kultury-Muzeum (Dwór Paežeriai) – Centrum Dawnego Rzemiosła „Brama Virbali” – Grodzisko Kunigiškės (Pajevonis) – Pajevonys – Miejsce urodzenia Jonasa Basanavičiausa i gaj dębowy Litewskiego Odrodzenia Narodowego – Grodzisko

Litewsko-polskie przejście graniczne Kalwaria – Budzisko

Grodzisko Jegliniec – Muzeum Okręgowe w Suwałkach – Góra Zamkowa w Szurpiłach – Mosty w Stańczykach i ścieżka „Do Kamienia Cesarza” – Mazurskie Tężnie Solankowe w Gołdapi – Grodzisko w Konikowie (Piękna Góra koło Gołdapi) – Republika Ściborska – Młyn w Budrach – Puszcza Borecka – Grodzisko w Szwałku – Kamień Ofiarny w Starych Juchach – Wieża widokowa w Starych Juchach – Grodzisko w Rogalach – Grodzisko w Bajtkowie koło Ełku – Muzeum Historii Ełku – Ełcka Kolej Wąskotorowa

Długość trasy – około 670 kilometrów.

Czas trwania – 3–4 dni do wyboru.

Pierwsze sugerowane miejsce na nocleg między Veliuoną a Jurbarkasem (<https://jurbarkas.info/lt/turizmas/apgyvendinimas/>), druga opcja - gospodarstwo agroturystyczne „Dobilynė“ (lub inne atrakcyjne miejsce w rejonie Vilkaviškis (www.vilkaviskisinfo.lt/apgyvendinimas/)). Nocleg wymaga rezerwacji z wyprzedzeniem. Jeśli interesują Państwa inne opcje, należy zasięgnąć informacji w centrach informacji turystycznej, które zaproponują najlepsze rozwiązania. Kolejne noclegi proponowane są w Polsce: w Suwałkach, Ełku lub innych miejscowościach.

Koniecznym jest mieć przy sobie dokument tożsamości.

Świat dawnych Bałtów – historia owiana tajemnicą, której dziś nie da się dokładnie odtworzyć. O wierzeniach i zwyczajach dowiadujemy się z kronik sąsiednich krajów, opowieści i twórczości ludowej: pieśni, podań i legend. Wraz z upowszechnieniem się chrześcijaństwa dawny światopogląd połączył się z ludowymi zwyczajami, a w naszych tradycjach pozostały jedynie odległe echa dawnych wierzeń.

Ruszajmy zatem w fascynującą podróż, prowadzącą od krainy Zemgalów do ziem Jaćwingów. Poczujmy wielowiekowego ducha ziemi, wsłuchajmy się w szelest wiatru w lasach i legendy ukryte w grodziskach, dotknijmy zwyczajów, które są wciąż żywe w naszych stronach. Ten szlak poprowadzi Państwa przez miejsca, gdzie mity, historia i żywe tradycje Bałtów splatają się w jedno niezapomniane doświadczenie.

Zapraszamy do wyruszenia na szlak z Szawli – miasta położonego na styku terenów trzech bałtyckich ludów: Zemgalów, Żmudzinów i Auksztotów. Zapraszamy do **Bałtyjskie Centrum Poznania Kultury „Szlak Bałtów”**, gdzie nowoczesne technologie otwierają drzwi do dawnego świata Bałtów. Do zastanowienia nad czasem można odwiedzić **Plac Zegara Słonecznego**, miejsce upamiętniające datę Bitwy pod Szawłami, pochodzenie nazwy miasta i pierwszą wzmiankę o nim. To miejsce przypomina, że dla Bałtów Słońce było symbolem życia – zatrzymaj się, weź oddech i pocuj rytm dnia tak, jak widzieli go nasi przodkowie. **Muzeum**

Historyczne Szawli przywołuje cienie przeszłości w ekspozycjach archeologicznych. Szczególną uwagę poświęcono ziemi szawelskiej do XV wieku, Zemgalom i Żmudzynom – podobieństwom i różnicom kultury materialnej dwóch ludów Bałtów. W muzeum nie tylko obejrzą Państwo eksponaty, ale też własnoręcznie splotą linę, ulepią garnek czy poznają warsztat archeologa.

Na żyznych wzgórzach między rzekami Dubysa, Jura i Venta osiedlili się Żmudzini, zaś na **Grodzisku w Bubiai** w XIII wieku stał jeden z najpotężniejszych zamków, ważny w walkach z wrogami. Znaleźiska archeologiczne opowiadają o wojownikach broniących tej ziemi i o ogniu, który wielokrotnie niszczył to, co budowali miejscowi mieszkańcy.

Im starsze znaleźiska, tym więcej pytań, dyskusji i interpretacji. Tak jest i z laskami – przypuszcza się, że służyły jako broń lub miały funkcję obrzędową. Choć czasy się zmieniły, w **Muzeum Patyków** Mečislovasa Ežerskisa wciąż żywa jest magia rzeźbienia w drewnie. Sztukę ludową prezentuje również **Muzeum Regionalne w Kelmė**, mieszczące się w pałacowych wnętrzach.

Po tajemnicach dworu czekają bastiony obronne – **grodzisko w Kubiliai**, znane jako Góra Biruty, oraz pobliskie **grodzisko w Pagryžuvys**. Te wzgórza – niczym zastygłe olbrzymy – świadczą o czasach Bałtów, gdy warownie budowano na naturalnych wzniesieniach otoczonych dolinami rzek.

Dalszy szlak prowadzi do **Centrum Turystycznym Parku Regionalnego w Tytuvėnai**, gdzie dźwięki natury i głosy ptaków łączą się z ekspozycją pełną wiedzy. Można tu spojrzeć na krajobraz „z lotu żurawia”, zajrzeć w głębinę jezior i poznać symbole oraz znaki Bałtów.

W okolicach Raseiniai znajduje się ponad 20 grodzisk – na ich szczytach stały zamki, toczyły się bitwy, zatem **Rosieńskiego Muzeum Historycznego** prezentuje uzbrojenie książąt, znaleźiska archeologiczne i opowieści o legendarnych wodzach.

Na równinach wzdłuż Niemna, Niewiaży i Wilii osiedlili się Auksztoci. Ich ziemie służyły z handlu i rzemiosła, a grodziska budowano na wysokich brzegach rzek. Nad Niemnem niczym strażnik czasu wznosi się **kompleks grodzisk w Veliuonie**. Pierwsze grodzisko zwane jest Grobem Giedymina. W tej okolicy, według przekazów, zginął wielki książę litewski Giedymin. Drugie grodzisko to Pilaitės, a nieco dalej na północ – grodzisko Antkalnė. Po wejściu szczyt zamknij oczy i wsłuchaj się w niesione przez wiatr legendy o dawnych warowniach.

Jadąc wzdłuż Niemna zajrzyjmy do **Centrum Turystycznym Parku Regionalnego Poniemenai**, gdzie działa ekspozycja „Niemen i życie nad nim” – prezentująca przyrodę, kulturę i tradycyjne zajęcia mieszkańców nadrzecznych terenów.

W Jurbarkas przeprawmy się przez największą rzekę Litwy i poszukajmy ducha dawnych twierdz Bałtów – w kompleksie pięciu **grodzisk w Sudargas**.

Dawne grodziska to nieme świadectwo naszej historii, które ożywają tylko w opowieściach i wyobraźni podróżnych, dlatego proponujemy chwilę relaksu od zadumy i wizytę w **Zagrodzie etnograficznej**. Jest to prywatna posiadłość rodziny Rutków. W tym miejscu wciąż pielęgnuje się tradycję zamożnego mieszkańca Suwalszczyzny – bez zbędnej eklektyki. Jeśli wcześniej umówią się Państwo na wizytę, mogą liczyć na autentyczne doświadczenie litewskiej wsi.

Aby kontynuować poznawanie historii Zaniemenia i odkryć świat Jaćwingów, zapraszamy do **Centrum Kultury Suwalszczyzny (Suduwy)**. Mieszcząca się w dworze w Paežeriai placówka słynie z bogatej oferty wydarzeń kulturalnych i programów edukacyjnych – także kulinarnych. To doskonała okazja, by połączyć wiedzę z regionalnym obiadem. Alternatywnie, po uprzednim umówieniu, można odwiedzić **Centrum Starych Rzemiosł „Virbalio vartai“**. Tu własnoręcznie upieczesz chleb, spróbujesz tradycyjnych potraw, nauczysz się tkania lub odlewania świec.

Grodzisko w Kunigiškiai (Pajevonys) to jedno z większych grodzisk Bałtów. Podczas wykopalisk odkryto tu rzymskie monety, ceramikę i inne artefakty, świadczące o zamieszkiwaniu tego miejsca już w I wieku naszej ery. Legenda głosi, że grodzisko miało podziemne połączenie z Górą Żinyčia w Pajevonys, gdzie dziś stoi kościół. Choć nie zaproponujemy podróży tunelem, warto odwiedzić **miasteczko Pajevonys** – miejscowi mówią, że to środek ziemi.

Grodziska miały ogromny wpływ na kształtowanie tożsamości narodowej **Jonasa Basanavičiusa**, dlatego zapraszamy do jego miejsca narodzin i sąsiadującej, położonej na 40 hektarach Dąbrowy Odrodzenia Narodowego Litwy. Po uprzednim umówieniu można tu wziąć udział w programie edukacyjnym związanym z dziedzictwem kulinarnym – to okazja, by zdobyć wiedzę i dobrze zjeść.

Kultura opowieści ma długą tradycję. Jedni mówią o legendach, inni o zmyślonych historiach – ale wiele z nich dotyczy bitew toczonych przy grodziskach. Z **Grodziskiem w Piliakalniai** wiąże się jedna z najpiękniejszych legend, która opowiada o bohaterskiej śmierci Margirisa. Wierzyć czy nie – decyzja należy do Państwa. Ale wspiąć się na wzgórze i wyobrazić sobie walkę na śmierć i życie – zdecydowanie warto.

Przed przekroczeniem granicy litewsko-polskiej warto zatrzymać się na nocleg w gospodarstwie agroturystycznym „Dobilynė” i odpocząć po pełnym wrażeń dniu.

Przejdźcie graniczne **Kalvarija – Budzisko**.

Tuż za granicą litewsko-polską, na morenowym wzgórzu wznosi się **Góra Zamkowa Jegliniec**, gdzie potężne wały i ślady dawnych bram wciąż przypominają o czujności wojowniczych plemion. Więcej o ludziach, którzy tu żyli, dowiedz się Państwo w **Muzeum Okręgowym w Suwałkach**. Placówka organizuje liczne wydarzenia kulturalne, w tym Festiwal Archeologiczny na cmentarzysku Jaćwingów w miejscowości Szwajcaria.

Góra Zamkowa w Szurpiałach, otoczona ciszą czterech jezior, wciąż strzeże legendę o jaćwieskim wodzu Sziurpie i potędze XIII wieku, gdy stał tu umocniony podwójnymi wałami zamek.

Dalej zapraszamy tam, gdzie splata się majestat natury i dzieło człowieka – do **mostów w Stańczykach i ścieżki edukacyjnej „do cesarskiego głazu”**. Wzniesione w pierwszej połowie XX wieku nad rzeką Błędzianką wiadukty kolejowe przypominają gigantyczne rzymskie akwedukty.

W Goldapi – jedynym uzdrowisku w województwie warmińsko-mazurskim – znajdują Państwo imponujące dzieło człowieka, które symbolizuje dialog między naturą a architekturą – **teżnie solankowe**. Solanka wydobywana jest z głębokości 646 metrów i spływa po gałązkach tarniny – wdychając ten mineralny aerozol, otwierasz ciało i ducha na opiekę natury.

Piękna Góra koło Goldapi wyróżnia się panoramicznym widokiem na miasto, Mazury Garbate, okoliczne jeziora i krajobrazowy park Puszczy Rominckiej – przez wieki wznosiły się tu grodziska Jaćwingów. Dziś góra łączy dawne sakralne wzgórza z nowoczesnymi atrakcjami – od rytualnego spokoju po zimowe szaleństwa. Obok znajduje się Góra Zamkowa, **na której wznosi się Grodzisko w Konikowie** – jego wały wciąż milczą, jakby strzegły tajemnic przodków przed ciekawskimi oczami.

Republika Ściborska to żywa opowieść o związku dawnych Bałtów z naturą – miejsce, gdzie porzuca się zgiełk cywilizacji, by dotknąć pierwotnej harmonii.

Młyn w Budrach, skrywający echo dawnych żaren, zaprasza do poczucia ducha światopoglądu Bałtów – tu ziarno staje się nie tylko chlebem, ale i odradzającą się tradycją.

Szlak skręca dalej na południe i południowy wschód, gdzie pagórkowaty teren nie sprzyjał rolnictwu. Dzięki temu zachowały się naturalne lasy liściaste, a **Puszcza Borecka** stanowi największy kompleks leśny Pojezierza Ełckiego. Niczym tajemnicze odbicie królestwa puszczy Bałtów – pagórkowate krajobrazy, jeziora i święte zagajniki grabowe skrywają pradawne sekrety.

Nad tajemniczym jeziorem Ciche, woda i wzgórza tworzą naturalną twierdzę – tu wznosi się **grodzisko w Szwałku** – symbol obrony i świętości przodków Bałtów.

W miejscowości **Stare Juchy** znajduje się tajemniczy **Kamień Ofiarny - kamień w Starych Juchach** – ogromny głaz, pamiętający rytuały Jaćwingów i kult dawnych bogów. Jego potężna forma i owiana legendami aura wciąż emanują sakralną mocą, zapraszając do dotknięcia korzeni światopoglądu Bałtów. Widok na okolicę roztacza się z 20-metrowej wieży widokowej **w Starych Juchach**.

Wędrując dalej możemy zauważyć, że wiele grodzisk nosi nazwę „Góra Zamkowa” – tak jest i z **grodziskiem w Rogalach**, zwanym też *Zamczyskiem*.

Nad jeziorem Bajtkowo wznosi się **grodzisko** z dwiema tarasowymi platformami – przypomina ono dualistyczne postrzeganie świata: ziemskiego i sakralnego.

Podróż kończymy w **Muzeum Historycznym w Elku**, mieszczącym się w budynku dawnej stacji kolejki wąskotorowej. Muzeum zaprasza do podróży przez przeszłość Mazur – od pierwotnych wspólnot Bałtów po współczesność. Na dziedzińcu stoją lokomotywy, a **ożywiona kolejka wąskotorowa** pozwala poczuć ducha czasów, gdy żelazo i ogień łączyły ludzi.

Podróż tym szlakiem to wędrówka nie tylko przez miejsca geograficzne, ale także przez czas, mity i pamięć przodków.

MGŁA CZASU NAD GRODZISKAMI

Przeście graniczne Lazdijai – Ogrodniki \ Grodzisko w Rudaminie – Grodzisko w Prelomčiškės – Grodzisko w Radžiūnai – Grodzisko w Alytusie – Muzeum Vincasa Krėvė-Mickevičiaus – Grodzisko w Merkinė – Góra Gaidžio (Koguta) – Šaudzyklos – Centrum Odwiedzających Parku Narodowego Dzūkiji w Marcinkonys – Ekspozycja bartnictwa – Margionys – Centrum Informacyjne „Girios aidas“ – Wieś Švendubrė z Wielkim Kamieniem i widokiem na dolinę Raigardas – Leipalingis.

Długość trasy od granicy polsko-litewskiej: ok. 220 km.

Czas trwania – 2 dni Nocleg możliwy w jednym z wielu gospodarstw agroturystycznych nad jeziorami Dusia lub Meteliai, w Alytusie lub Druskienikach. Nocleg wymaga rezerwacji z wyprzedzeniem. Szczegółowe informacje dostępne w centrach informacji turystycznej.

Wyrusz w podróż, w której każdy krok prowadzi głębiej w przeszłość – do tajemniczej ziemi Jaćwingów, gdzie grodziska pamiętają bohaterskie walki, legendy ozywają w szeleszczących lasach, a w odbiciach wód rzek i jezior wciąż czuć oddech dawnych bogów. To trasa, w której splatają się majestat natury, echa historii i magia opowieści.

Podróż rozpoczyna się od **grodziska w Rudaminie**, gdzie niegdyś dumnie wznosił się zamek księcia Ringaudasa. Po wejściu na wzgórze poczujesz, jak cichy wiatr niesie echo bitew i szepty legend – może nawet usłyszysz kroki dzielnej dziewczyny Raudonė. Mówi się, że w grodzisku ukryte są zaklęte skarby, a rozległa panorama w oddali przypomina o niezmiennych horyzontach czasu.

Położone nad brzegiem jeziora Dusia **grodzisko w Prelomčiškės** strzeże legendę o dziewczynie o imieniu Onelė i diable, który jej się oświadczył – to on, według podań, usypał to wzgórze. Po wejściu na szczyt zobaczysz „Morze Dzūków” i poczujesz tajemnicze połączenie wody i ziemi, gdzie mity stapiają się z rzeczywistością.

W rezerwacie botanicznym Vidziris, nad brzegiem Niemna wznosi się **grodzisko w Radžiūnai**, otoczone ścieżkami edukacyjnymi o łącznej długości 9 kilometrów. Legenda głosi, że to wzgórze usypali dwaj bracia - książęta, a znaleziska archeologiczne świadczą o osadzie istniejącej tu już w II–V wieku.

Grodzisko w Alytusie to miejsce, gdzie wciąż żyje legenda o Alytasie i kapłance Mirgrausėlė. W pobliskim strumieniu Alytupis żyją ponoć magiczne żaby – mówi się, że przynoszą miłość. W pobliżu znajduje się najwyższy pieszy most w Litwie, z którego Niemen rozpościera się niczym z perspektywy dawnych bogów.

Legendy o grodziskach to żywa forma pamięci, ukazująca światopogląd przodków. Podobnie jak przysłowia, powiedzenia i pieśni ludowe, które zbierał **Vincas Krėvė-Mickevičius**. W **muzeum pamięci pisarza w Subartony**s zobaczysz rękopisy, osobiste przedmioty i usłyszysz opowieści o codzienności, którą pisarz tak mistrzowsko oddawał w swoich dziełach.

Ze szczytu **grodziska w Merkinė** roztacza się imponujący widok na ujście Niemna i Merkysa – jakby sama natura zdecydowała się tu spotkać. To jedno z najstarszych osiedli na Litwie, gdzie prawdopodobnie sam Jagiełło nadał prawa miejskie Mereczy i Wilnu.

Ten region wyróżnia się wyjątkowo lekką i piaszczystą glebą, a **Góra Gaidžio (Koguta)** – żywa, przesuwająca się kontynentalna wydma wśród lasów – zachwyca białym piaskiem i formami tworzonymi przez wiatr. Można tu poczuć prawdziwego ducha nadmorskiego krajobrazu, tylko zamiast fal towarzyszy ci świst drobin piasku.

Piaszczyste tereny są tu wszędzie – na równinach, wzgórzach i brzegach rzek. **Góra Šaudzyklos** – piaszczyste urwisko pamiętające czasy wojny – dziś jest miejscem spokoju i refleksji. Podczas okupacji polskiej działała tu strzelnica, później przejęta przez Niemców. U

podnóża góry zbudowano drewniane tory z wagonikiem-celem, do którego strzelano z domku stojącego na skraju lasu. Nietrafione kule zatrzymywał wysoki stok.

Jedna z największych pod względem powierzchni litewskich wsi, z autentyczną drewnianą architekturą i żywą etnografią – **Marcinkonys**. Tu mieści się **Centrum Odwiedzających Parku Narodowego Dzūkiji**, gdzie poznasz rytuały, rzemiosła i tajemnice dawnych mieszkańców – od odlewania świec po ludowe pieśni towarzyszące ludziom od narodzin do śmierci.

Symbol żywej więzi człowieka z naturą – stare barcie w drzewach – można zobaczyć z bliska w **ekspozycji bartnictwa**.

Wszystkie troski podróży, jak mówią mieszkańcy wsi **Margionys**, może zmyć źródło źródło „**Bobos daržo**“ – miejsce, gdzie krystalicznie czysta woda, bulgoczące źródelka i rosnąca obok czteropienna lipa tworzą wyjątkową aurę.

Zaledwie kilka kilometrów dalej znajduje się muzeum „**Girios aidas**“. W domku, który wygląda jakby wyszedł z bajki, natura i sztuka łączą się w jedno – ekspozycje poświęcone życiu lasu i pełne mitów rzeźby z drewna pozwalają poczuć ducha puszczy.

Dalej droga prowadzi do wsi **Švendubrė**, której uliczki zachowały obraz XIX-wiecznej dzūkijskiej wsi. Znajdziesz tu jeden z najbardziej imponujących obiektów mitologicznych – **Kamień Diabła**. Mówi się, że przykrywa on wejście do zapadniętego pod ziemię miasta Raigardas. Ta okolica zainspirowała M. K. Čiurlionisa do stworzenia słynnego tryptyku „Raigardas”.

Podróż kończy się w **Leipalingis**, miasteczku, którego nazwa pamięta czasy Jaćwingów. Odwiedź stary dwór, przespaceruj się po parku, a jeśli trafisz tu latem – weź udział w Święcie Jaćwingów, gdzie ożywają dawne rytuały, rzemiosła i wojowniczy duch przodków.

Ten szlak to nie tylko spacer po naturze, ale i tajemnicza podróż do świata mitologii Bałtów: źródeł, w których rodzą się dzieci, kamieni kryjących podziemne miasta, miejscowości, których nazwy pamiętają czasy Jaćwingów. Tu wszystko oddycha legendą, a spokój lasów zaprasza do wsłuchania się w głos dawnej Litwy.

SZLAK BAŁTÓW. POGRANICZE JAĆWINGÓW I AUKSZTOTÓW

Ekspozycja muzealna regionu Kazlų Rūda – Muzeum Valdasa Arbašauskasa w Višakio Rūda – Źródło w Višakio Rūda – Gospodarstwo „Gervių giesmė“ („Pieśń Żurawi”) – Samanojus – Wieża obserwacyjna rezerwatu ornitologicznego Novaraistis – Wielkie źródło w Lekėčiai – Rzeko-ulica w Vaiguva – Ścieżka edukacyjna w Gelgaudiškis – Grodzisko w Miestlaukis –

Pasieka rodziny Kubiliusów – Muzeum Młotków w Degučiai – Muzeum Krajoznawcze w Marijampolė – Ścieżka edukacyjna przez bagno Amalva

Dystans do pokonania – nieco ponad 200 kilometrów.

Czas trwania – 2 dni

Pierwszy nocleg możliwy w gospodarstwie „Gervių giesmė“ („Pieśń Żurawi”).

Na zakończenie trasy można zatrzymać się w Marijampolė.

Wyrusz w podróż przez dawne ziemie Bałtów – źródła, bagna, grodziska i miejsca kultu ognia. Odkryj światopogląd przodków, prawa natury i historyczną pamięć. Wybierając ten szlak, odwiedzisz tereny zamieszkiwane przez Jaćwingów i Auksztotów – zatem nie zdziw się, jeśli pozornie podobne miejsca opowiedzą różne historie. W VI–VII wieku obszar zamieszkiwany przez Auksztotów na południu obejmował tereny po obu stronach Niemna, między ujściami Szeszupy i Wilii, i łączył się z ziemiami Jaćwingów. Plemiona Auksztotów (wraz z Litwinami) stanowiły trzon narodu litewskiego, podczas gdy Jaćwingowie słynęli z waleczności.

Podróż rozpoczyna się w **Centrum Informacji Turystycznej i Biznesowej w Kazlų Rūda**, gdzie znajduje się ekspozycja muzealna regionu. Poznasz tu tajemnice dziedzictwa kulturowego i historię regionu, usłyszysz o wydobyciu rudy żelaza, zwyczajach leśników i życiu Bałtów na tych ziemiach. Kazlų Rūda to kraina żelaza i lasów, gdzie święte drzewa nie były ścinane, lecz przemawiano do nich.

W obfitujących w źródła, bagna terenach, nad jeziorami i rzekami występowały złoża rudy błotnej. W prywatnym muzeum życia codziennego **Valdasa Arbašauskasa w Višakio Rūda** stoją stare rudnie – urządzenia do wydobycia żelaza – świadczące o tym, że ludzie od dawna pozyskiwali tu cenny surowiec przy pomocy ognia. W muzeum zobaczysz też dawne narzędzia i sprzęty gospodarskie, które opowiadają o niecodziennej dziś codzienności.

W leśnych okolicach nie brakuje nie tylko czczonych drzew, ale i świętych źródeł. **Źródło w Višakio Rūda** – w miejscu dawnego świętego miejsca Bałtów – to cud natury. Według podań jego woda leczy ciało, a nad nim szepczą duchy drzew.

Po ogniu – pieśń ptaków w gospodarstwie „**Gervių giesmė**“. To miejsce niczym mały raj, którego spokój i rytm natury przypominają harmonię ze światem. Można tu zatrzymać się na noc w wybranym budynku – spichlerzu lub *stubie*. W gospodarstwie można skorzystać z uroków sauny lub poszerzyć swoją wiedzę, uczestnicząc w programach edukacyjnych.

Wędrując przez lasy Kazlų Rūda, warto skorzystać z uroków sauny oferowanej przez „**Samanojus**“.

Między ciszą a pieśnią unosi się tu duch Bałtów, a tuż obok znajduje się wieża obserwacyjna rezerwatu ornitologicznego **Novaraistis**. Na dawnym torfowisku, po podniesieniu poziomu wody, obecnie można zaobserwować przedstawicieli co najmniej 33 gatunków ptaków wpisanych do litewskiej czerwonej księgi. Jesienią ląduje tu na odpoczynek nawet stada do 3 000 żurawi – jeśli warunki będą sprzyjające, zobaczysz niezwykle widowisko, gdzie czas mierzy się nie godzinami, lecz uderzeniami skrzydeł.

Według podań, cudowne jest także **Wielkie Źródło w Lekėčiai**. Pozwól sobie na orzeźwienie wodą, która bije nawet zimą – jak staje się lżej, jakby mgła zniknęła z oczu. Mówi się, że jeśli wypowiesz szczerze życzenie i umyjesz ręce, woda odpowie.

Pomiędzy Lekėčiai a Plokščiai, na szczycie skarpy nad Niemnem, stoi do dziś nie w pełni odkryty dwór Ilguvos. Słynny polski skrzypek, kompozytor i dyrygent, współzałożyciel Filharmonii Warszawskiej Emil Młynarski nazwał tę okolicę „litewską Szwajcarią”. Mieszkając tutaj, skomponował słynną symfonię *F-dur* oraz operę „Noc letnia”.

Jak głosi legenda, tę zamieszkaną od epoki kamienia łupanego okolicę strzeże olbrzym Ilgis, i tylko najbardziej wytrwali potrafią znaleźć na zboczu jaru liczący 400 lat i 32 metry wysokości trójpniowy dąb, zasadzony przez kapłanów - potomków legendarnego olbrzyma. Przez wiele wieków krainę legendarnego olbrzyma Ilgisa odwiedzało wielu królów, książąt, arystokratów, muzyków, pisarzy i malarzy. Zapraszamy również Państwa.

W Plokščiai jest miejsce, w którym rzeka i ludzie żyją w jednym nurcie. **Rzeka-ulica Vaiguva** stanowi przykład, jak źródlika mogą stać się osią życia – jedyną drogą do domów mieszkańców tej ulicy jest właśnie płynąca rzeka.

Odkryj równowagę między legendą a rzeczywistością, spacerując ścieżką edukacyjną w **Gelgaudiškis**. Ścieżka prowadzi przez stary las - zaczyna się przy pałacu w Gelgaudiškis i wiedzie do zabytkowego parku dworskiego – jednego z największych w stylu leśnym na Litwie (aż 118 ha). Znajdziesz tu obiekty owiane legendą: Grób Asesora, Górę Diabła, Cmentarz Baronów, Górę Wisielców i oczywiście „Gwiazdę” – polanę, z której promieniście rozchodzą się ścieżki w ośmiu kierunkach świata. Mówi się, że takiego układu zażyczyli sobie myśliwi, by podczas obiadu móc obserwować zwierzynę.

Dawne miejsce obserwacji i obrony niedaleko Kudirkos Naumiestis to grodzisko **Miestlaukis**, zwane też **Juodupės (lub „Napoleona“)**. Na jego szczycie wciąż można usłyszeć echo rogu bojowego, który wzywał do zgromadzenia plemiona: Jaćwingów, Nadruwów, Skalowów, a może i Litwinów.

Odbiciem dawnych tradycji i więzi pokoleń jest pasieka rodziny **Kubiliusów**, słynąca w okolicach Vilkaviškis nie tylko ze słodkiego nektaru, ale też **miodu pitnego Devynbitė**. To nie zwykły napój – to rytualne doświadczenie. Miód dojrzewa z dodatkiem owoców, jagód i ziół suszonych na mrozie – każdy składnik ma swoje znaczenie. Polecamy degustację i poznanie tajemnic tego trunku.

Młotek jest jednym z najstarszych i pewnie najczęściej używanych narzędzi ludzkiej cywilizacji. Nasi przodkowie używali go do rozbijania kości i muszli w poszukiwaniu pożywienia. Dziś jego zastosowanie jest znacznie szersze – dlatego warto odwiedzić **Muzeum Młotków w Degučiai**, gdzie po wcześniejszym umówieniu zaprezentowana zostanie kolekcja ponad 1400 młotków.

Muzeum Krajoznawcze w Marijampolė – przystanek edukacyjny, w którym spletają się archeologia, język, codzienność i wierzenia. Można tu doświadczyć, jak zmieniał się styl życia ludzi, ale podstawowe zasady pozostały niezmiennie: szacunek dla ziemi, cyklu czasu, święta i pieśni pracy.

Według przodków bagno jest drogą dusz, w której można zapomnieć o czasie – dlatego ostatnim przystankiem jest **ścieżka edukacyjna przez bagno Amalva**. Zmęczonych podróżnych ucieszy jej długość – zaledwie 121 metrów.

Niech ta wędrówka będzie małym odrodzeniem, przypomnieniem, iskrą świadomości.

SZLAK BAŁTÓW. WIELKI SZLAK JAĆWINGÓW W LITWIE

Ścieżka edukacyjna Šilelis – Święte źródło – Grodzisko w Pavištytis – Centrum Odwiedzających Parku Regionalnego Vištytis – Kamień Vištytis – Szlak pieszy „Wędrujmy śladami przodków“ w Tadarinė – Gospodarstwo „Dobilyne“ – Góra Kačergų – Muzeum Krajoznawcze w Kalvarii. Centrum Informacji – Gospodarstwo etnograficzne Pranasa Dzūkasa – Ekspozycja w Centrum Odwiedzających Rezerwatu Žuvintas – Muzeum Archeologiczne, filia Muzeum Krajoznawczego w Alytusie – Pracownia ceramiczna „Vienaragių šilas“ – Liškiava z kompleksem grodzisk nad Niemnem – Studio Soli – Wypiekanie dzūkijskich band – Wieża widokowa nad jeziorem Snaigynas (Veisiejai) – Muzeum Krajoznawcze w Lazdijai – Muzeum Kamieni „Dziedziniec Jaćwingów“.

Długość trasy – około 300 kilometrów.

Czas trwania – 2–3 dni według uznania. Możliwy nocleg w gospodarstwie „Dobilyne“ oraz w gospodarstwie etnograficznym Pranasa Dzūkasa. Nocleg wymaga rezerwacji z

wyprzedzeniem. Jeśli interesują Państwa inne opcje, należy zasięgnąć informacji w centrach informacji turystycznej, które zaproponują najlepsze rozwiązania.

Wędrówka po ziemiach Jaćwingów to krok w tajemniczy, górzysty i pokryty lasami kraj, który niegdyś zamieszkiwało wojownicze plemię Bałtów. Jaćwingowie pozostawili wiele śladów – od kamiennych kurhanów po grodziska, świadczące o potędze dawnych fortyfikacji. Lud Jaćwingów, słynący z umiejętności rolniczych i odwagi w walce, osiedlał się w południowej części Zaniemienia, a ich ziemie sięgały dzisiejszej Białorusi i Polski.

Po przekroczeniu granicy z Polski od razu trafia Państwo do Parku Regionalnego Vištytis, chroniącego pagórkowaty krajobraz Suduwy, jego ekosystem i dziedzictwo kulturowe. Poznawanie tego chronionego obszaru warto rozpocząć od ścieżki edukacyjnej **Šilelis**, biegnącej malowniczym brzegiem jeziora Vištytis – miejscami stoki sięgają 50 metrów wysokości. Spójrz w górę – zobaczysz „Miotłę czarownicy”, drzewa z dziuplami, najwyższą jodłę Vištytis, a w połowie trasy znajdziesz **Święte źródelko**, od którego możesz zawrócić lub kontynuować wędrówkę do punktu widokowego „Widok na Puszcę Romincką”.

Grodzisko w Pavištytis to strażnik historii – widziało niejedne rytualne ognie i słyszało niejedną pieśń. To najwyższe grodzisko w rejonie Vilkaviškis, sięgające nawet 229,5 m n.p.m. Więcej informacji o walorach tego regionu można uzyskać w **Centrum Odwiedzających Parku Regionalnego Vištytis**.

Mówi się, że w okolicach Vištytis ludzie zbierają dwa plony – jeden z kamieni, a drugi z tego, co wyrosło dzięki naturze i pracy. W tym kamienistym regionie proponujemy odwiedzić kamień **Vištytis**, który skrywa wiele legend, a świadczy o tym odcisk stopy diabła na jego szczycie.

Szlak pieszy „**Wędrujemy śladami przodków**” w lesie Tadarinė prowadzi nie tylko wśród porośniętych mchem drzew, ale także przez czas. Mówi się, że chodziły tu wilki, a ich śladami podążali starożytni kapłani. To magiczne miejsce, które jednocześnie przeraża i uspokaja. Spacerując tutaj, uważajcie na swoje myśli i pragnienia, ponieważ wszechświat może spełnić wszystko, o czym będziecie myśleć podczas spaceru.

Jeśli zechcesz zatrzymać się na nocleg, chętnie Cię podejmie **gospodarstwo agroturystyczne „Dobilynė”**.

Położona tuż przy granicy z Polską **Góra Kačergų** była miejscem kultu, gdzie mężczyźni wykuwali znaki na kamieniach, a kobiety oddawały cześć bogini Laimie.

Muzeum Krajoznawcze w Kalwarii gromadzi, przechowuje i prezentuje społeczeństwu eksponaty związane z historią regionu, etnografią, współczesną kulturą oraz osobistościami, z których dumni są mieszkańcy okolicy.

Grodziska miały różne przeznaczenie: jedne służyły do obserwacji, inne do obrony, a na trzecich mieszkały społeczności, w pobliżu powstawały gospodarstwa, w których dziś prezentowane jest dziedzictwo Baltów w zakresie gospodarstwa domowego i codziennego życia. **Gospodarstwo etnograficzne Pranasa Dzūkasa** pozwala bliżej zapoznać się z rzemiosłami z początku XX wieku, rytmem codziennej pracy, wywodzącym się z czasów Jaćwingów. Można tu również spędzić noc na sianie.

Ptaki, trzciniowiska, bagna – wszystko to uważano za bramy do świętych miejsc, a **Rezerwat Biosfery Žuvintas** jest jednym z niewielu miejsc, gdzie zwiedzający mają możliwość obserwowania i słuchania nieustannego życia jeziora.

Muzeum Archeologiczne w Alytusie prezentuje pamięć ukrytą w głębi ziemi – znajdują się tu amulety, urny, włócznie, wyroby z gliny. Zgodnie z wierzeniami ludu Jaćwingów dusze wcielają się w drzewa, więc zapraszamy do odwiedzenia ekspozycji „Kiedy duszom zabrakło drzew”, aby poznać początki historii okolic miasta Alytus.

O życiu na grodziskach opowiadają różne znaleziska archeologiczne, najczęściej fragmenty glinianych naczyń, dlatego warto odwiedzić w Merkinė **Pracownię ceramiki „Vienaragių šilas“**, gdzie można zapoznać się z procesem powstawania wyrobów ceramicznych.

Zalecamy rozkosze kulinarne w wybranym lokalu w Merkinė.

Grodzisko Liškiava z zachowanymi pozostałościami południowo-zachodniej wieży przyciąga nie tylko pięknymi widokami na kościół w Liškiavie i Niemen, ale także opowieściami o tym, że w tym miejscu, przygotowując się do odparcia najazdów krzyżackich, budowano zamek, jednak prawdopodobnie z powodu zwycięstwa pod Grunwaldem budowę opuszczono.

Jednym z symboli obfitości i wieczności dla starożytnych ludzi była sól, a ten minerał występuje w dużych ilościach w wodach Druskienik, dlatego zapraszamy do odwiedzenia „**Studia Soli**“, gdzie po uzgodnieniu będzie można dowiedzieć się, jak pozyskuje się sól, doświadczyć jej plastyczności i zdolności do przekształcania się w rzeźbę.

W dawnych czasach żywność nie była łatwo dostępna, wymagała sporo pracy, więc dzukijska banda była niczym małe słońce, wypiekane z szacunku dla hojności natury. **W chacie Rimy** bochny są układane na liściach kapusty i pieczone w opalonym drewnem brzożowym

piecu. Rezerwując z wyprzedzeniem, możesz doświadczyć nieodkrytych smaków i dawnej tradycji.

Niczym wir wiatru **wieża widokowa Snaigynas (Veisiejai)** zaprasza do wzniesienia się na wysokość 15 metrów i podziwiania rozległych przestrzeni – wód, dróg, koron drzew i nieba.

Ekspozycja Muzeum Krajoznawczego w Lazdijai łączy doświadczenia związane z przedmiotowym szlakiem: podania, życie codzienne ludzi, święta, znaleziska archeologiczne.

Podróż po Litwie zakończymy w tajemniczym prywatnym muzeum kamieni Donatasa Mazurkevičiusa „**Jotvingių kiemas**“ („**Dziedziniec Jaćwingów**”). Zastygła w kamieniu siła natury przypomina bogów, obrzędy i posągi Jaćwingów.

Kraina Jaćwingów przyciąga swoją dziką przyrodą, pagórkowatym krajobrazem i dolinami rzek, gdzie niegdyś stały drewniane zamki i rozbrzmiewały obrzędowe pieśni. Jesteśmy przekonani, że tutaj, pomiędzy rzekami Szeszupą, Niemnem i Merkischem, poczują Państwo świat starożytnych Bałtów.

KAMIENIE, NIEBO I BOGOWIE

Suwałki (Muzeum Okręgowe) – Cmentarz Jaćwingów w Szwajcarii – Punkt widokowy w Rowelach – Trójstyk granic: Litwy, Polski i Rosji – Park Krajoznawczy Puszczy Rominckiej w Żytkiejmach – Żytkiejmy pomnik sękacza - Wieża widokowa w Stańczykach – Grodzisko jaćwieskie w Stańczykach – Szlak Wilhelma w Puszczy Rominckiej – Gołdap Pomnik Immanuela Kanta – Olecko Kamienna Rotunda – Olecko Rynek – Raczki Dolina rzeki Rospudy – Święte Miejsce nad Rospudą – Grodzisko w Rajgrodzie

Dystans: 210 km

Czas trwania – 2 dni

Szlak turystyczny „**Kamienie, niebo i bogowie**” prowadzi przez tereny o niezwykle bogactwie przyrodniczym i kulturowym, ściśle związane z dziedzictwem dawnych Bałtów i Jaćwingów. To właśnie tu, wśród jezior, wzgórz i pradawnych puszczy, zachowały się ślady ich osad, wierzeń i tradycji. Szlak jest nie tylko podróżą przez malownicze krajobrazy Mazur i Suwalszczyzny, ale również drogą w głąb historii ludów, które tworzyły tożsamość regionu.

Trasa rozpoczyna się w **Muzeum Okręgowym w Suwałkach**, gdzie zgromadzono liczne znaleziska archeologiczne pochodzące z czasów jaćwieskich. Następnie prowadzi do **Cmentarza Jaćwingów w Szwajcarii**, miejsca wyjątkowego, gdzie wciąż można dostrzec relikty pradawnych kurhanów i poczuć atmosferę wierzeń związanych z kultem przodków. Kolejnym punktem jest **punkt widokowy w Rowelach**, skąd roztacza się panorama na

pograniczne ziemie, niegdyś strzeżone przez wojowniczych Jaćwingów. Symbolicznym miejscem spotkania kultur jest **Trójstyk granic: Litwy, Polski i Rosji**, przypominający o dawnych i współczesnych podziałach tej części Europy. Miejsce to niezmiennie od ponad sześciu wieków było na granicy państw i kultur.

Szlak następnie prowadzi przez **Park Krajobrazowy Puszczy Rominckiej z siedzibą biura w Żytkiejmach**, gdzie monumentalne lasy kryją nie tylko bogactwo przyrody, ale i tajemnice dawnych wierzeń. We wsi Żytkiejmy wzniesiono **pomnik sękacza**, symbol regionalnej tradycji kulinarnej, sięgającej korzeniami wspólnot Jaćwieskich. Dalej na trasie znajduje się **wieża widokowa w Stańczykach**, z której rozciąga się widok na słynne akwedukty i pradawne ziemie Jaćwingów, a tuż obok – **grodzisko jaćwieskie w Stańczykach**, świadectwo dawnego osadnictwa, które odkryjemy na trasie gry terenowej. Kolejnym etapem jest pieszy **Szlak Wilhelma w Puszczy Rominckiej**, przywołujący pamięć o czasach pruskich, a prowadzący trasą na której odkryjesz kamienie cesarza Wilhelma II.

W Gołdapi czeka między innymi symboliczna, kamienna brama, czyli **pomnik Immanuela Kanta**, prekursora Zjednoczonej Europy. Następny przystanek to Olecko i między innymi niezwykła **Kamienna Rotunda**, związana z dawnymi mieszkańcami tych ziem. Samo **centrum Olecka** to największy rynek miejski na Mazurach pamiętający czasy osadników, którzy zajęli te ziemie po Jaćwingach. Współcześnie mazurska historia splata z codziennym życiem mieszkańców.

Kolejne przystanki to **Raczki i dolina rzeki Rospudy**, której dzikość i naturalne piękno przetrwały niemal nienaruszone oraz **Święte Miejsce nad Rospudą**, legendarne miejsce chrztu ostatnich plemion Jaćwingów w 1273 roku. Wzdłuż rzeki Rospudy odnaleziono też inne ślady życia Bałtyjskich plemion.

Szlak kończy się na **grodzisku w Rajgrodzie**, kolejnym miejscu ściśle związanym z jaćwieską przeszłością. Ze szczytu grodziska rozpościera się na jezioro i niebo, a kamienie i ziemia wciąż opowiadają historię dawnych bogów i wojowników.

Cała trasa to nie tylko spotkanie z pięknem Mazur i Suwalszczyzny, ale przede wszystkim z dziedzictwem Jaćwingów – ludu, którego duch wciąż obecny jest w krajobrazie, mitach i kulturze regionu.

WŚRÓD WZGÓRZ I JEZIOR JAĆWINGÓW

Wigierski Park Narodowy – Góra Cisowa (Gulbieniszki) – Izba Pamięci Jaćwieskiej w Szurpiłach – Góra Zamkowa w Szurpiłach – Suwalski Park Krajobrazowy (Turtul) – Rezerwat Przyrody w Bachanowie – Wieża widokowa w Przelomce – Mazurskie Tężnie Solankowe (Gołdap) – Wieża widokowa w Gołdapi – Piękna Góra koło Gołdapi – Rezerwat cisów – Zagroda żubrów w Wolisku – Jezioro Gołdapiwo (Kruklanki) – Wieża widokowa w Starych Juchach – Grodzisko w Rogalach – Wieża ciśnięć w Ełku – Bulwar na jeziorze w Ełku

Dystans: 265 km

Czas trwania – 2 dni.

Odkryj krainę, gdzie wzgórza spotykają się z jeziorami, a przyroda splata się z historią dawnych Bałtów i Jaćwingów. Szlak „*Wśród wzgórz i jezior Jaćwingów*” to podróż przez najpiękniejsze zakątki Suwalszczyzny i Mazur Garbatych – od dzikich parków narodowych i krajobrazowych, przez grodziska i miejsca pamięci, aż po uzdrowiskowe miasteczka i malownicze bulwary. To wyprawa, w której każdy krok prowadzi bliżej tajemnicy tej niezwykłej krainy.

Podróż tym szlakiem to wyprawa przez serce Suwalszczyzny i Mazur Garbatych – krainę malowniczych pagórków, błękitnych jezior i pradawnych śladów plemion bałtyjskich. To tutaj, wśród ciszy lasów i dolin polodowcowych, wciąż wyczuwa się obecność Jaćwingów – wojowniczego ludu, który przed wiekami zamieszkiwał te ziemie.

Wędrówka rozpoczyna się w **Wigierskim Parku Narodowym**, gdzie jezioro Wigry, otoczone lasami i mokradłami, ukazuje swoje urokliwe oblicze. To kraina, która niemal nie zmieniła się od czasów dawnych Bałtów. Stąd droga wiedzie ku **Górze Cisowej w Gulbieniszkach**, zwanej „Suwalską Fudżijaną”. Stożkowate wzgórze dominuje nad krajobrazem, a ze szczytu można dostrzec bezkresną mozaikę pól, jezior i lasów.

Niedaleko stąd leżą **Szurpily**, uważane za serce ziemi Jaćwingów. W tutejszej **Izbie Pamięci Jaćwieskiej** zgromadzono znaleziska archeologiczne i opowieści o codziennym życiu oraz wierzeniach tego dumnego plemienia. Tuż nad wsią wznosi się **Góra Zamkowa**, gdzie niegdyś znajdował się jaćwieski gród obronny. Spacer po jej wałach to spotkanie z historią, którą przechowuje ziemia.

Dalsza trasa prowadzi przez **Suwalski Park Krajobrazowy**, najstarszy w Polsce. To kraina polodowcowych krajobrazów – głębokich rynien jeziornych i malowniczych wzgórz. W Turtulu znajduje się siedziba parku, skąd można wyruszyć ku **Rezerwatowi Przyrody w Bachanowie**. Kolejny punkt to **wieża widokowa w Przelomce**, z której roztacza się panorama dolin i jezioro Hańcza, przypominająca bałtyjskie sagas i legendy.

Na turystów czeka także uzdrowska **Goldap**. Tutaj, wśród aromatu solanki unoszącego się z **Mazurskich Tęśni Solankowych**, można odetchnąć głębiej. Z **wieży widokowej w Goldapi** widać Puszcę Romincką, a z pobliskiej **Pięknej Góry** – szeroki krajobraz sięgający daleko poza granice.

Kolejne etapy to spotkanie z naturą i jej mieszkańcami. W **rezerwacie cisów** wiekowe drzewa tworzą tajemniczy klimat pradawnych bałtyjskich świętych gajów, a w **zagrodzie żubrów w Wolisku** można zobaczyć majestatyczne zwierzęta, niegdyś czczone przez plemiona Jaćwingów. Nad **Jeziolem Goldapiwo w Kruklankach** krajobraz łagodnieje, zapraszając do odpoczynku i kontemplacji. Z kolei **wieża widokowa w Starych Juchach** ukazuje rozległe panoramy pojezierza.

W **Rogalach** czeka grodzisko – jedno z licznych miejsc, gdzie Bałtowie i Jaćwingowie budowali swoje obronne siedziby. To tu najlepiej można poczuć, jak silne były ich więzi z ziemią.

Ostatnim etapem jest **Elk**. Z zabytkowej **wieży ciśnień** roztacza się widok na miasto i jezioro, a spacer po **bulwarze nadbrzeżnym** to doskonałe zakończenie podróży – połączenie historii, nowoczesności i uroku mazurskiej przyrody.

Trasa „*Wśród wzgórz i jezior Jaćwingów*” to nie tylko szlak turystyczny. To podróż przez czas i przestrzeń, która prowadzi od pradawnych legend Bałtów i Jaćwingów, przez ciszę parków krajobrazowych i rezerwatów, aż po współczesne uzdrowiska i miasta. To opowieść o ziemi, w której natura i historia wciąż żyją obok siebie, tworząc niezapomniany krajobraz pełen piękna i tajemnicy.

Lista obiektów znajduje się w załączniku 4.

7. CERTYFIKACJA SZLAKÓW KULTUROWYCH

Dr Rasuolė Andrulienė

7.1. MODEL CERTYFIKACJI EUROPEJSKICH SZLAKÓW KULTUROWYCH

Zgodnie z definicją zawartą w rezolucji Rady Europy z 2013 r. szlak kulturowy to „projekt łączący dziedzictwo kulturowe, edukację i turystykę mający na celu rozwijanie i promowanie szlaków turystycznych lub serii szlaków turystycznych opartych na szlaku historycznym, koncepcji kulturowej, osobie lub zjawisku o znaczeniu ponadnarodowym, ważnych dla zrozumienia i szanowania wspólnych wartości europejskich”.

Kryteria certyfikacji szlaków kulturowych Rady Europy:

1. **Temat o charakterze ogólnoeuropejskim** (temat musi reprezentować zjawisko kulturowe wspólne dla kilku krajów).
2. **Struktura sieciowa** (zaangażowanie co najmniej trzech kilka państw, operator (podmiot prawny)).
3. **Podstawa naukowa** (funkcjonujący komitet naukowy, który prowadzi badania i zapewnia należyty poziom prezentowanych treści).
4. **Aspekt edukacyjny** (programy dla szkół, młodzieży, społeczności lokalnych).
5. **Treści kulturalne i artystyczne** (festiwale, wystawy, publikacje, współpraca artystów).
6. **Turystyka i zrównoważony rozwój** (rozwój usług turystycznych z uwzględnieniem zasad etyki i ochrony środowiska).
7. **Networking i rozpoznawalność** (widoczne oznakowanie, strona internetowa, prezentacja na arenie międzynarodowej).

Zarządzanie oparte na modelu sieciowym. Każdą trasą zarządza przypisana organizacja koordynująca (np. stowarzyszenie), każda posiada strukturę zarządzania, komitet naukowy i sieć społeczności obejmującą lokalnych mieszkańców, dostawców usług turystycznych i instytucje.

Główne działania w ramach wdrażania programu to: tworzenie produktów kultury (wystawy, spektakle, publikacje); edukowanie (programy szkolne, wymiany studenckie, akademie letnie); angażowanie społeczności (projekty lokalne, wolontariat, edukacja); rozwój turystyki (integracja usług), mapy tras, znakowanie; promocja i rozpoznawalność (branding, sieci społecznościowe, fora).

Wpływ szlaków kulturowych oceniany jest w kategoriach

- wartość kulturowa - aktualizacja dziedzictwa, pielęgnowanie tożsamości;
- wartość społeczna - integracja społeczności, edukacja
- wartość ekonomiczna - ruch turystyczny, rozwój usług lokalnych;
- odpowiedzialność za środowisko - ekoturystyka, ekologia kulturowa.

Autorzy stawiają na powolną turystykę, szacunek dla lokalnej kultury i autentyczności.

Model szlaków kulturowych Rady Europy to zdefiniowany wielowarstwowy system, który łączy dziedzictwo, tożsamość, turystykę i edukację; opiera się na zasadach partnerstwa przedstawicieli świata nauki, kultury oraz społeczności; tworzy długoterminową wartość społeczno-ekonomiczną.

Kryteria oceny i certyfikacji szlaków kulturowych: temat reprezentuje wartości europejskie wspólne dla co najmniej trzech krajów Europy; był przedmiotem badań interdyscyplinarnych grup ekspertów pochodzących z różnych regionów Europy; odzwierciedla europejską pamięć, historię i dziedzictwo oraz wspiera proces interpretacji różnorodności Europy współczesnej; sprzyja wymianie kulturalnej i edukacyjnej młodzieży; umożliwia rozwój inicjatyw i modelowych projektów w dziedzinie turystyki kulturowej i zrównoważonego rozwoju kulturowego; sprzyja rozwojowi oferty turystycznej skierowanej do różnych odbiorców.

7.2. ZAANGAŻOWANIE KRAJÓW EUROPEJSKICH W ROZWÓJ SZLAKÓW KULTUROWYCH

Szczególną aktywność w rozwoju europejskich szlaków kulturowych wykazują państwa południowo – i zachodnioeuropejskie, posiadają bowiem całą mnogość obiektów dziedzictwa historycznego, religijnego i artystycznego, które są ściśle związane z kształtowaniem wspólnej tożsamości europejskiej. Wiele międzynarodowych szlaków biegnie przez m.in. Hiszpanię, Włochy, Francję i Portugalię łącząc w sobie tradycje pielgrzymowania, architektury, muzyki, gastronomii i świata literackiego. Ich położenie geograficzne, różnorodność kulturowa, pozostałości starożytnej cywilizacji i wielopłaszczyznowe wpływy różnych kultur – czynią z nich lokalizacje atrakcyjne w oczach turystów. Aktywne zaangażowanie krajów europejskich w inicjatywy na rzecz budowania i rozwoju szlaków kulturowych nie tylko sprzyja aktywizacji współpracy międzynarodowej, ale także przyczynia się do rozwoju turystyki, społeczności lokalnych i zrównoważonego rozwoju dziedzictwa kulturowego.

Polska już od kilku dekad aktywnie pracuje nad rozwojem szlaków kulturowych w ramach inicjatywy Rady Europy pt. „Cultural Routes of the Council of Europe”. Zaangażowanie Litwy i Łotwy w rozwój europejskich szlaków kulturowych jest ważnym krokiem w kierunku wzmocnienia tożsamości regionalnej i zaprezentowania swojego dziedzictwa dla odbiorców na arenie międzynarodowej, jednakże, w porównaniu z Europą południową i zachodnią, ich udział nie jest jeszcze tak widoczny. Litwa i Łotwa dopiero w ostatnich latach zwiększyły swoje zaangażowanie w ramach tych inicjatyw (patrz. tabela 3). Pokazuje to, że kraje bałtyckie coraz częściej dostrzegają potencjał rodzimej historii i kultury, choć wiele jeszcze powinny zdziałać, jeśli chcą osiągnąć poziom aktywności prezentowanej w częściach południowej i zachodniej Europy.

Tabela 3. Udział krajów sąsiednich w rozwoju certyfikowanych szlaków kulturowych Rady Europy

Szlak kulturowy (j. angielski)	Liczba krajów (ogółem)	Litwa	Łotwa	Polska
Santiago de Compostela Pilgrim Routes	10	+	-	+
The Hansa	14	+	+	+
Viking Route	15	-	+	+
Via Francigena	4	-	-	-
Routes of El legado andalusí	6	-	-	-
Phoenicians' Route	14	-	-	-
Iron Route in the Pyrenees	3	-	-	-
European Mozart Ways	4	-	-	-
European Route of Jewish Heritage	24	+	-	+
Saint Martin of Tours Route	13	-	-	+
Cluniac Sites in Europe	8	-	-	+
VIA REGIA	5	-	-	+
TRANSROMANICA	10	-	-	-
Iter Vitis Route	23	-	-	-
European Cemeteries Route	22	-	-	+
Prehistoric Rock Art Trails	9	-	-	-
European Route of Historic Thermal Towns	18	-	-	+
Route of Saint Olav Ways	5	-	-	-
European Route of Ceramics	16	-	-	+
European Route of Megalithic Culture	12	-	-	-
Huguenot and Waldensian Trail	4	-	-	-
ATRIUM	9	-	-	-
Réseau Art Nouveau Network	16	-	+	-
Via Habsburg	7	-	-	-
Roman Emperors and Danube Wine Route	10	-	-	-
European Routes of Emperor Charles V	13	-	-	-
Destination Napoleon	12	-	-	+
In the Footsteps of Robert Louis Stevenson	5	-	-	-
Fortified Towns of the Grande Region	3	-	-	-
Impressionisms Routes	13	+	-	+
European Route of Industrial Heritage	29	-	+	+
Iron Curtain Trail – EuroVelo 13	14	-	-	+
Le Corbusier Destinations: Architectural Promenades	6	-	-	-
Liberation Route Europe	12	-	-	+
European Route of Historic Gardens	11	-	-	+
Aeneas Route	8	-	-	-
Alvar Aalto Route	5	-	-	-
Cyril and Methodius Route	10	-	-	+
European Route d'Artañan	6	-	-	-

Iron Age Danube Route	8	-	-	-
Historic Cafés Route	15	-	-	-
European Fairy Tale Route	9	+	-	-
Women Writers Route	8	-	-	+
Transhumance trails	9	-	-	-
Leonardo Da Vinci Route	6	-	-	-
European Route of Historic Pharmacies and Medicinal Gardens	13	+	-	+
Romea Strata	7	+	+	+
Saint Francis Ways	13	-	-	-
Pyrenean Freedom Routes	10	-	-	-
	Razem	7	5	20

Zródło: www.coe.int/en/web/cultural-routes

Warto nadmienić, że liczba państw pracujących nad rozwojem szlaków kulturowych jest zróżnicowana. Wprawdzie przeważają szlaki, które współtworzą partnerzy z 10-20 (lub więcej) krajów, to zdarzają się również takie marszruty certyfikowane, które tworzą partnerzy z 3-7 państw.

7.3. CERTYFIKACJA SZLAKÓW KULTUROWYCH NA LITWIE

„Tryb określania i certyfikacji poziomów szlaków kulturowych na Litwie”, zatwierdzony w dniu 22 grudnia 2021 roku na mocy rozporządzenia Ministra Kultury nr IV-1457 (zwany dalej Trybem”) ustanawia jednolite ramy metodologiczne i administracyjne certyfikacji szlaków kulturowych na Litwie, określając kryteria przyznawania statusu szlaków o znaczeniu regionalnym, krajowym i międzynarodowym, tryb składania i oceny wniosków, pracę komisji ekspertów, wydawanie dokumentów certyfikacyjnych i monitorowanie działań.

Tryb ustanawia spójny i przejrzysty mechanizm certyfikacji szlaków kulturowych, umożliwiając rozwój projektów regionalnych, krajowych i międzynarodowych. Dokument jest nie tylko istotnym narzędziem administracyjnym, ale stanowi również standard oceny poziomu prezentowanych treści i wartości kulturowej w oparciu o materiały naukowe, zaangażowanie społeczności i zasady zrównoważonego rozwoju. Przedmiotowy model certyfikacji staje się strategicznym instrumentem, który wspomaga proces nadania szlakom kulturowym statusu nieodłącznego elementu polityki kulturalnej, turystyki i kształtowania tożsamości.

Autorzy dokumentu wprowadzają podział szlaków kulturowych na Litwie na trzy kategorie:

- **szlaki regionalne** – szlak biegnie przez co najmniej 3 samorządy i podkreśla tożsamość regionalną.

- **szlaki krajowe** – szlak biegnie przez co najmniej 3 regiony lub 6 samorządów na Litwie, a jego tematem są procesy historyczne o znaczeniu krajowym.
- **szlaki międzynarodowe** – szlak biegnie przez terytorium co najmniej dwóch krajów, reprezentuje wartości europejskie i związki ze wspólną historią.

Tabela 4. Zgodność Szlaku Bałtów z kryteriami międzynarodowego szlaku kulturowego określonymi w pkt. 8 Trybu (ocena obecnej sytuacji)

Nr punktu	Kryterium	Zgodność	Uzasadnienie
8.1.	Współpracę prowadzą co najmniej dwa kraje sąsiadujące, w tym Litwa, obejmuje ona współdziałanie z organizacjami działającymi na terenie tych państw.	Tak	Współpraca pomiędzy litewskimi, łotewskimi i polskimi partnerami jest prowadzona w ramach działań projektowych.
8.2.	Temat opiera się na materialnym i niematerialnym dziedzictwie kulturowym mającym znaczenie dla Litwy, a znajdującym się poza granicami kraju, jego uaktualnianiem, ponadnarodowymi zjawiskami kulturowymi, (...) prezentowane są powiązania z historią oraz wartościami Litwy i Europy. Temat sprzyja wyeksponowaniu tożsamości kulturowej regionu w kontekście europejskim poprzez aktualizację lokalnego i regionalnego dziedzictwa (materialnego i niematerialnego) w ramach rozwoju szlaku kulturowego, łącząc go z zagranicznymi krajami uczestniczącymi w działaniach na rzecz tworzenia szlaku kulturowego, ze wspólnym europejskim doświadczeniem, historią i wartościami.	Tak	Uzasadnienie tematu podano w podrozdziałach 2.1 i 2.2 niniejszego opracowania.
8.3.	Sformułowano zrozumiałą koncepcję szlaku kulturowego:		
8.3.1.	Zidentyfikowano zasoby kulturowe na Litwie (materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe, muzea, ośrodki kultury itp.), które mają być rozwijane w ramach szlaku kulturowego, a także ich powiązania z innymi krajami europejskimi.	Tak	Zasoby kulturowe na Litwie rozwijane w ramach szlaku kulturowego zostały określone w opracowaniach naukowych (studia i badania), wykazano związki z Łotwą i Polską (patrz. rozdziały 4 i 6), zasoby są prezentowane na stronie internetowej www.baltukelias.lt , w publikacjach i na mapach tras.
8.3.2.	Zidentyfikowano rynki docelowe i grupy odbiorców (rodziny, turyści indywidualni, grupy turystów, dzieci w wieku szkolnym itp.), a także ich potrzeby	Tak	W niniejszym badaniu zidentyfikowano rynki i poszczególne segmenty turystów oraz określono ich potrzeby (zob. podrozdział 8.3).
8.3.3.	Opracowano ciągłą trasę (mapę) szlaku kulturowego ze wskazaniem obiektów turystycznych.	Tak	Opracowano tematyczne trasy na Litwie i Łotwie (www.baltukelias.lt/marsrutai/). Wykazano historyczne uzasadnienie kulturowego Szlaku Bałtów (odcinek poświęcony Jaćwingom) w obrębie pogranicza polsko-litewskiego (patrz. rozdział 6).
8.3.4.	Powstała infrastruktura turystyczna i obejmująca usługi kulturalne (zbudowana w kluczowych punktach szlaku)	Tak	42 centra informacji turystycznej (Centrum Wiedzy o Kulturze Bałtyckiej, centra dla odwiedzających, 48 muzeów i ekspozycji, 49 ośrodków rzemiosła, 30 programów edukacyjnych, usługi gastronomiczne i noclegowe, pozostałe obiekty turystyczne. Planowane jest opracowanie trasy śladami Jaćwingów i zaangażowanie usługodawców.
8.3.5.	Opracowano co najmniej trzyletni plan działań	Tak	W ramach niniejszego opracowania przygotowano projekt trzyletniego planu działań (patrz. rozdział 8.4).

8.4.	Utworzono sieć obejmującą zaangażowane instytucje i organizacje, sektor pozarządowy i społeczności: strukturę organizacyjną/ strukturę zarządzania szlakiem kulturowym, obecni i potencjalni partnerzy na Litwie i w zaangażowanych krajach (umowy z partnerami zagranicznymi)	Tak	Niniejsze opracowanie zawiera zalecenia dot. poprawy w zakresie tworzenia sieci, selekcji partnerów strategicznych i struktury zarządzania (patrz. podrozdziały 8.1. i 8.2.). Umowy z partnerami zagranicznymi zostały zawarte w trakcie realizacji projektów.
8.5.	na szczeblu międzynarodowym opracowano system komunikowania i marketingu w ramach promocji szlaku kulturowego, w tym turystyki lokalnej i przyjazdowej:		
8.5.1.	Stworzono znak graficzny (logo) szlaku kulturowego, stronę internetową (w językach wszystkich zaangażowanych państw).	Tak	Opracowano logo i stronę internetową (w języku litewskim). Niniejsza strategia zawiera zalecenia dot. poprawy (patrz. rozdział 8.6).
8.5.2.	Opracowano branding szlaku kulturowego (tryb umieszczania logo)	Tak	Niniejsza strategia zawiera zalecenia dot. poprawy (patrz. rozdział 8.6).
8.5.3.	Prowadzone są działania promocyjne o zasięgu międzynarodowym:		
8.5.3.1.	za pośrednictwem strony internetowej poświęconej szlakowi kulturowemu i w sieciach społecznościowych	Częściowo	Strona internetowa i media społecznościowe są prowadzone w języku litewskim. Niniejsza strategia zawiera zalecenia dot. poprawy (patrz. rozdział 8.6).
8.5.3.2.	za pośrednictwem kanałów zaangażowanych samorządów i państw zagranicznych (strony internetowe, sieci społecznościowe itp.).	Częściowo	Promocja działań projektowych.
8.5.3.3.	Szlak kulturowy figuruje w przewodnikach turystycznych dystrybuowanych w krajach uczestniczących w projekcie	Tak	Przewodniki turystyczne (publikacje): www.baltukelias.lt/puslapis/leidiniai-1/
8.5.3.4.	Szlak kulturowy jest aktualizowany na poziomie krajowym co najmniej raz do roku (wydarzenia kulturalne, działania itp.)	Tak	Organizowane konferencje, seminaria, działania projektowe (wycieczki zapoznawcze, wystawy itp.).
8.6.	Historia rozwoju szlaku kulturowego, jego znaczenie dla rozwoju kraju w aspekcie kulturalnym, społecznym i gospodarczym oraz jego osadzenie w historycznym ogólnoeuropejskim kontekście kulturowym mają podłoże naukowe.	Tak	Przeprowadzono badania i analizy (patrz. podrozdział 2.2. i rozdział 4).
8.7.	Zapewniono stabilne finansowanie działań związanych ze szlakiem kulturowym	Tak	Wdrożone projekty, aktualizowana strona internetowa (www.baltukelias.lt), stabilna działalność Centrum Wiedzy o Kulturze Bałtyckiej, promocja za pośrednictwem sieci społecznościowych, organizowane konferencje i seminaria.
8.8.	Opracowano system ewidencji liczby turystów i analizy korzyści, który pozwala na określenie popularności i opłacalności szlaku kulturowego	Tak	Niniejsze opracowanie zawiera propozycje (patrz. rozdział 8.4).

Nadmienić należy, że międzynarodowy szlak kulturowy podlega nie tylko wymogom w zakresie treści kulturowych, ale także w zakresie stosunków geopolitycznych, komunikacji wielojęzycznej i integracji europejskiej.

Obecnie na Litwie istnieją trzy szlaki kulturowe certyfikowane na poziomie krajowym: Szlak Kulturowy M.K. Čiurlionisa, Szlakiem Wiatrowskazów oraz Szlak Zamków i Dworów - a także dwa szlaki kulturowe certyfikowane na poziomie regionalnym: Szlak Pięciu Twórców oraz Szlak Kulturowy Justinasa Marcinkevičiausa.¹²¹³

¹² <https://kpd.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/pazinimas-ir-pazinimo-sklaida/kulturos-keliiu-lietuvoje-sertifikavimas/lietuvoje-sertifikuoti-kulturos-keliai/>

¹³ <https://kpd.lrv.lt/lt/naujienos/sertifikuoti-du-nauji-kulturos-keliai-lietuvoje/>

7.4. POLSKIE SZLAKI KULTUROWE

Polska stawia na aktywny rozwój szlaków kulturowych, które obejmują historyczne obiekty, miasta i regiony. Te szlaki kulturowe nawiązują zarówno do inicjatywy Rady Europy „Cultural Routes of the Council of Europe”, jak i do programów ogólnokrajowych. Za certyfikowane szlaki w Polsce są głównie uważane te posiadające status szlaków kulturowych Rady Europy, czyli uznanie międzynarodowe. Biegnące przez Polskę szlaki kulturowe uznane przez Radę Europy: Droga św. Jakuba – szlak pielgrzymkowy biegnący przez polskie miasta (m.in. Gdańsk, Toruń, Poznań, Kraków) do Santiago de Compostela w Hiszpanii; Szlak Żelaznej Kurtyny – rowerowy szlak kulturowy obejmujący tereny dawnej żelaznej kurtyny, w tym m. in. część polskiego pogranicza; Hanza – łączy dawne miasta Związku Hanzeatyckiego, w tym Gdańsk; Szlak Art Nouveau – biegnie m.in. przez Łódź i inne miasta słynące z architektury modernistycznej; Europejski Szlak Dziedzictwa Żydowskiego - z bogatej żydowskiej spuścizny kulturowej słynie Kraków, Warszawa, Lublin; Szlak św. Marcina – łączy miejsca kultu św. Marcina, w tym miasta w Polsce itp.

Polskie przepisy wprowadzają podział na krajowe i regionalne szlaki kulturowe, jednakże kwestii tych nie reguluje jeden określony akt prawny. Temat szlaków kulturowych w Polsce regulują przepisy prawa i wytyczne (przepisy i programy z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego, turystyki i rozwoju regionalnego). Podstawą zdefiniowania szlaków kulturowych w Polsce są zapisy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (2003); wprawdzie inicjatywy dotyczące utworzenia i utrzymania szlaków zgłaszają głównie samorządy, regionalni operatorzy turystyczni oraz muzea, to ich poczynania w tym zakresie koordynuje Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego; przepisami mającymi zastosowanie są Narodowy Program Rozwoju Turystyki i strategię rozwoju regionalnego.

W Polsce szlakami oficjalnie uznawanymi na szczeblu krajowym są Narodowe Szlaki Kulturowe, którym jest przyznawany specjalny status i finansowanie. Jedną z pierwszych takich tras – Szlak Piastowski, któremu nadano ten status ze względu na jego znaczenie dla polskiej państwowości. W oficjalnych wykazach figurują ponadto Szlaki Kościołów Drewnianych oraz Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego.

Na szczeblu regionalnym każde województwo (region) może powoływać własne regionalne szlaki kulturowe. Własny statut i oficjalnego operatora (Muzeum Śląskie i lokalne samorządy) posiada, dla przykładu, Górnośląski Szlak Zabytków Techniki. Określone zostały

również standardy: znaki rozpoznawcze szlaku, znakowanie, infrastruktura turystyczna, kryteria z zakresu ochrony dziedzictwa.

Tabela 5. Status szlaków kulturowych

Szczebel	Przykłady	Operator	Status
Szlaki kulturowe Rady Europy (Council of Europe Cultural Routes)	Droga św. Jakuba, Hanza, Europejski Szlak Dziedzictwa Żydowskiego, Szlak Art Nouveau	Rada Europy (Cultural Routes Institute, Luksemburg), polskie Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	Certyfikat międzynarodowy, zobowiązane do prowadzenia działalności edukacyjnej, turystycznej i kulturalnej, tworzenia sieci w krajach, przez które bieżą szlaki
Narodowe Szlaki Kulturowe	Szlak Piastowski, Szlaki Kościołów Drewnianych, Droga Królewska w Krakowie, Górnośląski Szlak Zabytków Techniki	Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w poszczególnych przypadkach - muzea narodowe lub fundacje	Wpisane na oficjalną listę, kwalifikujące się do finansowania ze środków publicznych, konieczne posiadanie statusu zabytku dziedzictwa, oznakowanie
Regionalne szlaki kulturowe	Szlak Zamków Gotyckich w województwie pomorskim, szlaki literackie (śladami Sienkiewicza, Miłosza), szlaki architektury dworskiej (np. na Mazowszu), regionalne szlaki pątnicze	Urzędy wojewódzkie, muzea regionalne, organizacje turystyczne	Zastosowanie mają zapisy zawarte w strategiach lokalnych; kryteria (autentyczność, infrastruktura turystyczna, znaki informacyjne). Mogą być polecane przy użyciu narzędzi marketingu turystycznego

8. ROZWÓJ SZLAKU BAŁTÓW: PROPOZYCJE

Dr Rasuolė Andrulienė

8.1. NETWORKING

Tworzenie sieci jest ważne w kontekście nawiązywania i pomyślnego umacniania współpracy między instytucjami, organizacjami, NGO i społecznościami. Poniżej przedstawiono zalecenia dotyczące sposobu tworzenia sieci partnerstw w ramach Szlaku Bałtów, struktury organizacyjnej i potencjalnych partnerów.

Celem jest stworzenie funkcjonującej międzynarodowej struktury partnerstwa i współpracy, która zapewni zrównoważony rozwój szlaku kulturowego, jego znaczenie kulturowe, zaangażowanie interesariuszy i spełnienie warunków stawianych dla Council of Europe Cultural Routes. Jednym z wymogów przyznania certyfikatu szlaku kulturowego Rady Europy jest zapewnienie, by inicjatywa była w sposób należyty koordynowana, zarządzana i oparta na sieci współpracy, nie zaś w ramach poszczególnych działań projektowych. W dążeniu do zapewnienia, by Szlak Bałtów był nie tylko pomysłem kulturalnym, ale także oficjalnym, trwałym międzynarodowym szlakiem kulturowym, konieczne jest posiadanie strategicznych partnerów na Litwie, Łotwie i w Polsce, zaangażowanie partnerów na podstawie umów oraz operatora całego Szlaku Bałtów. Zobowiązania powzięte przez partnerów strategicznych dowodzą, że szlak kulturowy ma solidną strukturę zarządzania, wykazuje wymaganą ciągłość działań i odpowiedni zasięg geograficzny (Litwa, Łotwa, Polska).

Wymagania wobec partnerów strategicznych:

1. Trwały zrównoważony rozwój i efektywne działania. W roli partnerów strategicznych występują instytucje, które nie tylko realizują poszczególne działania, ale są również współodpowiedzialne i inwestują w długoterminowy rozwój szlaku kulturowego. Bez nich szlak byłby nie spójnym systemem, tylko siecią pojedynczych punktów/obiektów.

2. Jakość i autentyczność treści. Partnerzy strategiczni - muzea, naukowcy, specjaliści ds. dziedzictwa kulturowego - zapewniają, że treść szlaku kulturowego ma podłoże naukowe, historyczne i kulturowe. Pozwoli to zapobiec powierzchowności i komercjalizacji oraz sprzyja zapewnieniu autentyczności, która jest ważna zarówno dla turystów, jak i w kontekście certyfikacji europejskich szlaków kulturowych.

3. Sieć regionalna i międzynarodowa. Partnerzy strategiczni zapewniają, że Szlak Bałtów nie jest jedynie lokalnym szlakiem turystycznym, tylko międzynarodowym projektem kulturalnym łączącym Litwę, Łotwę i Polskę (z potencjałem rozwoju). Szeroka sieć sprzyja tworzeniu wartości dodanej w ramach projektu i może pomóc w pozyskaniu międzynarodowych funduszy i wiedzy specjalistycznej.

4. Dostęp do zasobów (ludzkich, finansowych, infrastrukturalnych). Partnerzy strategiczni - urzędy, muzea, samorządy, uniwersytety, ośrodki turystyczne – mogą delegować specjalistów i dzielić się kompetencjami, wiedzą, finansowaniem, infrastrukturą turystyczną (centra informacji, zakwaterowanie itp.) oraz kanałami promocji.

Tabela 6. Potencjalni partnerzy strategiczni

Rodzaj partnerów	Przykłady
Organy publiczne	Krajowe organizacje działające w obszarze kultury, turystyki i dziedzictwa
Samorządy	Jednostki samorządu terytorialnego znajdujące się na trasie
Nauka i badania	Uczelnie litewskie, łotewskie i polskie oraz inne placówki naukowe, oświatowe, ośrodki badawcze itp.
Organizacje pozarządowe	Spółeczności lokalne, samorządy, stowarzyszenia, organizacje młodzieżowe
Biznes i turystyka	Centra informacji turystycznej, stowarzyszenia turystyczne, przewodnicy, agencje turystyczne, hotele, placówki gastronomiczne, rzemieślnicy, inni usługodawcy
Partnerzy międzynarodowi	Istniejące sieci szlaków kulturowych w innych krajach

Jednym z warunków uzyskania statusu szlaku kulturowego Rady Europy jest ustanowienie jasnej struktury zarządzania opartej na sieci współpracy, zaangażowaniu instytucji, badaczy, specjalistów ds. dziedzictwa i przedstawicieli sektora turystycznego.

Warunkiem partnerstwa jest plan działania i podpisanie umów. Partnerzy powinni zobowiązać się do prowadzenia działań i przyczynić się do realizacji strategii, co wymaga podpisania umów o współpracę, w których określone mają być obowiązki i odpowiedzialność partnerów. Strony mogą podpisać porozumienie/umowę, a także opracować tryb koordynacji działań.

Program szlaków kulturowych Rady Europy wymaga jasnej struktury prawnej i zarządzania, dlatego większość certyfikowanych szlaków działa jako:

1) Międzynarodowa organizacja pozarządowa – jest to najczęściej występujący model. Stowarzyszenie zrzesza partnerów, np. muzea, samorządy, uniwersytety, agencje turystyczne, ośrodki kultury itp. Organami zarządzającymi w tym zrzeszeniu są: członkowie stowarzyszenia, zarząd, prezydent/prezes, koordynator. Hanseatic Route, dla przykładu, jest stowarzyszeniem międzynarodowym, z kolei Saint Olav Ways jest operatorem koordynującym z siedzibą w Norwegii.

2) Konsorcjum lub sieć partnerów działająca w ramach sformalizowanej umowy o zarządzanie. Jeśli stowarzyszenie nie zostało jeszcze utworzone, szlakiem może zarządzać formalna sieć partnerów, którzy powinni podpisać porozumienie o współpracy, opracować schemat zarządzania (ze wskazaniem obszarów odpowiedzialności poszczególnych partnerów) i mianować organ koordynujący (oraz wskazać, która organizacja wykonuje kluczowe funkcje).

3. Fundacja lub organizacja pożytku publicznego - rzadziej stosowana forma, choć występuje, zwłaszcza gdy projekt wiąże się z zobowiązaniami natury finansowej lub kwestiami własnościowymi.

Tak więc najczęściej występującą formą jest stowarzyszenie. Ma to związek z wyraźnie określonym statusem prawnym stowarzyszeń, który umożliwia podpisywanie umów, prowadzenie działań, ubieganie się o finansowanie; wybranie opcji otwartego członkostwa, które z kolei wiąże się z możliwością dodawania nowych partnerów; zapewnia elastyczność w zarządzaniu (członkowie wybierają organy zarządzające, możliwość podejmowania decyzji w trybie kolegiałnym); jest to format wpisujący się w standardy współpracy międzynarodowej, model certyfikacji ustanowiony przez Radę Europy bowiem jest zorientowany na tworzenie sieci długofalowych. Stowarzyszenie powinno posiadać: statut, plan działań (zgodny z celami szlaku kulturowego), listę członków (z co najmniej 3 krajów), wyłonić organ koordynujący, przygotować budżet operacyjny, strategię reklamową (marketing i komunikowanie), plany badań i rozwoju turystyki.

8.2. MODEL ZARZĄDZANIA

Struktura organizacyjna (zarządzania) kulturowego Szlaku Bałtów:

1. **Zarząd/komitet zarządzający** – odpowiedzialny za decyzje strategiczne, zarządzanie finansami i ogólne zarządzanie projektem.
2. **Komitet naukowy/rada ekspercka** – doradza i wydaje zalecenia dotyczące współpracy, treści, narracji i interpretacji dziedzictwa, rozwoju szlaku i projektów, sprzyja rozwojowi działalności edukacyjnej, wydawniczej i badawczej.
3. **Kierownik projektu** – koordynuje bieżące działania, odpowiada za komunikację i realizację projektu.
4. **Grupa zarządzająca partnerami i jej koordynator** – nadzoruje zaangażowanie i współpracę partnerów, organizuje spotkania i grupy robocze.

5. **Dział Komunikacji i Promocji** – odpowiada za rozpowszechnianie informacji, promocję i PR, a także organizację wydarzeń.

6. **Dział Finansów i Administracji** – zarządza budżetem, raportami finansowymi i przedkłada projekty do realizacji zgodnie z budżetem.

Powołanie komitetu naukowego/rady eksperckiej jest jednym z niezbędnych warunków uzyskania certyfikatu szlaku kulturowego Rady Europy. Dlaczego?

- **Zgodność z kryteriami ustanowionymi przez Radę Europy.** Rada Europy wymaga, aby każdy szlak kulturowy miał „...an academic committee to ensure the scientific grounding and integrity of the route”. Temat szlaku kulturowego powinien być naukowo uzasadniony i podlega ocenie niezależnych ekspertów. Powołanie Komitetu Naukowego jest warunkiem koniecznym w procesie ubiegania się o certyfikat. Zgodnie z koncepcją Szlaku Bałtów marszruta powinna opierać się na naukowych badaniach interdyscyplinarnych (historia, etnologia, kulturoznawstwo itp.). Powołanie niezależnego organu akademickiego jest warunkiem koniecznym uzyskania certyfikatu Cultural Route of the Council of Europe. Ciało to ma w zamyśle zapewnić wiarygodność treści, należyte zgłębienie tematu i autentyczność narracji.

- **Naukowo uzasadniona narracja.** Komitet naukowy formuje narrację historyczną i kulturową, zapewnia, by fakty dotyczące szlaku były dokładne, niedyskryminacyjne, oparte na historii i wolne od błędów. Komitet naukowy Szlaku Bałtów ma być odpowiedzialny za klarowną, spójną narrację dotyczącą tożsamości Bałtów i dziedzictwa historycznego, obiektywną selekcję obiektów, tradycji i regionów objętych Szlakiem Bałtów, a także równowagę między tożsamością regionalną a kontekstem ogólnoeuropejskim.

- **Zwiększenie wiarygodności na arenie międzynarodowej.** Rada Europy wymaga, aby szlak wspierali i ocenie poddawali przedstawiciele różnych państw i instytucji. Powołanie międzynarodowego komitetu naukowego (z udziałem reprezentantów Litwy, Łotwy i Polski) oznaczałoby, że szlak nie jest jedynie projektem ograniczającym się do jednego państwa, zaś jego ewaluacja jest niezależna i oparta na konsensusie akademickim. Ma to w zamyśle zapewnić rangę międzynarodową i niezależną ocenę.

- **Funkcje metodologiczne i edukacyjne.** Komitet naukowy opracowuje programy edukacyjne, publikacje, wydawnictwa, przyczynia się do badań szlaku kulturowego, może inicjować wspólne projekty z uczelniami i doktorantami. Pomaga w należyтым przygotowaniu wniosków do Rady Europy o certyfikację kulturowego Szlaku Bałtów oraz projektów unijnych

(np. Creative Europe, Horizon Europe), a także w zapewnieniu ciągłości badań i angażowaniu studentów, młodzieży, muzeów oraz ośrodków badawczych.

- **Działalność edukacyjna i wydawnicza.** Komitet może inicjować: publikacje naukowe, materiały edukacyjne dla szkół, młodzieży, wydarzenia naukowe (seminaria, konferencje) dotyczące dziedzictwa Bałtów. Jest to ważne nie tylko w kontekście promocji projektu, ale także sprzyja integracji akademickiej.

Tabela 7. Skład komitetu naukowego

Stanowisko	Przykłady
Eksperti w dziedzinie historii i dziedzictwa kulturowego	Wykładowcy uniwersyteccy, muzealnicy
Specjaliści w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego	Przedstawiciele placówek zajmujących się tematyką dziedzictwa kulturowego
Badacze interdyscyplinarni	Etnolodzy, historycy sztuki, architekci
Międzynarodowi eksperci	Przedstawiciele Europejskiego Instytutu Szlaków Kulturowych lub innych szlaków kulturowych

Komitet naukowy kulturowego Szlaku Bałtów mógłby składać się z min. 5-7 członków reprezentujących co najmniej 3 kraje (Litwa, Łotwa i Polska) i spotykających się co najmniej raz w roku. Członkowie powinni reprezentować różne dziedziny: historycy, badacze dziedzictwa kulturowego, specjaliści kulturoznawstwa (etnolodzy, znawcy folkloru), historycy sztuki, znawcy architektury, turystyki kulturowej itp. Kandydatów na członków zatwierdza zarząd/komitet zarządzający na wniosek organizacji koordynującej. Kadencja członków trwa 3 lata i jest odnawialna.

Komitet naukowy Drogi św. Jakuba, dla przykładu, dokonuje oceny historycznego znaczenia każdego obiektu bądź lokalizacji, opracowuje programy edukacyjne dla szkół i pielgrzymów, wydaje publikacje, prowadzi badania, organizuje konferencje i poszerza trasę o kolejne lokalizacje.

Komitet naukowy kulturowego Szlaku Bałtów składający się z ekspertów litewskich, łotewskich i polskich, byłby organem doradczym mającym na celu zapewnienie, by treści prezentowane w ramach szlaku kulturowego i jego rozwój miały podłoże naukowe, historyczne i kulturowe, a także byłyby zgodne z kryteriami programu szlaków kulturowych Rady Europy. Potencjalne obszary odpowiedzialności komitetu naukowego: doradzanie operatorowi w kwestiach związanych z interpretacją treści, narracji i dziedzictwa; ocena i zatwierdzanie nowych obiektów, działań lub lokalizacji dla szlaku kulturowego; wkład w rozwój działalności edukacyjnej, wydawniczej i badawczej; udział w opracowywaniu wniosków do Rady Europy lub instytucji unijnych; monitorowanie i ocena wdrażania idei szlaku kulturowego z

perspektywy naukowej; składanie propozycji dotyczących kierunków badań lub projektów; współpraca z radami naukowymi i ośrodkami akademickimi przy innych szlakach kulturowych.

8.3. RYNKI I SEGMENTY

Trasy w ramach Szlaku Bałtów są tematyczne i empiryczne, a zatem dostosowane do potrzeb segmentów docelowych na różnych rynkach (zwłaszcza w krajach europejskich). Pomyślny rozwój kulturowego Szlaku Bałtów wymaga precyzyjnego zdefiniowania rynków docelowych i segmentów turystów, z uwzględnieniem ich potrzeb, motywacji i postaw. Pozwoli to na dostosowanie treści, komunikacji i strategii oferowania usług do różnych odbiorców, zapewniając większe zaangażowanie i zrównoważony rozwój gospodarczy.

1. Rynek lokalny/krajowy (turystyka krajowa):

- Ludność lokalna – rodziny, młodzież, seniorzy, członkowie społeczności lokalnej.
- Szkoły i uniwersytety – wycieczki edukacyjne, obozy tematyczne, wycieczki krajoznawcze.
- Turyści tematyczni – entuzjaści historii, archeologii, kultury etnicznej.

2. Rynek regionalny (kraje bałtyckie i sąsiednie):

- Łotwa, Polska – wspólne szlaki obejmujące dziedzictwo historyczne i kulturowe, wspólna infrastruktura turystyczna.
- Estonia, Niemcy – wymiana kulturalna i możliwości rozwoju turystyki kulturowej.

3. Rynek międzynarodowy:

- Turyści kulturowi z Europy zachodniej (Niemcy, Francja, Skandynawia, kraje Beneluksu, Wielka Brytania).
- Wychodźstwo / członkowie diaspory – poznawanie miejsc pochodzenia, szlaki genealogiczne.
- Specjalne grupy turystów – miłośnicy archeologii, etnologii, rekonstrukcji historycznych.

4. Segmentacja na podstawie motywacji:

- Odkrywcy dziedzictwa – poszukujący głębszych doświadczeń historycznych i kulturowych.
- Rodziny z dziećmi – poszukujące interaktywnych zajęć edukacyjnych.
- Entuzjaści aktywnego wypoczynku – turystyka piesza, rowerowa, szlaki wodne.
- Miłośnicy wydarzeń kulturalnych – festiwale, koncerty, wystawy.

- Turystyka religijna i sakralna – święte miejsca, dawna obrzędowość, szlaki pątnicze.

Segmentacja umożliwia zróżnicowanie tras i produktów (np. „Rodzinny weekend na Szlaku Bałtów”, „Wyprawa śladami mitologii bałtyckiej”, „Archeologiczna trasa rowerowa”). Kanały komunikacji (sieci społecznościowe, publikacje edukacyjne, portale turystyczne, targi turystyczne) powinny być dostosowane do każdego segmentu. Przedstawiciele wychodźstwa / diaspory odczuwają silną więź emocjonalną i mogą stać się siłą napędową międzynarodowego rozgłosu, ponadto jest to grupa, której cechą charakterystyczną jest m.in. lojalność.

Poniżej przedstawione są segmenty wraz z opisem ich motywów:

- **Turyści kulturowi/podróżnicy zainteresowani dziedzictwem kulturowym.** W podróże wyruszają głównie wiedzeni chęcią poznania historii, lokalnej kultury i autentycznych miejsc. Ten segment wykazuje zainteresowanie grodziskami, muzeami, świętymi miejscami i tradycyjnymi wydarzeniami. Przekaz do tego typu podróżnych należy kierować w sposób atrakcyjny i dostępny: audioprzewodniki, mapy, ekspozycje muzealne, usługi przewodników.

- **Rodziny z dziećmi.** Segment ten preferuje aktywne spędzanie czasu wolnego i wypoczynek z elementami edukacyjnymi (zwłaszcza na łonie natury). Są zainteresowani obozami żywej historii, elementami zabawy, warsztatami prowadzonymi przez rzemieślników, zajęciami edukacyjnymi (np. wypiekanie chleba, tworzenie świec). Trasy powinny być odpowiednio dostosowane – raczej krótkie szlaki regionalne obejmujące miejsca i treści atrakcyjne dla dzieci.

- **Uczniowie i studenci (grupy edukacyjne).** Młodsze pokolenie do podróżowania można motywować poprzez zintegrowane uczenie się poprzez kulturę, historię, religię i geografę. Obiektami atrakcyjnymi będą muzea, wizyty w wyjątkowych miejscach (np. drewniany zamek w Tērvete lub Centrum Wiedzy o Kulturze Bałtyckiej). Do oferty warto włączyć wycieczki tematyczne, programy edukacyjne, gry.

- **Miłośnicy turystyki powolnej/stronnicy zrównoważonego trybu życia.** Są to osoby stawiające na powolne podróżowanie, tj. zainteresowani świadomym zwiedzaniem wypełnionym treścią, kontaktem z przyrodą, światopoglądem przodków. Obiektami atrakcyjnymi będą: święte gaje, szlaki przyrodnicze, miejsca mitologiczne, praktyki duchowe, zielarstwo, rękodzieło, warsztaty z ekologią w tle. Oferta powinna obejmować trasy piesze i/lub rowerowe, gospodarstwa ekologiczne, noclegi w gospodarstwach agroturystycznych.

- **Aktywni podróżnicy (pieszo/rowerem/samochodem).** Lubią odkrywanie poprzez ruch i przygodę. Różna długość tras (od 100 do 900 km). Oferta może zawierać podróżowanie różnymi drogami (bez względu na nawierzchnię), można oferować regionalne trasy okrężne

obejmujące malownicze miejsca na łonie przyrody, ważne jest zapewnienie dostępu do informacji (tablice informacyjne, mapy interaktywne, GPS, oznakowanie na trasach przyrodniczych) oraz poleceń dotyczących zakwaterowania i wyżywienia.

- **Diaspora.** To segment poszukujący tożsamości i korzeni. Członkowie diaspory bałtyckiej (zwłaszcza młodsze pokolenia) często próbują prześledzić swoje pochodzenie, poznać historię, język i kulturę przodków. Szlak Bałtów, który łączy miejsca ważne pod względem historycznym, daje autentyczną i emocjonalnie nacechowaną okazję do poznania dziedzictwa przodków w sposób żywy. Ta grupa podróżnych często jest zainteresowana nie turystyką powierzchowną, tylko autentycznymi i wypełnionymi treścią doświadczeniami, które pozwolą im poznać spuściznę kulturową przodków. W ramach Szlaku Bałtów można zaoferować trasy edukacyjne poświęcone tematowi życia plemion bałtyckich, interaktywne muzea i ośrodki rzemiosła, udział w obrzędach, festiwalach i warsztatach. W ostatnich latach na całym świecie notowany jest wzrost zainteresowania genealogią, kulturą etniczną i turystyką zrównoważoną. Członkowie diaspory interesują się genealogią, co często skłania ich do odwiedzenia kraju, z którego pochodzą ich przodkowie.

- **Zagraniczni podróżni stawiający na turystykę niekomercyjną.** Ofertę należy kierować do podróżnych zainteresowanych podróżowaniem alternatywnym, „mało znaną” Europą, autentycznością. Można im zaprezentować kulturę Bałtów, ich świat duchowy, unikalne rzemiosło, autentyczne wiejskie krajobrazy i dziewiczą przyrodę. Szlak Bałtów należy dostosować do potrzeb tego segmentu: stworzyć audioprzewodniki (m.in. w języku angielskim), informacje o miejscach i szlaku upowszechnić za pośrednictwem platform cyfrowych.

- **Przedstawiciele branży kreatywnej, artyści, badacze kultury.** Poszukują inspiracji (czerpiąc z mitologii, lokalnej historii, folkloru). Dla tego segmentu atrakcyjne powinny być miejsca mitologiczne, krajobrazy, sztuka, opowieści. Do tego segmentu można dotrzeć za pośrednictwem dostosowanych programów, organizowanie obozów twórczych i warsztatów plenerowych.

- **Firmy turystyczne/przewodnicy.** Szlak Bałtów może być atrakcyjny dla segmentów z branży biznesowej, które świadczą usługi w obszarze kultury. Dla tych segmentów należy precyzyjnie określić ramy tras, wykaz obiektów i sieć współpracy. Można organizować szkolenia dla przewodników, składać oferty i/lub organizować wycieczki dla touroperatorów.

W oparciu o analizę segmentów zaleca się opracowanie w przyszłości atrakcyjnych treści, tras i programów dla kulturowego Szlaku Bałtów, koncentrując się na motywach podróżowania i potrzebach segmentów docelowych.

8.4. SYSTEM ZARZĄDZANIA RUCHEM TURYSTYCZNYM I KORZYŚCIAMI

W ramach rozwoju kulturowego Szlaku Bałtów ważne jest opracowanie systemu ewidencji liczby turystów i analizy korzyści w celu oceny popularności i opłacalności szlaku. System ten jest niezbędny w celu:

- monitorowania przepływów, sezonowości, pochodzenia i kierunku przemieszczania się turystów lokalnych i zagranicznych;
- oceny wpływu na ekonomiczny i społeczny rozwój regionu (wydatki turystów, korzystanie z usług);
- przeanalizowania popularności i korzyści kulturowych szlaku (rozpoznawalność, satysfakcja, informacje zwrotne);
- dostarczania uzasadnionych danych niezbędnych do podejmowania decyzji, inwestycji i kształtowania polityki.

Przede wszystkim należy wdrożyć system umożliwiający badanie ruchu turystycznego. Spośród narzędzi wymienionych w tabeli 6 zaleca się wybranie co najmniej dwóch (np. rejestracja cyfrowa i statystyki partnerów).

Tabela 8. Badanie ruchu turystycznego

Narzędzie	Opis
Automatyczne liczniki	Fizyczne liczniki w kluczowych miejscach (grodziska, wejście na szlaki przyrodnicze). Opcje: na bazie podczerwieni bądź WiFi/Bluetooth
Rejestracja cyfrowa	Kody QR na stoiskach, które przekierowują odwiedzającego na stronę (rejestracja lokalizacji, czasu)
Statystyki partnerów	Dane z muzeów (liczba sprzedanych biletów lub zarezerwowanych wycieczek), centrów informacji turystycznej i centrów dla odwiedzających, gospodarstw turystycznych (obłożenie), przewodników (liczba zarezerwowanych wycieczek).
Analiza ruchu rowerowego i samochodowego	Czujniki drogowe lub zdepersonalizowane dane od operatorów sieci komórkowych

Kolejnym ważnym elementem systemu jest ankietowanie turystów (patrz. tabela 7), które zaleca się przeprowadzać co 2-3 lata.

Tabela 9. Rodzaje ankiet

Metoda	Cel
Ankiety na miejscu	Zbieranie danych na temat pochodzenia, celu, wydatków, oceny podróży
Ankiety cyfrowe	Mogą być zawarte w kodach QR wysyłanych po wizycie
Analiza sieci społecznościowych	Opinie (TripAdvisor, Google, Facebook)
Wywiady z dostawcami usług	Ilościowy i jakościowy wpływ na biznes

Kolejnym ważnym elementem jest analiza korzyści ekonomicznych i społecznych, potencjalne wskaźniki przedstawiono w tabeli.

Tabela 10. Wskaźniki korzyści ekonomicznych i społecznych

Wskaźniki	Źródła informacji
Średnie wydatki turystów	Ankiety, badania prowadzone przez ośrodki turystyczne, dane partnerów
Czas podróży	Ankiety, dane dotyczące obłożenia hoteli
Zatrudnienie, dochód	Ankiety drobnych usługodawców (przewodnicy, rzemieślnicy, prowadzący zajęcia edukacyjne itp.)
Nowe miejsca pracy	Statystyki samorządowe

Tabela 11. Badanie ruchu turystycznego i analiza korzyści ekonomicznych

Kategoria	Wskaźnik
Ruch turystyczny	Liczba osób odwiedzających obiekty, sezonowość, zasięg geograficzny
Gospodarka	Średnie wydatki, liczba noclegów, zakup usług
Korzyści społeczne	Zatrudnienie lokalnych mieszkańców, wolontariat, zaangażowanie społeczności lokalnych
Wartość kulturowa	Wiedza turystów, zaangażowanie, liczba zajęć edukacyjnych

Opracowanie takiego systemu umożliwi obiektywną ocenę wpływu szlaku kulturowego, określenie słabych stron, uzasadnienie finansowania, dostosowanie rozwoju, a także przedkładanie informacji dla decydentów i ogółu społeczeństwa.

8.5. PLAN DZIAŁANIA

Celem strategicznym jest zapewnienie zrównoważonego funkcjonowania, rozwoju i międzynarodowej rozpoznawalności Szlaku Bałtów w oparciu o zasady kształtowania szlaków kulturowych Rady Europy oraz wartości prezentowane na Szlaku Bałtów.

Główne zadania do osiągnięcia celu strategicznego międzynarodowego Szlaku Bałtów:

1. Tworzenie sieci: w celu stworzenia i rozwoju solidnej sieci partnerów na Litwie, Łotwie i w Polsce oraz nawiązania współpracy z międzynarodowymi szlakami kulturowymi należy powołać grupę roboczą ds. rozwoju Szlaku Bałtów (z udziałem archeologów, muzealników, specjalistów ds. turystyki, ekspertów ds. komunikacji), zatwierdzić tryb i kryteria dołączenia do sieci, organizować regularne spotkania partnerów, uczestniczyć w międzynarodowych wydarzeniach organizowanych w ramach funkcjonowania szlaków kulturowych.

2. Zapewnienie skutecznego zarządzania: zasadne jest stworzenie przejrzystej i skutecznej organizacji i struktury zarządzania Szlakiem Bałtów. W tym celu wskazane jest powołanie do życia Stowarzyszenia Szlaku Bałtów, organu koordynującego (np. Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach) oraz zarządu składającego się z przedstawiciela organu koordynującego, eksperta ds. dziedzictwa, przedstawiciela sektora turystycznego,

przedstawiciela placówki kulturalnej/edukacyjnej oraz reprezentantów partnerów z Łotwy i Polski. Należy również powołać komitet naukowy, a także uregulować kwestię określenia obowiązków i sprawozdawczości dla zarządu, komitetu naukowego i partnerów.

3. Partnerstwa i podpisywanie umów: ważne jest, aby partnerstwa z instytucjami, samorządami, muzeami, centrami turystycznymi itp. miały podstawy prawne, dlatego należy sporządzić standardowy formularz umowy, przygotować porozumienia o współpracy z partnerami (z określeniem praw i obowiązków) oraz określić zrozumiały tryb komunikacji między członkami sieci (znakowanie, zamieszczanie logo, rodzaj komunikacji).

4. Budowa i znakowanie infrastruktury informacyjnej (stoiska, wskazówki) (kod QR): w celu stworzenia jednolitego i rozpoznawalnego systemu informacyjnego w obiektach i na trasie kulturowego Szlaku Bałtów należy opracować wytyczne dotyczące oznakowania. Tablice informacyjne na terenie obiektów, strzałki kierunkowe, kody QR z informacjami powinny być instalowane zgodnie z zapotrzebowaniem. Należy zapewnić, by oznakowanie było jednolite pod względem wizualnym, odporne na warunki atmosferyczne i dostosowane do warunków środowiska.

5. Składanie wniosków i zapewnienie finansowania: kluczowe znaczenie dla utrzymania żywotności szlaku kulturowego ma pozyskiwanie funduszy na działania, rozwój i integrację międzynarodową. Wymaga to przygotowania i złożenia wniosków o certyfikację szlaków kulturowych Litwy i Rady Europy oraz w ramach programów unijnych (np. Creative Europe, Interreg itp.). Konieczne jest również wdrożenie projektów z partnerami (np. w obszarach takich jak organizacja wydarzeń, działania edukacyjne, badania), pozyskanie sponsorów/mecenasów sztuki i zapewnienie źródeł finansowania.

6. Badania i tworzenie treści: aktywny udział w badaniach z zakresu historii, archeologii i językoznawstwa oraz tworzenie wiarygodnych treści. Obejmuje to realizację projektów badawczych z uniwersytetami, historykami, archeologami, udział w wydaniu publikacji na temat Szlaku Bałtów, interaktywnych map, wirtualnych wycieczek oraz organizację konferencji/warsztatów naukowych.

7. Marketing i komunikacja: zwiększanie rozpoznawalności Szlaku Bałtów wśród lokalnej ludności, turystów i na arenie międzynarodowej. Wymaga to stworzenia ujednoliconej strony internetowej (w czterech językach), aktywnego zamieszczania materiałów za pośrednictwem mediów społecznościowych, organizowania kampanii tematycznych, współpracy z liderami opinii/blogerami podróżniczymi, zapewnienia udziału w wystawach, targach itp.

8. Działania edukacyjne i angażowanie społeczności: działania na rzecz angażowania społeczności lokalnych, edukowanie na temat kultury Bałtów. Organizowanie programów edukacyjnych dla szkół, obozów letnich dla dzieci i młodzieży, programów dla wolontariuszy, wydarzeń (festiwali, warsztatów, wypraw).

9. Monitorowanie i ocena: ocena oddziaływania, rozwoju i jakości Szlaku Bałtów (roczne sprawozdania z działalności, badanie ruchu turystycznego i gromadzenie informacji (opinii) od partnerów)).

Tabela 12. Wstępny trzyletni plan działania

Rok	Cele	Działania
Rok 1.	Tworzenie sieci	Utworzenie grupy roboczej, organizowanie regularnych spotkań partnerów, opracowanie trybu i kryteriów przystąpienia do sieci Szlaku Bałtów.
	Zapewnienie skutecznego zarządzania	Powołanie do życia Stowarzyszenia Szlaku Bałtów, mianowanie organu koordynującego, utworzenie zarządu i komitetu naukowego, opracowanie i zatwierdzenie zakresu obowiązków i trybu składania sprawozdań.
	Partnerstwo i podpisywanie umów	Opracowanie standardowego formularza umowy, zawarcie umów o współpracy z partnerami.
	Oznakowanie	Przygotowanie i zatwierdzenie wytycznych dotyczących oznakowania Szlaku Bałtów.
	Marketing i komunikacja	Zatwierdzenie działań marketingowych i komunikacyjnych, opracowanie wspólnej identyfikacji wizualnej i wytycznych dot. komunikacji, wytyczne tras, publikacje, upowszechnianie informacji w sieciach społecznościowych, aktualizacja strony internetowej itp.
	Badania naukowe i tworzenie treści	Opracowywanie treści w ramach przygotowywanych publikacji i map interaktywnych.
	Edukacja i angażowanie społeczności	Pozyskiwanie nowych członków, organizacja seminariów.
	Monitorowanie i ocena	Zatwierdzenie trzyletniego planu działania i systemu monitorowania ruchu turystycznego.
Rok 2.	Rozwój sieci	Udział w międzynarodowych wydarzeniach w ramach szlaków kulturowych.
	Ustawianie stoisk i oznakowania	Ustawianie stoisk informacyjnych w obiektach i/lub wskazówek, tworzenie kodów QR z odsyłaczami do treści.
	Przygotowanie wniosków i pozyskiwanie źródeł finansowania	Przygotowanie i złożenie wniosku o certyfikację litewskich szlaków kulturowych, realizacja projektów z partnerami.
	Marketing i komunikacja	Upowszechnianie informacji w mediach społecznościowych, w tym informacji turystycznych za pośrednictwem kanałów cyfrowych partnerów, organizacja wydarzeń dla przedstawicieli mediów, publikacje, udział w targach turystycznych.
	Badania naukowe i tworzenie treści	Organizacja konferencji naukowych /seminariów, opracowywanie treści w ramach przygotowywanych publikacji i map interaktywnych.
	Edukacja i angażowanie społeczności	Wdrażanie programów dla wolontariuszy, Dni Szlaku Bałtów w regionach (festiwale, warsztaty, wyprawy), programy edukacyjne dla szkół, wzmacnianie sieci partnerów międzynarodowych.
	Monitorowanie i ocena	Opracowanie sprawozdania z działalności za rok, wdrożenie systemu monitorowania ruchu turystycznego.
Rok 3.	Przygotowanie wniosków i pozyskiwanie źródeł finansowania	Przygotowanie i złożenie wniosku o certyfikację Europejskich Szlaków Kulturowych, poszukiwanie źródeł finansowania (finansowanie w ramach programów unijnych, sponsorzy itp.).
	Marketing i komunikacja	Wdrożenie programu wydarzeń kulturalnych, tematyczne kampanie w mediach społecznościowych, partnerstwa z liderami opinii i blogerami podróżniczymi, stworzenie aplikacji mobilnej.
	Badania naukowe i tworzenie treści	Projekty badawcze z uniwersytetami, historykami, archeologami, szkolenia dla przewodników.

	Edukacja i angażowanie społeczności	Realizacja programów dla wolontariuszy, Dni Szlaku Bałtów w regionach (festiwale, warsztaty, wyprawy), obozy letnie dla dzieci i młodzieży.
	Monitorowanie i ocena	Roczne sprawozdania z działalności, system monitorowania ruchu turystycznego, pozyskiwanie informacji zwrotnych od partnerów, analiza wyników działalności.

Trzyletni plan działania powinien zatwierdzić zarząd/komitet zarządzający kulturowego Szlaku Bałtów.

8.6. MIĘDZYNARODOWY MARKETING I KOMUNIKACJA

Celem międzynarodowego marketingu i komunikacji jest lepsza rozpoznawalność, większa atrakcyjność i liczby turystów na kulturowym Szlaku Bałtów poprzez zapewnienie spójnej i profesjonalnej komunikacji na szczeblu krajowym i międzynarodowym.

Cel ten będzie realizowany poprzez wdrożenie trzech głównych zadań marketingowych i komunikacyjnych:

1. Spójne budowanie wizerunku Szlaku Bałtów na szczeblu krajowym i międzynarodowym:

- Zasady oznakowania i szablony układu (dla publikacji, produktów cyfrowych, slajdów itp.), oznakowania tras (stoiska, kierunkowskazy, kody QR odsyłające do dodatkowych treści lub audioprzewodnika).
- Przewodnik po komunikacji (w j. litewskim, łotewskim, polskim, angielskim).

Działania te umożliwią wszystkim partnerom Szlaku Bałtów (samorządom, centrom turystycznym, dostawcom usług itp.) stosowanie jednolitej strategii komunikacji na Litwie, Łotwie i w Polsce oraz przyczynią się do stworzenia rozpoznawalnych znaków międzynarodowego Szlaku Bałtów.

Opracowano księgę znaku „Szlak Bałtów” (Balts‘ Road Brandbook), która zawiera logo (w językach litewskim, angielskim i łotewskim) oraz wytyczne dotyczące jego stosowania (kolory, rozmiar, warunki stosowania itp.).



Rysunek 3: Logo „Szlak Bałtów” (autor: Jurgina Jankauskienė)

Źródło: Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach

2. Marketing cyfrowy:

- Na bieżąco aktualizowana strona internetowa dedykowana Szlakowi Bałtów¹⁴ (w czterech językach: litewskim, łotewskim, polskim i angielskim).
- Zamieszczanie materiałów edukacyjnych i treści nacechowanych emocjonalnie w sieciach społecznościowych (Facebook¹⁵, Instagram¹⁶, YouTube¹⁷) (w czterech językach).
- Kody QR na obiektach przekierowujące na stronę internetową Szlaku Bałtów, dostarczające dodatkowych informacji o obiekcie, oferujące audioprzewodnik/wirtualną wycieczkę, aktywujące interaktywną mapę (w czterech językach).
- Aplikacja mobilna z wirtualnymi wycieczkami, audioprzewodnikami, mapami interaktywnymi (w czterech językach).

Marketing cyfrowy jest nieodłącznym elementem nowoczesnego szlaku kulturowego ubiegającego się o rozpoznawalność na arenie międzynarodowej, opartego na partnerstwie i angażującego turystów oraz stawiającego przed sobą cele edukacyjne. Nie tylko umożliwia rozpowszechnianie informacji, ale także aktywne budowanie narracji o kulturze i dziedzictwie Bałtów oraz dotarcie do szerszego grona odbiorców, realizując zarazem cele z zakresu zrównoważonego rozwoju. Stosowanie marketingu cyfrowego umożliwia dotarcie z przekazem do odbiorców i międzynarodowy zasięg tego przekazu, bowiem ma potencjał osiągnięcia adresatów bez względu na granice państw, od społeczności lokalnych po turystów międzynarodowych. Marketing cyfrowy umożliwia prowadzenie komunikacji w kilku językach jednocześnie, co ma szczególne znaczenie dla transgranicznego kulturowego Szlaku Bałtów. Wykorzystując potencjał platform społecznościowych, Szlak Bałtów stanie się widoczny dla zagranicznych podróżników planujących swoje wojaże. Sieci społecznościowe pomagają budować emocjonalną więź, dzieląc się historiami, zdjęciami, tradycjami – rozpowszechniając nie tylko informacje, ale także promując kulturę Bałtów. Platformy społecznościowe i reklamy Google umożliwiają precyzyjną segmentację odbiorców (ze względu na wiek, zainteresowania, lokalizację, postawy), co pozwala konstruować odpowiedni przekaz skierowany do, odpowiednio, turystów kulturowych, rodzin, szkół, diaspory i innych segmentów docelowych. Narzędzia cyfrowe (aplikacja mobilna, wycieczki VR, audioprzewodniki, relacje) umożliwiają zwrócenie uwagi podróżnika jeszcze przed fizyczną wizytą w danym miejscu.

¹⁴ www.baltukelias.lt

¹⁵ Liczba obserwujących konto Baltų kelias / Baltu ceļš / Balts' road na Facebooku - 3,1 tys. (czerwiec 2025 r.)

¹⁶ Liczba obserwujących konto Baltų kelias / Baltu ceļš na Instagramie - 354 (czerwiec 2025)

¹⁷ Na koncie Baltų kelias na Youtube opublikowano 40 materiałów, 246 subskrybentów (czerwiec 2025 r.).

Uzasadnione wydaje się być formułowanie przekazu dotyczącego transgranicznego Szlaku Bałtów upowszechnianego w sieciach społecznościowych w trzech głównych językach (litewskim, łotewskim i polskim) oraz w języku angielskim. Języki litewski, łotewski i polski są elementem tożsamości narodowej, zwiększają szanse na zwrócenie uwagi turystów, usługodawców i społeczności. Język angielski jest ważny z uwagi na międzynarodowych odbiorców – dla turystów, partnerów zagranicznych, dziennikarzy, naukowców, Rady Europy itp.

Główne funkcje kodu QR: przekierowanie odwiedzającego na stronę internetową Szlaku Bałtów, dostarczenie dodatkowych informacji o obiekcie, zaoferowanie audioprzewodnika/wirtualnej wycieczki, uruchomienie interaktywnej mapy. Przykładowy tekst do zamieszczenia pod kodem QR (na stoisku, wskazówce lub obiekcie): „Zeskanuj kod QR i uzyskaj dostęp do szczegółowych informacji o obiekcie”. Kod QR jest zintegrowany z symboliką bałtycką (logo), stosowane są główne przypisane kolory, nazwa obiektu, symbole wyboru wersji językowej (flagi). Zeskanowanie kodu QR przekierowuje na stronę z opisem obiektu, audioprzewodnikiem, wirtualną wycieczką (np. zdjęcia 360°, model 3D grodziska), interaktywną mapą z innymi obiektami znajdującymi się w pobliżu.

Wskazane jest również opracowanie audioprzewodników w czterech językach. Zalecany format: interaktywne kody QR przy obiektach, zintegrowanie z aplikacją mobilną i stroną internetową www.baltukelias.lt. Czas trwania nagrań: 1-2 minuty. Zalecane jest stosowanie narracyjnej (nie akademickiej) formy przekazu, ma to być komunikat atrakcyjny, z efektami dźwiękowymi (np. odgłosy natury, dźwięki z przeszłości). Mogą być dostosowane do potrzeb różnych segmentów (np. skierowane do dzieci) lub według szlaków tematycznych (np. „symbole mitologiczne”, „grodziska”, „wojownicy bałtyccy”). Audioprzewodniki zapewniają dostępność i głębię narracji (bez usług przewodników). Audioprzewodniki mają w zamyśle zwiększyć wartość Szlaku Bałtów, przekazując nie tylko fakty, ale także oddając ducha danego miejsca.

3. Upowszechnianie informacji o Szlaku Bałtów, PR i wydarzenia związane z kulturowym Szlakiem Bałtów:

- Informacje prasowe, artykuły, wywiady w mediach krajowych i regionalnych.
- Współpraca z liderami opinii i blogerami podróżniczymi.
- Kampanie tematyczne, wydarzenia (np. „Tydzień z Bałtami”, „Ślady Bałtów w Twoim kraju”).
- Wycieczki dla dziennikarzy i touroperatorów.
- Kalendarz wydarzeń.

Celem komunikatów prasowych, artykułów i wywiadów jest zwiększenie rozpoznawalności i znaczenia Szlaku Bałtów (jako ważnego zjawiska, a nie tylko obiektu turystycznego), a tym samym dotarcie do szerokiego grona odbiorców. Artykuł na temat dziedzictwa bałtyckiego może, na przykład, zachęcić do wyruszenia w podróż odbiorców w starszym wieku czy też wzbudzić zainteresowanie nauczycieli.

Współpraca z liderami opinii i blogerami podróżniczymi wiąże się z dotarciem z przekazem w sposób emocjonalny, angażujący i autentyczny, tj. poprzez osobiste doświadczenia. Może to pomóc w dotarciu do młodszych i aktywnie podróżujących odbiorców, którzy preferują takie media jak Instagram czy YouTube. Influencerzy z kolei tworzą treści wizualne, które można wykorzystać w komunikowaniu na temat Szlaku Bałtów. Nagranie wideo autorstwa blogera podróżniczego z Łotwy na temat Szlaku Kurów na Litwie i Łotwie może, na przykład, przyciągnąć odbiorców z Rygi lub Lipawy.

Kampanie tematyczne („Tydzień z Bałtami”, „Ślady Bałtów w Twoim kraju” itp.) umożliwiają zintegrowanie wszystkich instrumentów komunikacyjnych i jednocześnie ich stosowanie (media, sieci społecznościowe, wydarzenia); zachęcenie do aktywnego angażowania się – zaproszenia do udostępniania zdjęć, udziału w wyprawach, działaniach edukacyjnych; umocnienie ducha wspólnotowego i tożsamości, zwłaszcza gdy kampania jest skierowana do lokalnych mieszkańców. Za przykład może posłużyć inicjatywa *Tydzień #SymbolBałtycki (lit. #Baltųženklas)*, w ramach której użytkownicy są zapraszani do fotografowania symboli Bałtów w swoim otoczeniu.

Wycieczki organizowane dla touroperatorów i dziennikarzy umożliwiają bezpośrednie zaprezentowanie Szlaku Bałtów, włączenie go do katalogów turystycznych oraz opublikowanie szeregu profesjonalnie opracowanych artykułów i reportaży, które są bardziej wiarygodne niż reklama. Po odbyciu takiej wycieczki touroperator z Polski może, na przykład, włączyć Szlak Bałtów do swojej oferty.

Kalendarz wydarzeń z kolei zapewnia spójną prezentację informacji – zarówno odwiedzającym, jak i partnerom, zachęca do planowania podróży z wyprzedzeniem i zwiększa zasięgi informacji o wydarzeniach, tj. szlak staje się platformą treści, a nie tylko fizyczną trasą. Wszystkie wydarzenia związane z tematem dziedzictwa Bałtów powinny być dostępne na stronie www.baltukelias.lt.

Jeśli celem jest rozpoznawalność na szczeblu krajowym i międzynarodowym lub jeśli szlak kulturowy Rady Europy ubiega się o certyfikat, samo zamieszczenie informacji o wydarzeniach, w tym na stronie internetowej, nie wystarczy. Certyfikowany szlak kulturowy

sam powinien być aktywnym uczestnikiem życia kulturalnego, ma być nie tylko podmiotem utrwalającym, ale także organizującym wydarzenia jednoznacznie odnoszące się do jego tematu. W przypadku Szlaku Bałtów oznacza to konsekwentne opracowywanie programu wydarzeń poświęconych kulturze Bałtów, angażowanie społeczeństwa, ekspertów i społeczności lokalnych. Istotne jest również, aby takie eventy odbywały się nie tylko w kluczowych miejscach, ale także na całej linii w ramach sieci - w instytucjach partnerskich Szlaku Bałtów, muzeach, centrach turystycznych, szkołach. Taki model nie tylko sprzyja budowaniu tożsamości Szlaku Bałtów, ale także spełnia jedno z najważniejszych kryteriów stawianych europejskim szlakiem kulturowym - prężna współpraca w dziedzinie kultury.

Oto przykłady potencjalnych wydarzeń:

- Coroczne (duże) wydarzenie (np. we wrześniu): „Dni Bałtów”/„Tydzień Bałtów” – duże coroczne międzynarodowe wydarzenie: rekonstrukcje historyczne (wojownicy, rzemiosło, rytuały); wieczory z muzyką, tańcem i elementami dziedzictwa kulinarnego; wystawy, wykłady, edukacja dzieci, spacery mitologiczne; międzynarodowy festiwal folklorystyczny „Głosy Bałtów”.
- Wydarzenia sezonowe: równonoc wiosenna - prezentacja symboli mitologicznych, rytuały z ogniem, pielęgnowanie pamięci o przodkach; noc świętojańska - zaprezentowanie bałtyckiego kultu słońca, ziola, żywe tradycje; dożynki - dziedzictwo kulinarne Bałtów, dawne gospodarstwa; zimowe biesiady wieczorne - opowieści mitologiczne, symbolika świece, ognia, masek.
- Wydarzenia edukacyjne: objazdowe zajęcia edukacyjne skierowane do szkół (obozy, warsztaty „Poznaj Bałtów”); weekendy tematyczne dla rodzin – z interaktywnymi zadaniami, grami, biegiem na orientację; wycieczki z przewodnikiem lub audioprzewodnikiem.
- Międzynarodowe wydarzenia/wymiany: dni kultury Bałtów za granicą (skierowane do diaspory, na uczelniach, w muzeach); współpraca z twórcami innych szlaków kulturowych (np. wydarzenie „Wojownicy Północy” wspólnie z autorami Szlaku Wikingów); udział w Europejskim Forum Szlaków Kulturowych, prezentacja Szlaku Bałtów za pomocą instalacji interaktywnej lub w trakcie degustacji.

Jedną z kluczowych zasad realizacji wydarzeń jest zaangażowanie samorządów, muzeów, centrów informacji turystycznej i społeczności. Każde wydarzenie powinno być powiązane z konkretnym obiektem, plemieniem, symbolem lub porą roku. Informacje o wydarzeniach powinny być podawane w kilku językach i zintegrowane z kampanią cyfrową.

Ważne jest utrwalanie i archiwizowanie tych wydarzeń w celu wykorzystania jako treści reklamowych w Google i mediach społecznościowych.

Wszystkie te działania pomagają w tworzeniu i promowaniu narracji o Szlaku Bałtów, sprzyjają budowaniu więzi emocjonalnej z odbiorcami, którzy są nie tylko informowani, ale także inspirowani, co sprzyja nawiązywaniu długotrwałych relacji z turystami oraz pozyskaniu partnerów, mediów, szkół i przewodników.

Tabela 13. Wstępny trzyletni międzynarodowy plan działań marketingowych i komunikacyjnych

Rok	Główne cele	Działania
Rok 1	Budowanie wizerunku Szlaku Bałtów i zwiększanie rozpoznawalności w krajach sąsiadujących (Litwa, Łotwa, Polska).	Wspólne opracowanie wytycznych dot. komunikacji, opracowanie zasad oznakowania szlaku i szablonów układu publikacji (w j. litewskim, łotewskim i polskim).
		Komunikacja za pośrednictwem sieci społecznościowych (Facebook, Instagram, Youtube).
		Przygotowanie kalendarza wydarzeń prezentujących Szlak Bałtów.
		Przygotowywanie komunikatów prasowych, wywiadów w mediach krajowych i regionalnych.
		Aktualizacja treści zamieszczonych na stronie internetowej www.baltukelias.lt (w j. litewskim, łotewskim i polskim), prezentacja kalendarza wydarzeń i usług świadczonych przez przewodników.
Rok 2.	Zwiększanie rozpoznawalności Szlaku Bałtów na arenie międzynarodowej	Prowadzenie wspólnej komunikacji za pośrednictwem sieci społecznościowych (Facebook, Instagram, Youtube) (w języku angielskim).
		Rozpowszechnianie informacji turystycznych za pośrednictwem kanałów cyfrowych partnerów (strony internetowe, sieci społecznościowe itp.).
		Zorganizowanie 2-3 wydarzeń dla mediów.
		Przygotowanie i publikacja 4 przewodników turystycznych o Jaćwingach, Zelach, Kurach i Zemgalach (w języku angielskim).
		Udział w 2 targach turystycznych (na Litwie, Łotwie i/lub w Polsce) i prezentacja produktu turystycznego pt. „Szlak Bałtów”.
Rok 3	Zrównoważony rozwój i utrwalanie międzynarodowego charakteru	Opracowanie i wdrożenie programu wydarzeń kulturalnych (corocznych, sezonowych, edukacyjnych i międzynarodowych wydarzeń/wymian) – udział w działaniach biorą partnerzy z wszystkich krajów.
		Przygotowywanie komunikatów prasowych, wywiadów w mediach krajowych i regionalnych.
		Realizacja kampanii tematycznych w sieciach społecznościowych (np. „Tydzień z Bałtami”, „Ślady Bałtów w Twoim kraju” itp.)
		Realizacja projektów partnerskich z influencerami i blogerami podróżniczymi.
		Utworzenie aplikacji mobilnych (wycieczki VR, audioprzewodniki, mapy interaktywne, GPS).
		Wzmocnienie sieci partnerów międzynarodowych (wspólne wystawy, wycieczki zapoznawcze dla dziennikarzy, touroperatorów itp.)

Wyniki (KPI):

- wzrost liczby turystów w ciągu 3 lat o $\geq 30\%$;
- $\geq 10\ 000$ obserwujących w sieciach społecznościowych w ciągu 3 lat;
- ≥ 10 publikacji w mediach w skali roku;
- ≥ 10 dostawców usług turystycznych zintegrowanych z systemem komunikacji (w skali roku);

- Informacje dostępne w czterech językach (litewskim, łotewskim, polskim i angielskim).

Trzyletni międzynarodowy plan działań marketingowych i komunikacyjnych oraz wskaźniki powinien zatwierdzić zarząd/komitet zarządzający Kulturowego Szlaku Bałtów.

KONKLUZJE I PROPOZYCJE

Szlak Bałtów ma solidne podstawy historyczne i kulturowe, łącząc dziedzictwo materialne i niematerialne o znaczeniu zarówno krajowym, jak i europejskim. Mocną stroną inicjatywy jest jej ponadnarodowy charakter – Litwa, Łotwa i Polska już tworzą silną oś współpracy, tym niemniej konieczne jest zapewnienie spójnego i sformalizowanego rozbudowania sieci partnerów oraz jasne określenie obszarów odpowiedzialności. Kluczowym warunkiem certyfikacji jest zgodność z kryteriami Rady Europy dotyczącymi szlaków kulturowych: konieczne jest wzmocnienie modelu zarządzania, zapewnienie trwałego finansowania oraz zwiększenie zaangażowania młodzieży, specjalistów ds. edukacji i naukowców. Korzyści płynące ze Szlaku Bałtów są wielorakie: sprzyja on umacnianiu tożsamości kulturowej, zaangażowaniu społeczności, wzrostowi atrakcyjności turystycznej, generowaniu wartości ekonomicznej oraz zwiększaniu rozpoznawalności na arenie międzynarodowej.

Odnowienie koncepcji jest konieczne w celu zapewnienia aktualności Szlaku Bałtów, zgodności ze standardami określonymi w europejskim programie dot. szlaków kulturowych i uzyskania certyfikatu międzynarodowego szlaku kulturowego.

Kluczowe działania na rzecz rozwoju Szlaku Bałtów:

- Wzmocnienie modelu zarządzania: utworzenie międzynarodowej rady koordynacyjnej lub stowarzyszenia (Litwa, Łotwa, Polska) z wyraźnym podziałem funkcji między operatorem (szawelskie CIT) a partnerami; określenie zasad członkostwa, obowiązków partnerów, wkładów finansowych i mechanizmu podejmowania decyzji.
- Zapewnienie zgodności z kryteriami ustanowionymi przez Radę Europy: przygotowanie tabeli/mapy z opisem zgodności Szlaku Bałtów dla każdego kryterium (badania naukowe, edukacja, włączenie młodzieży, produkty turystyczne, wymiar europejski); przyspieszenie rozwoju programów młodzieżowych (edukacja, obozy letnie, wymiany); stworzenie wspólnej platformy badawczej obejmującej uczelnie na Litwie, Łotwie i w Polsce.
- Rozwój sieci partnerów i rozpoznawalności na arenie międzynarodowej: włączenie nowych partnerów reprezentujących dziedziny kultury, oświaty i turystyki; nawiązanie kontaktu z twórcami innych europejskich szlaków kulturowych,

- opracowywanie wspólnych inicjatyw; poprawa komunikacji międzynarodowej (konferencje, udział w wydarzeniach organizowanych przez Radę Europy).
- Cyfryzacja i innowacje: stosowanie interaktywnych narzędzi; stworzenie wspólnej wielojęzycznej platformy internetowej Szlaku Bałtów z mapami, trasami i modułami edukacyjnymi.
 - Zapewnienie finansowania: poszukiwania międzynarodowych źródeł finansowania (Creative Europe, Interreg, Horizon Europe); ustanowienie systemu wpłacania składek członkowskich i modelu pozyskiwania partnerów prywatnych (sponsorów, mecenasów, współpraca z przedstawicielami świata biznesu).
 - Wskaźniki i system ewaluacji: stosowanie klarownych wskaźników: liczba turystów i wydarzeń, uczestnicy programów młodzieżowych, publikacje naukowe, wpływ ekonomiczny w wymiarze regionalnym; sporządzanie rocznego raportu z postępów Szlaku Bałtów.

PODSUMOWANIE

Szlak Bałtów jest inicjatywą na rzecz utworzenia transgranicznego szlaku kulturowego. Pomysł zrodził się w Szawlach i urosł do rangi strategicznego projektu łączącego Litwę, Łotwę i Polskę. Początki sięgają 2017 r., kiedy to ruszyła realizacja pierwszych projektów, w ramach których stworzono zręby koncepcji szlaku kulturowego: identyfikacja dziedzictwa, podkreślenie narracji, wytyczanie szlaków turystycznych i budowa infrastruktury. W ciągu bez mała dekady Szlak Bałtów stał się platformą współpracy międzynarodowej, badań naukowych, edukacji i turystyki, łącząc samorządy, muzea, naukowców, społeczności i usługodawców prywatnych.

Szlak Bałtów opiera się na dziedzictwie plemion Bałtów: Kurów, Zemgalów, Zelów, Jaćwingów, Prusów, Łatgalów, Żmudzinów, ludności auksztockiej, która to spuścizna jest nie tylko osnową tożsamości litewskiej i łotewskiej, ale także ważnym elementem różnorodności kulturowej w Europie. Szlak Bałtów łączy dziedzictwo materialne (grodziska, miejsca mitologiczne, muzea, znaleziska archeologiczne), dziedzictwo niematerialne (folklor, rzemiosło, tradycje, w tym kulinarne, język) oraz dziedzictwo dokumentacyjne (źródła pisane, badania, publikacje). Nie są to jedynie szlaki turystyczne, tylko rozbudowana narracja kulturowa prezentująca historię i kulturę oraz będąca platformą współpracy.

Korzyści kulturowe i społeczne. Szlak Bałtów staje się narzędziem, które sprzyja umacnianiu tożsamości miejscowości i regionów. Angażuje społeczności, edukuje młodych ludzi, sprzyja rozwojowi działalności rzemieślników, artystów i osób zaangażowanych w działania edukacyjne. Festiwale, programy edukacyjne, obozy żywej historii umożliwiają edukację pozaformalną, dialog międzypokoleniowy i integrację społeczną.

Korzyści ekonomiczne. Szlak kulturowy sprzyja powstawaniu nowych ofert (produktów) turystycznych, łagodzeniu skutków sezonowości, otwiera nowe możliwości przed drobnymi przedsiębiorcami (zajęcia edukacyjne, przewodnicy, zakwaterowanie, gastronomia, produkty lokalne). Szlaki turystyczne (kuroński, zemgalski, zelowski, jaćwieski) obejmują już ponad sto obiektów turystycznych, a w ramach najnowszych projektów szlak jest rozwijany na pograniczu polsko-litewskim.

Zgodność ze szlakami kulturowymi Rady Europy. Szlak Bałtów spełnia kryteria programu: wymiar transgraniczny – łączy Litwę, Łotwę, Polskę (w przyszłości może rozszerzyć się na inne regiony); podstawy naukowe – studia i badania w dziedzinie archeologii, historii, etnologii, językoznawstwa, mitologii; edukacja – angażowanie szkół, uniwersytetów, muzeów,

opracowywanie programów dla różnych grup wiekowych; narracja kulturowa – podkreślanie wyjątkowej tożsamości Bałtów i jej znaczenia w wymiarze ogólnoeuropejskim; dostępność – powstają przewodniki, mapy, narzędzia interaktywne, produkty cyfrowe.

Wyzwania i możliwości. W ramach ubiegania się o przyznanie certyfikatu dla Szlaku Bałtów zgodnie z wymogami Rady Europy konieczne jest dalsze umacnianie modelu zarządzania (precyzyjne zdefiniowanie ról operatora i partnerów), zapewnienie stabilnego finansowania oraz rozwój komunikacji międzynarodowej i zaangażowania młodzieży. Szczególnie ważna jest aktualizacja projektu na poziomie europejskim, ukazanie jego wkładu w dzieło pielęgnowania wspólnej pamięci europejskiej i różnorodności kulturowej.

Szlak Bałtów jest szeroko zakrojoną inicjatywą kulturalną, która łączy historię, dziedzictwo, społeczności i współczesne życie kulturalne. Spełnia wszystkie warunki uzyskania statusu certyfikowanego szlaku kulturowego Rady Europy i uznaną na arenie międzynarodowej platformą na rzecz pielęgnowania tożsamości regionu Morza Bałtyckiego, tworzącą nowe możliwości gospodarcze i przyczyniającą się do różnorodności kulturowej Europy.

LITERATURA

1. Balts' Road Brandbook. Centrum Informacji Turystycznej w Szawlach.
2. Baubonis Z., Zabiela G. *Lietuvos piliakalniai: atlasas*. Vilnius, 2005, t. I – III.
3. Białuński G. *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999.
4. Bitner-Wróblewska A., Engel M., Sobczak C. *Jaćwingowie zapomniani wojownicy/Yatvings. The forgotten warriors* (ed. A. Bitner-Wróblewska, D. Cyngot, G. Iwanowska), Warszawa 2015.
5. *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović. In cooperation I. Juriewa, A. Majorowa and T. Wiłkuł, MPH, t. XVI, seria II, Kraków–Warszawa 2017; pol. ed. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, trans. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.
6. Cultural Routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/all-cultural-routes>.
7. Engel M. „Kraina konnych wojowników”? *Przegląd uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego na terenach jaćwieskich od schyłku IX do XIII w.*, „Acta Militaria Mediaevalia” XVI, 2020.
8. Engel M. *Jaćwieskie ośrodki grodowe*, Seminarium Bałtyjskie IV, Warszawa 2020.
9. Engel M. *Sztuka wojenna Jaćwingów w świetle źródeł historycznych i archeologicznych. Zarys problematyki*. [In:] D. Michaluk, E. Kotkowicz (ed.), *Podlasie w działaniach wojennych w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Ciechanowiec 2023.
10. Engel M., Iwanicki P., Sobczak C. *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*, [In:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 2*, Warszawa–Białystok–Olsztyn 2018.
11. Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C. *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрны? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiałach*, [In:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (ed.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam, Seminarium Bałtyjskie II*, Warszawa 2009.
12. Engel M., Siemaszko J. *Jaćwieskie cmentarzysko ciałopalne w Krukówku, pow. suwalski. Okoliczności odkrycia i opis znalezisk*. „Studia Archaeologica Sudauica” 2, 2019.
13. Engel M., Sobczak C. *Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*, [In:] Z. Kobyliński (ed.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, Archaeologica Hereditas 7, Warszawa 2016.

14. Engel M., Sobczak C. *W poszukiwaniu Átvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikingów w Szurpilah.* [In:] B. Kontny (ed.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam.* „Światowit, Supplement Series B: Barbaricum” 11, 2015.
15. Engel M., Sobczak C., Jończyk L. *We włości księcia Sziurpy. Dziedzictwo jaćwieskie atrakcją Pojezierza Suwalskiego – Izba Pamięci Jaćwieskiej z infrastrukturą techniczną w Szurpilah,* Szurpiły 2014.
16. Glossary. European Heritage Network (HEREIN) system. www.coe.int/en/web/herein-system/glossary.
17. Górski K. *Descriptiones Terrarum. (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XII wieku),* „Zapiski Historyczne” 46/1, 1981.
18. Grižas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1996-1997 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais.* Vilnius, 1998, p. 195-198.
19. Grižas G. Zapsės kapinyno tyrinėjimai 1998 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais.* Vilnius, 2000, „Diemedis“ p. 256-257.
20. Grižas G., Juodagalvis V. Kapinynas ir gyvenvietė prie Zapsės upės. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais.* Vilnius, 1996, p. 109-110.
21. <https://kpd.lrv.lt/lt/naujienos/sertifikuoti-du-nauji-kulturos-keliai-lietuvoje/>
22. <https://kpd.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/pazinimas-ir-pazinimo-sklaida/kulturos-keliu-lietuvoje-sertifikuotas/lietuvoje-sertifikuoti-kulturos-keliai/>
23. Iwanowska G., Sobczak C., Engel M. *Grodzisko w Jeglińcu. Jaćwieskie centrum osadnicze w świetle badań archeologicznych i przyrodniczych,* Seminarium Bałtyjskie V, Warszawa 2022.
24. Jończyk L. *W królestwie Pikula. Z badań nad obrzędkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży,* [In:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (ed.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1,* Warszawa–Białystok 2015.
25. Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų gentys. *Lietuva iki Mindaugo.* Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 67-90.
26. Jovaiša E., Vaškevičiūtė I. Baltų kultūros. *Lietuva iki Mindaugo.* Vilniaus dailės akademija. 2003, p. 59-66.
27. Juodagalvis V. Nauji geležies amžiaus paminklai Užnemunėje. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais.* Vilnius, „Diemedis“, 1994, p. 152-153.
28. Kamiński A. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne,* Łódź 1953.

29. Kulikauskas P. *Užnemunės piliakalniai*. Vilnius, „Mokslas“, 1982.
30. Kulikauskas P. Vilkiutinio (Varėnos r.) pilkapių tyrinėjimai 1973 m. *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 m.* Vilnius, 1974 p. 45-52.
31. *Lietuvos archeologijos atlasas. III dalis.* „Mokslas“, Vilnius, 1977.
32. *Lietuvos istorija. T. II Geležies amžius.* „Baltos lankos“, 2007 m.
33. Nalepa J. *Jaćwięgowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964.
34. Overview. Cultural routes. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/overview>.
35. *Pētījums par kuršu vēsturi raksturojošiem tūrisma resursiem Kurzemē* (2022).
36. Petrus De Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*. Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 13. eds. J. Wenta, S. Wyszomirski. Kraków 2007.
37. *Povest' vremennyh let*, t. I–II, ed. D. S. Lichačev, Moskva–Leningrad 1950.
38. Program Szlaków Kulturowych Rady Europy (2010)
39. Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy CM/Res(2013)66, uzupełniona CM/Res(2013)67-rev, potwierdzająca ustanowienie Rozszerzonego Porozumienia Częściowego w sprawie szlaków kulturowych (EPA).
40. Sobczak C. *Lotnicze skanowanie laserowe wybranych obszarów Suwalszczyzny i jego weryfikacja terenowa*, [In:] S. Wadył, M. Karczewski, M. J. Hoffmann (ed.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, Warszawa–Białystok 2015.
41. Sobczak C. *Najnowsze odkrycia stanowisk o własnej formie terenowej z obszaru powiatów suwalskiego i augustowskiego*, *Studia Archaeologica Sudauica*.
42. Stankuvienė (2022). *Magistro darbas „Kultūros kelių plėtros iššūkiai ir galimybės: „Baltų kelio“ atvejis“*
43. Stankuvienė, R., Salatkienė, B., Latvėnienė, V., Repšienė R. ir Ališauskienė, R. (2018). *Kultūrinė atmintis ir jos transformacijos Žiemgaloje*.
44. Stulpinaitė (2021). *Kultūros kelio „Baltų kelias“ subjektų veiklos kokybė*.
45. Stulpinaitė, J. (2021). *Kultūros kelio „Baltų kelias“ subjektų veiklos kokybė. Darnų kultūros kelio vystymąsi ir lankytojų kokybišką aptarnavimą skatinančių kriterijų sistemos kūrimas*.
46. Tryb określenia i certyfikacji poziomów szlaków kulturowych na Litwie, zatwierdzony w dniu 22 grudnia 2021 roku na mocy rozporządzenia Ministra Kultury nr IV-1457.
47. Vaitkevičius, V. (2018). *Kultūros kelio „Baltų kelias“ galimybių studija*.
48. Vitkūnas M., Zabiela G. *Baltų piliakalniai: nežinomas paveldas*. Lietuvos archeologijos draugija. 2007 m.
49. www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/1.pdf

50. www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/2.pdf

51. www.baltukelias.lt/data/ckfinder/files/3.pdf

52. www.coe.int/en/web/cultural-routes

ZALĄCZNIKI

Załącznik 1. Kryteria oceny znanych obiektów archeologicznych i mitologicznych proponowanych do włączenia do tras na Szlaku Bałtów¹⁸

Kryterium	Ocena	
Polożenie geograficzne obiektu w stosunku do miejscowości i dróg	Łatwo dostępny (na obszarze zamieszkałym lub innym miejscu, do którego łatwo dotrzeć samochodem o każdej porze roku; ew. wymaga pokonania na piechotę odcinka o długości maks. 0,5 km)	2
	Odległy (na obszarze niezamieszkałym, do którego można łatwo dotrzeć samochodem nie o każdej porze roku; ew. wymaga pokonania na piechotę odcinka o długości ok. 1 km)	1
	Na peryferii (na obszarze niezamieszkałym, do którego można łatwo dotrzeć samochodem nie o każdej porze roku i nie w każdych warunkach pogodowych; ew. wymaga pokonania na piechotę odcinka o długości ok. 1,5 km lub dłuższego)	0
Kompleksowość	Obiekt jest elementem kompleksu (posiada jedną lub więcej innych historycznie powiązanych części lub na tym samym obszarze występują inne łatwo dostępne obiekty ważne w kontekście Szlaku Bałtów)	1
	Pojedynczy obiekt (pojedynczy obiekt ważny w kontekście Szlaku Bałtów)	0
Infrastruktura turystyczna	Przyjazna dla turystów (występuje co najmniej jeden z następujących elementów, które są ważne w kontekście wygodnego zwiedzania: drogowskaz, parking, stoisko informacyjne, stojak z kodem QR, schody, kładka itp.)	1
	Nieodpowiednia (nie występuje żaden z elementów zapewniających wygodne zwiedzanie)	0
Wygląd	Unikalny (wyjątkowy, niepowtarzalny wygląd miejsca/obiektu, powszechnie uznane walory estetyczne obiektu ważnego w kontekście Szlaku Bałtów)	3
	Rzadko spotykany (rzadko spotykany wygląd miejsca/obiektu i walory estetyczne uznawane przez wielu, ale niekoniecznie przez wszystkich)	2
	Typowy (często spotykane warunki zewnętrzne miejsca/obiektu, walory estetyczne zbytnio nie wyróżniają się w kontekście otoczenia)	1
	Brak (obiekt uległ całkowitej transformacji lub zniszczeniu; turysta słyszy historię i może wyobrazić sobie przeszłość)	0
Badania naukowe	Zostały przeprowadzone, opublikowane (przeprowadzono badania na stanowisku/obiekcie i zostały one opublikowane)	1
	Brak (badań nie prowadzono lub zostały one przeprowadzone, ale ich wyniki nie zostały opublikowane i nie są dostępne publicznie)	0
Znaczenie archeologiczne	Unikalny (na danym stanowisku odkryto wyjątkowe, niepowtarzalne artefakty i/lub struktury)	3
	Rzadki (występują rzadko spotykane artefakty i/lub struktury)	2
	Typowy (występują często spotykane artefakty i/lub struktury)	1
	Brak (brak danych o artefaktach i/lub strukturach)	0
Znaczenie mitologiczne	Unikalny (wyjątkowe, niepowtarzalne dane mitologiczne o miejscu (strukturze); unikalna nazwa)	3
	Rzadki (dane mitologiczne i/lub nazwa występują rzadko)	2
	Typowy (dane mitologiczne i/lub nazwa występują w wielu miejscach i/lub mają charakter powtarzalny)	1
	Brak (brak danych mitologicznych, nazwa nieznana)	0
Znaczenie historyczne	Unikalny (odkryto wyjątkowe, niepowtarzalne fakty historyczne dotyczące miejsca (struktury))	3
	Rzadki (fakty historyczne występują rzadko)	2
	Typowy (fakty historyczne występują w wielu miejscach, mają charakter powtarzalny)	1
	Brak (co istotniejsze fakty historyczne nie występują)	0
Znaczenie społeczne	Duże (święto/wydarzenie na szczeblu krajowym/narodowym jest organizowane co najmniej raz do roku)	3
	Średnie (święto/wydarzenie lokalna społeczność organizuje co najmniej raz do roku)	2
	Małe (wydarzenia są organizowane jedynie sporadycznie, okazjonalnie)	1
	Brak (brak wydarzeń)	0

¹⁸ Vaitkevičius, V. (2018). Kultūros kelio „Baltų kelias“ galimybių studija.

Załącznik 2. Ocena efektywności prowadzonych działań - obszary i cechy ewaluacji¹⁹

1. Autentyczność dziedzictwa Bałtów (zasoby, kultura)

- Autentyczny (naturalny, odkrywany) - zasób (np. bursztyń), materiał (np. kamień), artefakt (np. w muzeum), dźwięk (np. odgłosy ptaków). Na przykład: poszukiwanie bursztynu na terenie Nadmorskiego Parku Regionalnego.
- Autentyczny (prawdopodobnie dokładnie odtworzony) - technologia, proces (np. smażenie na rozgrzonym kamieniu; szycie igłą kościaną itp.), produkt (np. podpłomyk z tłuczonego zboża pieczony na rozgrzonym kamieniu). Na przykład Anitos žuvys (jednoosobowa działalność gospodarcza), Ruś; edukacja-degustacja, lokalne surowce, wędzenie na dawną modłę, choć serwowana jest, tak przynajmniej wynika z zamieszczonych informacji - makrela! Zasięg jej występowania obejmuje głównie północną część Oceanu Atlantyckiego, choć występuje (ale rzadko !) również w Morzu Bałtyckim.
- Charakterystyczny (domyślnie bliski autentycznemu) - zasób (np. drewno), materiał (np. glina), przedmiot (np. krzemienisty scyzoryk), narzędzie (np. wypełnienie z paproci); smak (np. miód od dzikich pszczoł); surowiec (np. dzikie jagody); wyrób (np. wiaderko z kory). Na przykład: bartnictwo, zbieranie darów leśnych na terenie Dzukijskiego Parku Narodowego.
- Lokalny, charakterystyczny dla Bałtów tryb życia i działalność gospodarcza, powiązane zasoby, zjawiska (surowce, produkty rolne, sposoby produkcji, wyroby, żywność, medycyna ludowa itp.) Na przykład gospodarstwo zielarskie J. Balvočiūtė, zielarstwo, herbaty ziołowe.
- Autentyczność, dawne treści (dziedzictwo) prezentowane w nowej odsłonie; prezentacja dziedzictwa (zasobów) pozwalająca na zrozumienie autentyczności. Np. charakterystyczny krój na dawną modłę i zdobienie nowoczesnych ubrań; ozdoby o charakterystycznym kształcie wykonane w technologii 3D; wypłacanie sznureczków z użyciem kamyczków.
- Rozwój twórczości i rzemiosła zainspirowanych spuścizną po Bałtach, współczesne formy wyrazu tego dziedzictwa (twórczość artystyczna, muzyczna, taneczna, gry z etnografią w tle, rzemiosło, tryb życia, działania związane z prezentacją i interpretacją itp.) Na przykład zespół wykonawców starych pieśni wielogłosowych (lit. *sutartinės* – przyp. tłum.) „Trys keturiose”.

2. Integracyjność dziedzictwa Bałtów (zasobu, kultury)

- Zrównoważona integracja dziedzictwa materialnego ze współczesnym środowiskiem, infrastrukturą. Na przykład oz i grodzisko w Żagorach (grodzisko Žvelgaitisa) są elementami kompleksu rekreacyjno-turystycznego.
- Zachowanie pierwotnego przeznaczenia podczas stosowania elementów tkanin, kolorów, ozdób w ubiorze nowoczesnym; tradycyjnych przedmiotów gospodarstwa domowego i obrzędowych (pająk (ozdoba, palma)) itp. Na przykład mała spółdzielnia Juostė, szycie ubrań zdobionych krajkami narodowymi.
- Praktyczne zastosowanie charakterystycznego dawnego przedmiotu (urządzenia, narzędzia, formy, procesu) w dobie obecnej. Na przykład pomorski wiatrowskaz ma szerokie zastosowanie również obecnie.
- Adaptacja charakterystycznego dziedzictwa z przeszłości za pomocą technologii. Na przykład Kauki w formacie 3D w Muzeum Alka w Telszach.
- Prezentacja charakterystycznego dziedzictwa z przeszłości w nowoczesnej odsłonie (symbole, szczegóły, aktualności). Na przykład program edukacyjny pt. „Jak żyli nasi przodkowie” towarzyszący ekspozycji wioski żmudzkiej w Telszach „[...] uświadomi znaczenie ekologii”; interaktywność szawelskiego Centrum Wiedzy o Kulturze Bałtyckiej.
- Nowoczesne formy wyrazu w różnym środowisku (muzea, miejsca, budynki publiczne itp.) - środki, formy, wygląd estetyczny, informatywność, zrozumiałość, związek między przeszłością a teraźniejszością. Na przykład Centrum Rzemiosła Tradycyjnego we wsi Upita, ekspozycje stałe i demonstracyjne.

3. Socjalizacja dziedzictwa Bałtów (zasobów, kultury) (rozpowszechnianie, przekazywanie, nakierowanie, eksponowanie, któremu towarzyszy interpretacja itp.)

- Dostępność - fizyczna (drogi, transport publiczny), informacyjna (fizyczna, wirtualna), infrastrukturalna (sprzęt, usługi, środki, w tym specjalne). Na przykład taras widokowy nad jeziorem Płotele 25: „[...] przystosowany do potrzeb osób o ograniczonej zdolności poruszania się i z upośledzeniem wzroku. [...] wyposażono w tabliczkę w alfabecie Braille'a”.
- Przystępność - infrastruktura dla turystów, bezpośrednia dostępność informacji (bez pośredników); możliwości aktywnego wypoczynku, warunki rekreacji, udogodnienia, usługi komunalne; informowanie - znaki, tablice, drogowskazy, ulotki, terminale; infrastruktura pomocnicza, ochronna, funkcyjna (m.in. schody, ścieżki dla turystów).

¹⁹ Stulpinaitė J. (2021). Kultūros kelio „bałtų kelias“ subjektyvų veiklos kokybė. Darnų kultūros kelio vystymąsi ir lankytojų kokybišką aptarnavimą skatinančių kriterijų sistemą kūrė.

- Promocja – czynne, aktywne rozpowszechnianie treści merytorycznych. Na przykład zespół folkowy „Dainoriai” ze wsi Inkakliai (rejon szyłokarczemski) „[...] stara się w jak największym stopniu zachować stare tradycje i dialekt południowożmudzki”.
- Inkluzywność - edukacja, interaktywność (wirtualna, zapośredniczona, dostęp osobisty). Na przykład możliwość powąchania chleba, zarejestrowania dźwięku, jaki wydaje świeżo upieczony bochenek itp. Np. Smart Park w Płungianach; wycieczka z obserwacją zwierząt; łączenie elementów wirtualnych i fizycznych, wizualność, dźwięk itp.
- Komunikowanie - formy, środki, zasięg; wizualność, ujednolicony obraz, rozpoznawalny znak itp.; eksponowanie wraz z interpretacją (opis obiektu, rzeczywistość rozszerzona itp.). Na przykład wizualizacja 3D wzgórza zamkowego w Brodaliszkach na ścieżce przyrodniczej nad Duksztą na terenie Wilejskiego Parku Regionalnego; dostępność kodów QR w Parku Regionalnym Gražutė.
- Interpretacja (wyjaśnienie, przekazanie treści, nadanie znaczenia): infrastruktura informacyjna (stoiska; znaki, linki; rozwiązania dotykowe, słuchowe i cyfrowe); interpretacja tekstowa (wydruki, opisy, wyświetlacze, nagrania audio, tekst cyfrowy itp.); interpretacja zapośredniczona (połączenie słów, obrazów, ruchu i eksploracji w przestrzeni - wycieczka). Interpretatorzy: przewodnicy, dostawcy usług informacyjnych, właściciele obiektów; osoby fizyczne i organizacje).

4. Pakiet wartości dla turystów (kompleksowe tworzenie wartości dla turystów)

- Dziedzictwo jest prezentowane jako przedmiot poznania (obiekt turystyczny, przedmiot kształcenia, ciekawostka).
- Przedmiotowi poznania (obiekt turystyczny, przedmiot kształcenia, ciekawostka) towarzyszy informacja o nim (interpretacja, wyjaśnienie).
- Informatywnemu (podlegającemu wyjaśnieniu, interpretacji) przedmiotowi poznania (obiekt turystyczny, przedmiot kształcenia, ciekawostka) towarzyszą rozwiązania dogodne dla użytkownika.
- Korzyść indywidualna postrzegana przez samego użytkownika – „co dziedzictwo i jego cechy oznaczają dla mnie, co mi dają, doskonałą, zmieniają, co odkrywam i staję się lepszy”.

5. Zrównoważony rozwój podmiotów: trwałość działań w sektorze kulturalnym, partnerstwo, współpraca

- Zrównoważone wykorzystanie kultury Bałtów (dawna i obecna, duchowa i materialna aktywność człowieka, dziedzictwo formalne i nieformalne, materialne i niematerialne, zjawiska kulturowe itp.), dziedzictwa naturalnego i powiązanych zasobów naturalnych (krajobraz i jego obiekty, pomniki przyrody, flora, fauna, zbiorniki wodne itp.)
- Wspólne działania, partnerstwa w zakresie dziedzictwa, zasobów, sprzętu, usług, produkcji i innych obszarów istotnych dla rozwoju szlaku kulturowego - projekty, programy, ciągłość, systematyczność, tworzenie klastrów.
- Wspólna komunikacja i działania promocyjne, dbanie o jednolity (jednorodny, podobny) wizerunek.
- Istotne dla rozwoju szlaku kulturowego wspólne działania z organizacjami oświatowymi, naukowymi, społecznymi, NGO i in.
- Dbłość partnerów o spójność i trwałość - zgodność między autentycznym charakterem zasobów a działaniami, dostosowanie zakresu działań do możliwości dziedzictwa i zasobów; bezpieczne i zrównoważone wykorzystanie zasobów, umiarkowany ruch turystyczny.

Załącznik 3. Ankieta ewaluacyjna (wypełnia jeden podmiot gospodarczy) (PG1 I PG2)²⁰

PG1 – działalność związana z zasobami, eksponowaniem i interpretowaniem dziedzictwa (obiekty, zabytki, muzea, galerie, pracownie, przewodnicy, parki regionalne itp.) PG2 - usługi, działalność, w tym gospodarcza obejmująca hotelarstwo, gastronomię, rekreację, higienę, udogodnienia itp. Ma zastosowanie do jednego aktywnego podmiotu; dodatkowe (inne, nowe) cechy kryterium zostaną określone w drodze obserwacji dobrych praktyk.

Cechy i kryteria oceny efektywności działalności podmiotu na Szlaku Bałtów	Punkty	Punkty+
Charakter działalności: PG1/PG2 (określ rodzaj działalności; zaznacz jedną lub więcej jej cech charakterystycznych); działalność: główna, dodatkowa, powiązana lub ich kombinacja; procesy: usługa, produkcja, zajęcie, rzemiosło itp.; zasoby: dziedzictwo, narzędzia, środowisko, inne zasoby; wyniki działalności: usługa, przedmiot, produkt, ekspozycja, infrastruktura itp.		
Zasoby/dziedzictwo: wykorzystywane do prowadzenia działalności głównej, dodatkowej lub powiązanej.		
1. Zaprezentowanie tematu/zasobów w działaniach praktycznych	1 Za cechy 1-2	1 Za całokształt cech

²⁰ Stulpinaitė J. (2021). Kultūros kelio „baltų kelias“ subjekto veiklos kokybė. Darnų kultūros kelio vystymąsi ir lankytojų kokybišką aptarnavimą skatinančių kriterijų sistemos kūrimas.

<p><i>zasoby dziedzictwa; inne zasoby, narzędzia, otoczenie; dodatkowe elementy (smak, zapach, wzrok, dźwięk, dotyk); podwórko, meble ogrodowe, ogrodzenie; rabat kwiatowy, sad, ogród warzywny; zwierzęta, ich zagroda; okiennice, elementy budynków; tekstylia na stół, pościel; pokoje, meble, naczynia, lampy; sanitariat.</i></p> <p>1.1 Temat jest prezentowany z wykorzystaniem (zastosowaniem, eksponowaniem) zasobów (działań, procesów, narzędzi itp.) (na czym polega specyfika danej działalności)</p> <p>1.2 Istnieje możliwość rozszerzenia (wprowadzenia, wdrożenia) działalności bieżącej, procesów, obiektów (w jaki sposób są powiązane z bieżącą działalnością)</p> <p>1.3 Można dodatkowo uruchomić nową działalność (jak, co)</p>		
<p>2. Ukazanie autentyczności i lokalnego zasięgu tematu/zasobów <i>lokalny surowiec, lokalna technologia, lokalny produkt, lokalny sposób stosowania; wyjątkowość zasobów, obiektów, usług, otoczenia, przedmiotów, towarów, żywności (smak, zapach), materiałów wideo i audio itp., wyjątkowe wydarzenie, lokalna tradycja, zwyczaj, rzadko spotykany tryb życia; wyjątkowość w ramach partnerstwa, w środowisku współpracy, na terytorium objętym szlakiem kulturowym....</i></p> <p>2.1 Wyjątkowość działalności bieżącej w kontekście środowiska lokalnego</p> <p>2.2 Wyjątkowość działalności bieżącej w kontekście działalności partnerów</p> <p>2.3 Działalność bieżąca wykazuje większy potencjał</p> <p>2.4 Działalność bieżącą można zaktualizować po wdrożeniu dodatkowych nowych narzędzi</p>	<p>1 Za cechy 1-2</p>	<p>1 Za całokształt cech</p>
<p>3. Interpretacja tematu/zasobów <i>przeznaczenie, właściwości, cechy, rozwój, obecna sytuacja, symbole zasobów/tematu są podkreślane za pomocą środków, którymi dysponuje podmiot prowadzący działalność (wysiłki, działania, przedmioty, programy itp.); elementy dawnego dziedzictwa są współmierne do form wyrazu kultury współczesnej (sztuka, rzemiosło, muzyka, inna twórczość itp.)...</i></p> <p>3.1 Narzędzia do prezentacji i interpretacji tematu, sposoby jego interpretowania; samodzielnie, poprzez pośredników</p> <p>3.2 Interpretacja tematu/zasobów łączy, przeplata stare i nowe i ujawnia pierwotne przeznaczenie tematu/zasobów</p> <p>3.3 Interpretacja tematu obejmuje nie tylko prezentację tematu/zasobów oraz obiektów, ale także całej miejscowości</p> <p>3.4 Można wykorzystać dodatkowe nowe narzędzia; stosowane niezależnie lub we współpracy z partnerami</p>	<p>1 Za cechy 1-2</p>	<p>1 Za zwiększenie wartości kulturowej</p>
<p>4. Popularyzacja, promocja tematu/zasobów (dotyczy działalności głównej) <i>aktywne informowanie, komunikowanie (kanały, środki, treść), wydarzenia, jawność, aktywność własna, edukacja, demonstrowanie...</i></p> <p>4.1 Samodzielnie stosowane narzędzia w ramach aktywnej popularyzacji/promocji tematu/zasobów</p> <p>4.2 Aktualny temat/zasoby są promowane podczas wydarzeń partnerskich, w tym w działaniach praktycznych</p> <p>4.3 Samodzielne działania na rzecz popularyzacji tematu/zasobów (aktywność własna, edukacja itp.)</p> <p>4.4 Można wdrożyć, samodzielnie lub we współpracy z partnerami, nowe narzędzia służące popularyzacji tematu/zasobów</p>	<p>1 Za cechy 1-2</p>	<p>1 Za całokształt cech</p>
<p>5. Trzymanie się tematu/dbałość o zasoby w miejscowości, w której podmiot prowadzi działalność (z wyjątkiem działalności głównej) <i>znak, ornamentyka, kolory, informacja, infrastruktura; odzwierciedlenie tematu przy pomocy charakterystycznych przedmiotów, produktów, wyrobów, procesów, zmysłów, turyści mają możliwość obserwować, angażować się, zwiedzać samodzielnie; mówienie gwarą, zakładanie strojów tradycyjnych w neutralnym otoczeniu, np. opasek na nadgarstku, rękawic jednopalczastych; naturalna prezentacja charakterystycznych przedmiotów/zasobów, np. pudełka wplecione z kory w neutralnym otoczeniu; naturalne środowisko, materiały</i></p> <p>Epizody popularyzacji/promocji (praktyczne, związane z rozwiązaniami środowiskowymi itp.) tematu/zasobów/walorów miejscowości.</p> <p>5.2 Działania społeczne, wolontariat itp. promujące temat/zasoby/walory miejscowości (z wyjątkiem działalności głównej)</p> <p>5.3 Promocja/popularyzacja tematu/zasobów/ walorów miejscowości we współpracy z partnerami</p>	<p>1 Za cechy 1-2</p>	<p>1 Za całokształt cech</p>
<p>6. Partnerstwo (epizodyczne i długofalowe) sprzyjające prezentacji tematu/zachowaniu właściwości zasobów i walorów miejscowości <i>epizody wspólnych działań (usługi, produkcja, komunikacja), dzielenie się zasobami, sprzętem, spójność wizerunku/jego uzgadnianie; wspólna komunikacja,</i></p>	<p>1 Za cechy 1-2</p>	<p>1 Za wspólne działania, tworzenie</p>

<p>wspólne działania promocyjne; projekty i programy o różnym czasie trwania... identyczny lub odmienny charakter działalności (biznes, usługa); współpraca ze społecznościami, NGO, organizacjami oświatowymi, naukowymi, społecznymi, i in.; ciągłość, systematyczność, tworzenie klastrów...</p> <p>6.1 Obszary działalności bieżącej w ramach partnerstwa, które służą rozwojowi miejscowości i szlaku kulturowego</p> <p>6.2 Możliwe nowe partnerstwo, które będzie sprzyjało rozwojowi miejscowości i szlaku kulturowego</p> <p>6.3 Współpraca z organizacjami społecznymi sprzyjająca rozwojowi miejscowości i szlaku kulturowego</p> <p>6.4 Integracja działalności bieżącej z siecią, klastrem itp.</p>		<p>sieci i kompleksowość</p>
<p>7. Dbalność o zrównoważony rozwój i trwałość działań w sektorze kulturalnym <i>autentyczność zasobów (zachowana), oszczędne (bezpieczne) wykorzystanie zasobów, zgodność między charakterem (zdolnością) zasobów a prowadzoną działalnością (zakresem), recykling odpadów (bezpieczna utylizacja), umiarkowany ruch turystyczny, zapobieganie zaśmiecaniu... dbalność partnerów o zharmonizowany rozwój</i></p> <p>7.1 Działalność bieżąca jest zgodna (przywraca, rekompensuje) z przeznaczeniem i autentycznością zasobów</p> <p>7.2 Działalność bieżąca (zakres, ruch turystyczny) są ograniczane ze względu na możliwości zasobów</p> <p>7.3 Stosowane są zasady oszczędnego gospodarowania zasobami.</p> <p>7.4 Partnerzy dbają o zrównoważony rozwój i trwałość działań w sektorze kulturalnym</p>	<p>1 Za cechy 1-2</p>	<p>1 Środki stosowane przez partnerów</p>

Załącznik 4. Obiekty turystyczne i kontakt

SZLAK BAŁTÓW: OD ZEMGALÓW DO JAĆWINGÓW

1. Bałtyckie Centrum Poznania Kultury „Szlak Bałtów”

Wilno ul. 213, Szawle
www.baltukelias.lt

2. Plac Zegara Słonecznego

Vilniaus g. 213, Šiauliai

3. Muzeum Historyczne Szawli

Aušros al. 47, Šiauliai
www.ausrosmuziejus.lt

4. Góra Warowna Bubiai

Bubiai, Šiaulių r. sav.
55.86194052862633, 23.129827398129123

5. Muzeum Patyków w Kelmė

Kooperacijos g. 33, Kelmė

6. Muzeum Regionalne w Kelmė

Dvaro g. 15, Kelmė
www.kelmesmuziejus.lt

7. Grodzisko Kubilai

Kelmės r. sav.
55.61428708386983, 23.085516655790563

8. Grodzisko Pagryžuvis

Kelmės r. sav.

55.604560023394704, 23.134797926955336

9. Centrum Turystyczne Parku Regionalnego Tytuvėnai
Miško g. 3, Tytuvėnai

10. Muzeum Historii Regionalnej w Raseiniais
Muziejaus g. 3, Raseiniais
www.raseiniumuziejus.lt

11. Kompleks Grodzisk Veliuona
Veliuona, Jurbarko r. sav.
55.07822811973765, 23.28096034109898

12. Centrum Turystyczne Parku Regionalnego Poniemunaj
Raseinių g. 2, Šilinės k., Jurbarko r. sav.

13. Kompleks Grodzisk Sudargas
Grinaičiai, Šakių r. sav.
55.04759912567706, 22.646517593294867

14. Etnograficzne Gospodarstwo Suwalszczyzny
Miško g. 4, Pervazninkų k., Šakių r. sav.

15. Suwalskie Centrum Kultury-Muzeum (dwór Paežeriai)
Dvaro g. 6, Paežeriai, Šeimenos sen., Vilkaviškio r. sav.
www.paezeriai.info

16. Centrum Dawnego Rzemiosła „Brama Virbali”
Vilniaus g. 13, Virbalis, Vilkaviškio r. sav.
www.virbaliovertai.lt

17. Grodzisko Kunigiškės (Pajevonis)
Trilaukio g., Pajevonys, Vilkaviškio r. sav.
54.5234135147112, 22.836610081804274

18. Pajevonys
Vilkaviškio r. sav.
54.52822060540075, 22.82668438893122

19. Miejsce urodzenia Jonasa Basanavičiausa i gaj dębowy Litewskiego Odrodzenia Narodowego
Gimtinės g. 17, Ožkabalių I k., Vilkaviškio r. sav.

20. Grodzisko Piliakalniai
Bartninkų sen., Vilkaviškio r. sav.
54.46588523368686, 23.04765321808321

21. Grodzisko Jegliniec
54.308559882795805, 23.13752808408298

22. Muzeum Okręgowe w Suwałkach
Tadeusza Kościuszki 81, Suwałki
www.muzeum.suwalki.pl

23. Góra Zamkowa w Szurpiałach
54.23423838702687, 22.88408025524284

24. Mosty w Stańczykach i ścieżka „Do Kamienia Cesarza”
Dziatka 150/5, Stańczyki

25. Mazurskie Tężnie Solankowe w Goldapi

Promenada Zdrojowa 20, Goldap
www.uzdrowiskogoldap.pl

26. Grodzisko w Konikowie (*Piękna Góra* koło Goldapi)

54.028438007195334, 21.721135007479027

27. Republika Ściborska

54.28990370597921, 22.029051042712723

28. Młyn w Budrach

Aleja Wojska Polskiego 37, Budry
www.mlynbudry.pl

29. Puszcza Borecka

Kowale Oleckie
54.14498624650933, 22.16227871786181

30. Grodzisko w Szwałku

54.10892521163593, 22.241488255018982

31. Kamień ofiarny Jaćwingów w Starych Juchach

53.92388980617116, 22.18385828406088

32. Wieża widokowa w Starych Juchach

53.91797425823502, 22.164539455224755

33. Grodzisko w Rogalach

53.851050192607715, 22.16301591844468

34. Grodzisko w Bajtkowie

53.74535866505885, 22.254828715232964

35. Muzeum Historii Elku

Ulica Wąska 1, Elk
www.muzeum.elk.pl

36. Elcka Kolej wąskotorowa

Wąski Tor 1, Elk

MGŁA CZASU NAD GRODZISKAMI

37. Grodzisko Rudamina

Rudamina, Lazdijų r. sav.
54.282099513168234, 23.441220016434247

38. Grodzisko Prelomčiškė

Prelomčiškės k., Lazdijų r. sav.
54.31262811335442, 23.65508756864334

39. Grodzisko Radžiūnai

Alytus
54.37430676203923, 24.00529943725972

40. Grodzisko Alytus

Alytus
54.39645462506871, 24.07955729933742

41. Muzeum Pamięci Vincasa Krėvė-Mickevičiaus

Krėvės g. 3, Subartonių k, Varėnos r. sav.
www.merkinesmuziejus.lt

42. Grodzisko Merkinė

Merkinė, Varėnos r. sav.
54.15826703046601, 24.1833117686349

43. Wzgórze Kloniai (Wydma Gajdziai)

Marcinkonių k., Varėnos r. sav.
54.06969875084855, 24.397272464923454

44. Strzelnica Šaudzyklos

Varėnos r. sav.
54.063146339257344, 24.377209010957316

45. Centrum Turystyczne Dzukijskiego Parku Narodowego w Marcinkonys

Miškininkų g. 61, Marcinkonių k., Varėnos r. sav.

46. Wystawa pasieki pszczelarskiej Drevena

Ažuolo g. 1A, Musteikos k., Varėnos r. sav.

47. Margionys

Margionių k., Varėnos r. sav.
53.998514556939014, 24.2858457053014

48. Centrum Informacyjne Echo Lasu

M. K. Čiurlionio g. 116, Druskininkai

49. Wieś Švendubrė z Wielkim Kamieniem i widokiem na dolinę Raigardy

Švendubrės k., Druskininkų sav.
53.97971377540838, 23.936533593848925

50. Leipalingis

Alėjos g. 30, Leipalingis, Druskininkų sav.

SZLAK BAŁTÓW. NA POGRANICZU JACWINGÓW I AUKSZTOTÓW

51. Ekspozycja Muzeum Regionalnego Kazlų Rūda

Atgimimo g. 5, Kazlų Rūda

52. Muzeum Domowe Valdasa Arbašauskasa w Visakis Rūda

Ažuolo g. 10, Višakio Rūda, Kazlų Rūdos sav.

53. Źródło w Visakis Rūda

Višakio Rūda, Kazlų Rūdos sav.
54.825676613922546, 23.44212547990877

54. Gospodarstwo „Pieśń żurawi”

Pušyno g. 13, Viliūšių k., Jankų sen., Kazlų Rūdos sav.
www.gerviugiesme.lt

55. Samanojus

Garankščių k. 4 A, Kazlų Rūdos sav.
www.samanojus.lt

56. Wieża obserwacyjna ptaków w Rezerwacie Ornitologicznym Novaraištis

Novaraistis, Kazlų Rūdos sav.

54.94286602554433, 23.416481295780077

57. Wielkie Źródło w Lekėčiai

Šakių r. Sav.

54.99662363084997, 23.510760305205487

58. Ulica-rzeka Vaiguva

Vaiguvos g., Plokščiai, Šakių r. sav.

55.08322835218452, 23.17778852082056

59. Ścieżka edukacyjna w Gelgaudiškis

Parko g. 5, Gelgaudiškis, Šakių r. sav.

60. Grodzisko Miestlaukis

Kybartų sen., Vilkaviškio r. sav.

54.76696919373558, 22.8401109400231

61. Pasiėka Rodziny Kubiliai

Nepriklausomybės g. 63 B, Vilkaviškis

www.devynbite.lt

62. Muzeum Młotków Degučiai

Penkinių g. 11, Degučių k., Keturvalakių sen., Vilkaviškio r. sav.

63. Muzeum Okręgowo w Mariampolu

Vytauto g. 29, Marijampolė

www.marijampolesmuziejus.lt

64. Ścieżka edukacyjna na Bagnie Amalwskim

Marijampolės sav.

54.51045228958342, 23.53025456386405

SZLAK BAŁTÓW. WIELKI SZLAK JAĆWINGÓW NA LITWIE

65. Ścieżka przyrodnicza Šilelis

Čižiškiai, Vilkaviškio r. sav.

54.4077055193479, 22.763762406057047

66. Święte źródło

54.399305937392285, 22.7699240993375

67. Grodzisko Pavishtytis

Pavištyčio k., Vilkaviškio r. sav.

54.41499458349828, 22.781347132992323

68. Centrum Turystyczne Parku Regionalnego Vištytis

Ul. Vytauto 8, Vištytis, dzielnica Vilkaviškis.

www.vistytis.lt

69. Kamień Vištytis

Vytauto g. 8, Vištytis, Vilkaviškio r. sav.

54.47019400362492, 22.705257305764935

70. Leśny szlak pieszy Tadarinė „Podążajmy śladami naszych przodków”

Vištyčio sen., Vilkaviškio r. sav.

54.481071971457176, 22.81989598214403

71. Zagroda „Dobilynė”

Kalvarijos g. 2, Dotamų k., Vilkaviškio r. sav.
www.dobilyne.lt

72. Góra Kačergų

Kalvarijos sav.
54.35698312864146, 23.02375442446478

73. Muzeum Regionalne Kalwarija i Centrum Informacyjne

Dariaus ir Girėno g. 45B, Kalvarija

74. Zagroda etnograficzna Pranasas Dzūkasa

Delnicos k., Šeštokų sen., Lazdijų r. sav.
www.lazdijumuziejus.lt

75. Centrum Zwiedzających Ekspozycja Rezerwatu Žuvintas

Kampelių g. 10, Aleknonys, Alytaus r. sav.
www.zuvintas.lt

76. Muzeum Archeologiczne, filia Muzeum Regionalnego w Alytusie

Jiezno g. 2, Alytus
www.alytausmuziejus.lt

77. Pracownia ceramiki "Las Jednorożców"

Kauno g. 29, Merkinė
www.vienaragiusilas.lt

78. Liškiava z zespołem grodzisk nad Niemnem

Liškiava, Varėnos r. sav.
54.081624964152645, 24.043823127742744

79. Pracownia Soli

Smiltyno g. 9, Druskininkai
www.druskosstudija.lt

80. Wypiek tradycyjnych placków bandos

Rimos seklyčia, Lakštingalų g. 6, Varnėnų k., Lazdijų r. sav.

81. Wieża widokowa Snaigynas (Veisiejai).

Veisiejų sen., Lazdijų r. sav.
54.101453608261785, 23.722025466778373

82. Muzeum Regionalne w Łódziejach

Seinų g. 29, Lazdijai
www.lazdijumuziejus.lt

83. Muzeum Kamienia Dziedziniec Jaćwingów

Kybartų k. 5, Būdviečio sen., Lazdijų r. sav.

KAMIENIE, NIEBO I BOGOWIE

22. Muzeum Okręgowe w Suwałkach

Tadeusza Kościuszki 81, Suwałki
www.muzeum.suwalki.pl

84. Cmentarz Jaćwingów w Szwajcarii koło Suwałk

54.15089359927709, 22.960769198149283

85. Punkt widokowy w Rowelach

54.33148841515239, 22.928381797576865

86. Trójstyk granic: Litwy, Polski i Rosji
54.36336013452493, 22.791994311982737

87. Park Krajobrazowy Puszczy Rominckiej w Żytkiejmach
Szkoła 1, Żytkiejmy
www.pkpr.warmia.mazury.pl

88. Pomnik sękacza w Żytkiejmach
Maja 1, Żytkiejmy

89. Wieża widokowa w Stańczykach
54.29592109953254, 22.64948794175391
www.stanczyki.com

90. Grodzisko Jaćwieskie w Stańczykach
54.30179892351941, 22.664251797575144

91. Szlak Wilhelma II w Puszczy Rominckiej
54.307313885359136, 22.670283521386068

92. Pomnik Immanuela Kanta w Goldapi
Lipowa 2, Goldap

93. Rotunda kamienna w Olecku
Park 1, Olecko

94. Rynek w Olecku
54.03249920605479, 22.50347676532187

95. Dolina Rospudy - Raczki
53.955153614627, 22.88499681827582

96. Święte Miejsce nad Rospudą
53.94899907956536, 22.874331423681422
www.suwalszczyzna.com.pl

97. Grodzisko w Rajgrodzie
Szkoła 32, Rajgród

WŚRÓD WZGÓRZ I JEZIOR JAĆWINGÓW

98. Wigierski Park Narodowy
Krzywe 82, Suwałki
www.wigpn.gov.pl

99. Góra Cisowa – „Fujiyama Suwalszczyzny”
54.251479466522134, 22.909730584079707

100. Izba Pamięci Jaćwieskiej w Szurpiałach
Szurpiły 32, Szurpiły

23. Góra Zamkowa w Szurpiałach
54.23423838702687, 22.88408025524284

101. Suwalski Park Krajobrazowy – Turtul
Malesowizna 24, Malesowizna

www.spk.org.pl

102. Rezerwat przyrody Bachanowo

54.23604208154641, 22.791364011063898

www.spk.org.pl

103. Wieża widokowa w Przelomczgórzu

54.257002529270515, 22.802594342328373

104. Wieża ciśnień w Goldapi

Paderewskiego 35, Gołdap

26. Piękna Góra (Piękna Góra koło Goldapi)

54.028438007195334, 21.721135007479027

105. Rezerwat cisów

54.16216486088971, 22.353641166880585

106. Zagroda żubrów w Woliskach

Dworcowa 8A, Kruklanki

www.borki.bialystok.lasy.gov.pl/

107. Jezioro Goldapiwo (Kruklanki)

54.096890909173965, 21.948545447278658

32. Wieża widokowa Starych Juchach

53.91797425823502, 22.164539455224755

33. Grodzisko Jaćwingów w Rogalach

53.851050192607715, 22.16301591844468

108. Wieża ciśnień Elku

11 listopada, Ełk

109. Bulwary nad jeziorem w Elku

Nadjeziorna 2E, Ełk